

ÉVF. // BUDAPEST, 1929 JAN.—FEBR. HÓ // 1—2. SZÁM
MÉGJELENIK ÉVENTE TÍZSZER

HISTORIA

SZERKESZTŐSÉG

★
PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI
DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

★
HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI
DR. LUKINICH IMRE
A NEMZETI MÚZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

★
MAGYAR MŰEMLEKEK

SZERKESZTI
DR. SZONYI OTTÓ
A MŰEMLEKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

★
HADIMŰZEUMI LAPOK

SZERKESZTI
AGGHÁZY KAMIL
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL
BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20. TELEFON: AUTOMATA 299—92

ELŐFIZETÉSI DÍJAK
EGÉSZ ÉVRE 30 P. FÉLÉVRE 16 P

MINDEN
A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB.)
BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20 ALÁ CÍMZENDŐ

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
Hírlapkönyvtári
K. növedéknépló
1929/745 SZ.

TARTALOM.

	Oldal
<i>Magyar műemlékek</i>	1
A német műemléki kongresszus	
<i>Hadimúzeumi Lapok</i>	9
. A Hadtörténelmi Múzeum közleményei: A magyar katonai vonatkozású zenetörténet és a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum. II. Intézeti hírek. III. Szemle. — Leletek és ásatások. — Könyvek és folyóiratok. — Emlék művek. — Hősi emlékművek. — Bajtársi összejövetelek. — Halálozások.	
<i>Vitéz Málnási Ödön: Szejdi pasa utolsó hadjárata</i> ból	15

Mellékletek:

- I. Pest-budai emléklapok.
- II. Honisme és helytörténet.

Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében engedjük meg.

A német műemléki kongresszus.

A világháború éveinek leszámításával immár több, mint negyedszázad óta évenként tartatni szokott műemléki kongresszus, amelynek újabban „Tag für Denkmalspflege und Heimatschutz“ a hivatalos neve, mindig jelentős esemény volt, amelyre a művelt világ felfigyel. A háború után a műemlékvédelmi nagy szervezet közös gyűlést tart a Heimatschutz-al, (megfelelő magyar nevét e nagyszerű mozgalomnak még mindig nem állapították meg s azért a német nevét használom), de csak minden második esztendőben, közben a műemlékvédelmi szervezet külön gyűlést tart, amelyre azonban a külföldet nem hívják meg. A nagy kongresszust más-más német városban tartják, utóbbi években lehetőleg valamely határvárosban, aminek oka többek között a német kultúra fejlettségével való csöndes tüntetés a háborús területlekapcsolások ellen. A kongresszusok résztvevőinek száma évről-évre emelkedik, az idein 431-en vettek részt, akik között a német tudományosság legnagyobb reprezentánsait láttuk. A külföld nem volt az idén oly mértékben képviselve, mint a multban; hazánkat e sorok írója képviselte. A vonzóerőt nemcsak a kongresszussal kapcsolatos műemlékismeretések és kirándulások gyakorolják, hanem főleg annak tárgyalásai a legaktuálisabb műemlékvédelmi problémákról. A kongresszus minden mozzanata olyan tartalmas, hogy egy rövid cikk keretében lehetetlen valamennyiről beszámolni. Ezért csak az előadások kurtára szabott ismertetésére szorítkozom.

Az idei kongresszus színhelye *Würzburg* és *Nürnberg* volt. A kirándulások a *veitshöchheimi* ro-

kokó-parkra, az *ebrachi* egykori eisztereita monostorra és templomára és a *pommersfeldeni* Schönbörn-kastélyra irányították a kongresszusi résztvevők figyelmét. *Würzburgban* a Luitpold-múzeum rendezett külön kiállítást és a régi egyetemen a Balthasar Neumann építőművész terveiből egybeállított, rendkívül érdekes kiállítás volt látható, míg *Nürnbergben* a Germanisches Museum-ban rendezett Dürer-kiállítás kinevei keltettek bámulatot. A kongresszus szeptember 3-tól 8-ig tartott.

A *würzburgi* megnyitó estélyen a műemlékvédelmi szervezet egyik elnöke, a híres bonni professzor és műtörténész, *Clemen* üdvözölte a megjelenteket és vázolta a kongresszus programját. Hogy azt két városban, *Würzburgban* és *Nürnbergben* tartják, oka *Grünwaldnak*, a legnagyobb német festőnek, ki 1528-ban halt meg és *würzburgi* születésű volt, és *Dürernek* ünneplése. A munkaprogram azokból az egészen új kérdésekből adódik, melyek a városépítésnek és településeknek átalakult mai feltételeiből keletkeznek. Minthogy kétségtelenül megvan a veszély, hogy a kipróbált réginek alapját, amelyen állunk és amely a német kultúra szilárdságát biztosítja, rohamos újításokkal megingatják, azért meg akarjuk kérdezni korunkat és lelkiismeretünket meg akarjuk nyugtatni. A műemlékvédelem és Heimatschutz képviselői a régi művészet őrzői és az új művészet előharcosai. Az ellen a szemrehányás ellen, hogy a műemlékvédelem az új művészettel szemben romantikus ábrándozó, antipraktikus és a jelen gyűlöelője, tetteivel védekezhetik,

például elismerte a modern ipari építkezések szépségét. A műemlékvédelem képviselői a nagy intőktiszteletre, elővigyázatosságra és lassúbb tempóra, mikor a mai művészet oly hevesen tör előre. Szüksége van ennek egy hűséges Ekkehardra és elég erős ahhoz, hogy azt elviselhesse. A műemlékvédelem felelősségérzete arra kötelez, hogy az új művészet tempójával számoljunk, mert arra kell gondolnunk, hogy az elszegényedett német hazában az emlékek szépsége megbecsülhetetlenül szent birtokot reprezentál, melyet mindenáron meg kell védeni.

Clemen után *Knapp* Frigyes, würzburgi egyetemi tanár „Bevezetés a XVII. és XVIII. század würzburgi művészetébe” címen tartott előadást, mely dicsőítő himnusz volt a nagy művész-várcsra. Hódolt Grünewald Mátyás, azaz a legújabb kutatások szerint „Matthes Gotthard Neithard von Würzburg”, a nagy német festő emlékének. Aztán elvonultatta a hallgatóság előtt Würzburg nagyszerű művészeti múltját a vár építésétől kezdve, melynek udvarán a Marienberg-kápolna áll, Németország 704-ben felszentelt legrégebbi keresztény egyháza, egészen Balthasar Neumann (1687—1753), a termézművészet utolsó német nagymesterének, a würzburgi püspöki rezidencia halhatatlan alkotójának működéséig. A Neumann-féle rokokó-művészetet a barokk legyőzése és egy nagy gondolat feltétlen újjáalakítása gyanánt állította oda, melynek teljesítményei egyenjogúak a francia gótikáéval. Szerinte e művészet lényege az egyszerű monumentalitás és a tér megellegesítése. Temperamentumos előadását a würzburgi művészet három csillagának, Riemschneidernek, a szobrásznak, Grünewaldnak, a festőnek és Neumannnak, az építésznek dicsőítésével fejezte be.

A würzburgi főpolgármester, a bajor kultuskormány képviselőjé-

nek és sok másnak üdvözlőbeszédei között feltűnt dr. *Stahler* prelátusnak, a würzburgi püspök és káptalan nevében mondott beszéde. Ahol a műemlékvédelem embereit üdvözlük, — úgymond — ott kell lennie az egyházi hatóságnak. Szívünk mélyéből jön üdvözlötünk. Miért nem jöttek a műemlékvédelem emberei korábban ide, a szekularizáció előtt? Akkor láttak volna csak nagyszerű dolgokat Würzburgban. Most meg kell elégedniük azzal, ami még megmaradt. Még egyházmegyei múzeumunk sincs. Azzal vigasztalódunk, hogy a Luitpold-múzeum ami egyházi emlékeinket megőrzi, köszönjük ezt neki és reméljük a jobb jövőt. Az egyházi műemlékek csendesesen sóhajtoznak a múzeumokban az Isten háza felé, ahonnan elvétettek és ahol igazi helyük van, mert oda voltak szánva. Ha önök dómunkat megtekintik, ne fukarkodjanak ítéletükkel jelenlegi karbantartása, elsősorban a patinának nevezett piszkossága felett. Akkor talán az állam megmozdul és leporoltatja. A dóm legújabb emlékeit is jól nézzék meg, azokból eldönthetik a kérdést, vajjon az átmenet a régi művészetből az újra lehetetlen-e.

A másnapi ülés hivatalos beszámolóval kezdődött. *Clemen* professzor ennek keretében üdvözölte a jelenlevő, 80 éves *Betzoldot* és *Dehiót*, a művészettörténet és műemlékvédelem két német nagymesterét. Megemlékezett a tavalyi mainzi kongresszusról, mely a mainzi dóm biztosító munkálatainak szólt. A műemlékvédelem céltudatos munkájának elmélyítése végett összekötést keresett a kertművészek társágával, a „Reichsstädtebund“-dal, a „Deutscher Städtetag“-gal, a müncheni „Deutsches Museum“-mal, a „Bund Heimatschutz“-cal és a német mérnökök egyesületével, amely Münchenben megalapította a „Deutsche Arbeitsgemeinschaft zur Erhaltung technischer Kulturdenkmäler“-t. Ennek célja, a múlt száza-

dokból fennmaradt technikai alkotásoknak a művészeti alkotásokéhoz hasonló védelmét megszervezni. Főleg a régi vízimalomberendezésekről, szélmalomokról, hidakról, darukról, merítőszerkezetekről, kovácsműhelyekről, téглаégetőkről, szőlőprésekről, salinákról, csiszoló- és köszörülőkészülékekről stb. van szó. A német kőipar birodalmi szövetségével szintén keresik az érintkezést. A birodalmi belügyminisztériumot megkeresik, hogy a nemzeti érdekből fontos műemlékeknek a külföldre hurcolása ellen kibocsátott rendszabályokat, melyek még öt évig érvényesek, a művészettudománynak és a gyűjtők érdekeinek megfelelően változtassák meg. Sürgetik a porosz műemlékvédelmi törvény megalkotását, jobban mondva életbeléptetését. Megemlékeztek a sikerült és elhibázott restaurálásokról. A sikerültek között kiemelték a wittenbergi városház helyreállítását. Köszönetet mondtak Knapp würzburgi egyetemi tanárnak a kongresszus alkalmából megjelent „Mainfranken“ című művéért.

Ekkor következett a program legérdekesebb pontja, az „*Altstadt und Neuzeit*“ témájának megbeszélése. A híres müncheni építőművész, Fischer Theodor tartotta az alapvető előadást. Egy hosszú pálya tapasztalatai tiszta és megfontolt szavakban tárultak fel a hallgatóság előtt. Gondolatmenete a következő volt. Az ellenmondás, mely már a két fogalom szembeállításából felismerhető, alapvető állásfoglalást követel meg. „Az erkölcsösség magától értetődik — mondja Fischer. E tételt a művészetre alkalmazva, a tétel így alakul: A jó és szép magától értetődik. A jót védeni kell, nem azért, mert régi, hanem mert jó. Ha a tétel vitathatatlanul megáll, akkor kérdezzük: Mit védünk meg a régi városban? A régi városban az *egészet* kell megvédeni, nemcsak az egyes szép részletet, mely a kerekedségét és tökéletességét az egész-

nek összefüggésében nyeri. Elsősorban a *térről* van szó. Adva van talaj, fal és tető által. A talaj, mely a legszerényebb és legalárendeltebb szerepet játssza, ma keményen hat. Fontosabb a fal. Manapság hiányt tapasztalunk a fal térszáró szerepének edzésében. Régi városaink terei (Räume) bármennyire festőiek legyenek is, a felület és a térelhatárolás mindig megvolt. Korunkban a falat eldurvították, sarkos előreugrások a térben a kényelem érzését kellemetlenül befolyásolják. Legifjabb építőművésztünk ismét szereti a felületet, amit üdvözlünk kell. A régi város képei, melyek minket elragadnak, mentesek a *matematikai exaktságtól*, szemben a mai építési móddal. Ha a matematikai szellem behatol a régi városba, korösszülöttek keletkeznek. A régi város is ismer mértéket és belső rendet, mit például az újkor kirkatablaka tönkretelhet. A hibás eredmények a műemlékvédelemben, a stílusápolásban és a régi város és újkor kiegyeztetési kísérleteiben az elterjedt, hamis historizmusból keletkeznek, melyet ki kell irtani. A közeledés és kiegyeztetés lehetséges. De gondoljuk meg, hogy az újkor szünetnélküli mozgásra, kérészéletre és élvezethajhászásra van beállítva, hogy valósággal nomádok lettünk, és hogy épületeink tartamát legfeljebb 30 évre tervezzük. Régen az örökkévalóságnak építettek. A régi város tere (Raum) az ottidőzésre való volt. Ma minden út és közlekedés. Megsemmisítik azt, ami szük, világhosságnélküli és piszkos. A higiéne is beleszól. Itt nincs kiengesztelődés, az erősebb joga érvényesül. Utakat és módokat kell találnunk, hogy az ó-városnak az újkor elleni harcában segítsünk. *A növekedő modern közlekedést, mely a régi város ellensége, távol kell tőle tartanunk.* Ennek egyik eszköze a forgalom körülvezetése, a város körüli és glaciális útjainak való áthelyezés által. A City-képződést, mely az ó-városra koncentrálódik, el kell terelni

az ó-városon kívüli üzleti negyedek alakítása által. További eszköze a forgalom tehermentesítésének az átörös. Fischer előadása végén érintette és vetített képekkel demonstrálta (Bamberg) a templom keletelését az ó-városban, mely rendet és mértékét fejezette ki. A régi a női elem, az új a férfias elem, ketten együtt nemzik igazán az újat. Az új nem a forma, hanem a szellem. A hagyomány természete szerint a friss elevenség. A nyárspolgári kényelmesség sok eleven művészetet megfojt. Szeretlenség és kevélység sarjadzik ki belőle. Az ezerszer megszemlélt, átélt régi mértékadóan és értékelően hat az újra alkalmazva, ami harcolva és kipróbálhatatlan akar érvényesülni. A legifjabbak túlzásai reakciós mozdulatok a csak történelmileg beállítottak ellen. *A műemlékvédelem dolgaiban a tapintat a döntő.* Tapintatra intsen a műemlékvédelem és ha másképp nem megy, kényszerítsen. Az a mód, mely a műemlék számára legtovább biztosítja az eleven használhatóságot, a legjobb. Megjegyzendő, hogy nemcsak az építésznek kell az újalkotásért felelőssé tenni, mert gazdasági feltételeknek és törvényi előírásoknak van alávetve. Több bizalommal ajándékozunk meg az építésznek. A bizalom a legerősebb eszköz a kötelezésre. Mert az új építőművészet egészséges gyökerével közelebb áll a régi művészethez, mint az egész történeti művészet. Míg Fischer fejtegetései tisztán az esztétikai, művészeti és szellemi vonatkozások keretében mozognak, addig *May* Ernő, majna-frankfurti városi építészeti tanácsos a szociális és higiéniai oldalát fejtette ki a kérdésnek. Megállapította, hogy a régi város és az újkor témája mindig akut volt, mert minden időben igyekeztek a multat a jelennel összeegyeztetni. De csak az építészet hanyatlásának kora, a mult század közepe kölcsönzött e kérdésnek döntő fontosságot és vetette fel a válaszadásnak feltétlen szükségességét. A növekvő

közlekedési forgalom a kérdés eldöntésére kényszerített. A történeti és esztétikai szempontok nem autonómok, hanem egyenlő értékűek a forgalom és az élet kérdéseivel. Ma azt kérdezzük: Megengedik-e a gazdasági viszonyok a régi város e nemét? A régi város főhibája mindegyiknél a higiéniai maradisága. A mi feladatunk ugyan, a régít megtartani, de mint egészségrontó és forgalmat gátló akadályt nem tűrhetjük. A régi város lényegét főleg miljö-karakterének elcsúfítása rongálja, amit a közlekedés idéz elő. (Autók: az utcácskák Spitzweg-romantikájában). Tehát a miljöket kell megmenteni és mindazt távol tartani, ami e jellegnek ellenmond. A közlekedési forgalmat a városrész körül kell vezetni. A lakásokat szanálni kell. Az ó-város fenntartásának nincsenek következetes megoldásai. Ahol egy város friss élete veszélyben forog, ott határozottan és tekintet nélkül kell beavatkoznunk. Ez nem forradalom, hanem magától értetődés. Előadó főleg frankfurti képekkel illusztrálta tetteit.

A következő előadó, *Bebes* Frigyes, müncheni építési főigazgató München, Strassburg és Páris városok gyakorlatára támaszkodva a *közlekedési forgalom* szempontjából nyúlt a problémához. Szerinte csak az értékeset kell a régi városból fenntartani. Az ó-város is nyer az újkor felrészítése által. Tanulságosak voltak az újkorhoz az ó-városba való helyes beilleszkedésére felhozott példái, így többek között a müncheni Frauenkirche körüli építkezések. A széles utcák jobban veszélyeztetik a közlekedést, mint a szűkek, ezért tagozzuk az utcákat, pl. járdaszívekkel. A régi városkapuk többszörös nyílásai is ezt szolgálják. Az utcák szélesítésében elkövetett hibákat, főleg az erőszakos áttöréseket, Hausmann párisi befolyásain mutatta be az előadó.

A három előadásra következő vita sok részletkérdést vetett fel, de anynyira szétfolyt, hogy a főprobléma

kielégítő megoldása valósággal el-sikkadt a szóáradatban.

Másnap aztán külön üléseket tartott a Denkmalpflege és a Heimatschutz. Előbbi friss témákkal foglalkozott, utóbbi azonban a tegnapi tárgyak az „Altstadt und Neuzeit“ négy speciális részletébe bocsátkozott bele. Ezek: *közlekedéscsere kérdések, a szín a városképben, a növényzet zöldje a városban és a reklám.*

Csak a főbb gondolatokat adhatjuk a hozzászólások özönéből.

Lehwes Walter építész szerint a forgalom és az emlékvédelem, e két erős hatalom magában véve nem áll ellenséggé egymással szemben. A forgalmi kérdéseket, melyek ma a legkisebb várost sem kímélik, gyakran túlbecsülik. Egy kis javítással a nagynak látszó akadályt is akárhányszor el lehet hárítani. A műemlékvédelem egyenjogú tényező a forgalom és gazdaság mellett. A mai közlekedés haragszik a régi, szűk utcákra, tehát bővít és áttör, pedig a forgalomnak a külvárosba terelésével is lehetne segíteni a bajon. Alig lehet egy régi város összképét tartósan megőrizni a növekvő forgalom követelődésével szemben. De azért mindent el kell követni, hogy az átalakulás ne megfontolatlanul és rohamosan következzen be. Előadó indítványai közül említésre méltó, hogy a forgalom távoltartását az ó-várostól új utcák építésével véli elérhetni, ahová az iskolákat, hivatalokat és üzleteket áthelyeznék. Az új épületeket a régiekhez idomítaná stílusban. A feltétlenül lebontandó régi épületeket más helyen újra felépítené. A forgalmat korlátozná a forgalmi központok okos elosztásával.

A színről a városképben a hamburgi *Meier-Oberist* beszélt. A korábbi idők színérzéke elveszett a XIX. sz.-ban. Az újkor a tarkaságot pártolja. Értékes színesség csak jó és értelmes alapszínekből adódik. Megkülönböztetendők egymástól a nyers kő és téglatermészetes színe

és a vakolat és festés mesterséges színe. Utóbbiak csak kiegészítő szereppel bírnak, mert változók, ellenben azok monumentálisok. A színhatása különböző, a kőnél komoly és sötét, a festéknél élénk és világos. A színválaszték a kőnél csekély, a vakolatnál és főképp a festésnél sokoldalú, ízlés és helyi viszonyok szerint. A tetők színhatását is bele kell kombinálni a városképbe. A színviszonya a formához függ a nemzedékek érzésétől. A régi, egykor színes épületeket történelmi értelemben helyre lehet állítani és színezésük a modern ízléshez idomítható. Az újkori épületek nagy felületei élénk színeket követelnek, így talán sivár formáik elviselhetők lesznek a jövő nemzedékek által. Nem kell félni a színes városképtől. A túlságosan világos tónusok a nagyvárosban nem szépek. A tiszta fehér alkalmazásának sok lehetősége van, főleg a napsütéses délidőkeken. Az emeletek különböző színezését elveti. Éppúgy a ház különféle oldalainak más-más színezését. Másképp színezendő a városi és a falusi ház. A szenzációvadászt el kell ítélni. Tanácsadó intézményeket sürget a színezésre nézve; a sajtó is tárgyalhat ilyen kérdéseket, a pályázatok is jó szolgálatot tehetnek a probléma megoldásának.

A növényzet zöldjének a városképben való szerepéről Lindner berlini mérnök adott elő. Három korszaka van a kérdésnek. A középkor összecsúfolta a házakat és fallal vette körül a várost, tehát kevés hely maradt a növényzetnek. A XIX. század a falak ledöntése után igen sok zöldtet vitt a városokba, körülültette a műemlékeket, zölddel szegélyezte az utcákat, előkerteket készített. A legújabb kor frontot csinál az önkény és mértéktelenség ellen, de követeli a zöld felületeket városalakítási, egészségügyi, szociális stb. szempontokból. Mintaképpül Karlsruhe városát állítja oda, ellenben helytelennek tartja Ochsenfurt, Marktbreit és Kitzingen erő-

szakos műveleteit. Würzburgban dícsérei a Käppele (hegyen épült búcsújáró templom Balthasar Neumanntól) előtti kertet, a rezidencia előtti teret nem szabad zölddel elcsúfítani. A növényzettel csodákat lehet csinálni a városképben, de sokat ronthat is azon. Minden a művészi belátástól függ. A városból kivezető utak alléit és fasorait még a forgalommal szemben is meg kell védeni. Óva int bizonyos divatos fáktól és bokroktól. Az előkertekről nincs jó véleménye.

A reklám kérdését *Hellwig* hamburgi építész fejtegette. A reklám terén a nagyváros a kisvárosok és falvak forrása, mérgező kútja. Ezt megfosztani mérgező hatásától, a leghálásabb munka. Bemutatja a reklámokkal elhalmozott nagyvárosi üzleti utcáit. Mindegyik üzletember le akarja főzni a másikat a reklám terén. A gazdasági sanyarú helyzet jót is termett: a szegény üzletember nem szaladhat versenyt a többivel a reklámban. A reklám hatását az architektúra hatásának kell alárendelni. Az egyes reklámnak bele kell illeszkednie a városépítési, művészi reklámtervbe. Régi üzleti utcákban ezt csak nehezen lehet megvalósítani, újakban már az alapításkor kell előre rágondolni. Ez a közösség az egész város reklámügyének megtervezésében az egyesnek is csak hasznára lehet, mert kevesebb eszközzel nagyobb hatást érhet el, mint a nagy káoszban. Csak a rend teszi hatásossá az egyes reklámot. Az építési hatóságnak kell az irányvonalakat kijelölni és az általános reklámképet megalkotni, persze csak általános keretekben, művészi gondolat alapján. Előadó végső következtetése, melyet egyszerű példával készített elő, az volt, hogy a reklámot az egyéniség és az egyes követelmények honorálása mellett is lehet valamely egységes ideának alárendelni, ami az egyesnek nem kárára, hanem hasznára van.

A második würzburgi ülésnek tárgya „A kőplasztikák fenntartása

és pótlása a szabadban“ volt, amely a magyar műemlékvédelemnek is aktuális problémája (pl. a parlament, az Operaház, a pécsi székes-egyház). *Baum Julius*, ulmi tanár, tapasztalataira hivatkozva óva intette a hallgatóságot, hogy a faragott kövek gondozását a *restaurálás* eszközével teljesítse. Lehetetlen a művészi alkotásról kópiát készíteni úgy az igazi művésznek, mint a kézműparosnak. Hiszen a művészi alkotás szellemének és lelkének kell megmaradnia. De lehetetlen elszakadnunk mai életérzéseinktől és a mű keletkezése korának hangulatába merülve, másolnunk. Ha a művészi alkotás, a figurális plasztika, annyira megrongálódott, hogy a közbiztonságot veszélyezteti, vagy a kultusz és a liturgia követelményeinek már meg nem felel, akkor el kell távolítani és a múzeum biztonságába helyezni. De az eltávolítás folytán például a portálék csoportplasztikáin érzékeny hiány keletkezhetik, vagy például a kutaknál, kapuknál stb. a városkép és a miljö bomlik meg. Ezeket a bajokat segíteni kell. Ha a plasztikát nem lehet nélkülözni, de a biztonságot veszélyezteti vagy a követelményeknek nem felel meg többé, akkor vagy egy *leöntést* kell róla készíteni (a kiegészítésre alkalmas, levett plasztikáról), vagy egy *új*, korunk szellemében fogant *alkotást* kell helyébe tenni, lehetőleg az eredeti téma valamely variációját. A művészi kőplasztikák romlásának okozóit, a jeget, az esővizet, a gázokat, a teherautók okozta rázkódást stb. ártalmatlanokká kell tenni. Ez vagy mechanikai védőberendezések útján: alkalmas, nem zavaró tetők, a skulptúra állószilárdságának fokozása, belső csarnokokba állítás útján, vagy kémiai eljárások segítségével, az ú. n. fluátozással, vagyis a plasztikának kémiai, viaszszerű oldatokkal való bekenésével történik. De a kő felületét nem szabad elzsírosítani, ha a kő belsejének életét és légzését biztosítani akarjuk. Ezekkel

az eszközökkel a gyakorlati műemlékvédő megtarthatja a művészi alkotást a maga miljöszférájában, megmentheti a műemlék szituációját. Neki ez a fontos, a művészet-történész pusztán csak a szobrot akarja megmenteni.

A *Roland-szobrok* megmentéséről *Ohle*, hallei építészeti tanácsos, a regensburgi dóm restauráló munkáiról és sckatigéző kőkonzerváló kísérleteiről *Zahn* építész referált.

Hallatlanul érdekes volt ezek után egy nagy művésznek hozzászólása a témához. *Wrba* szobrásztanár majdnem kétórás, pompás művészhumorral fűszerezett előadásában azt fejtegette, hogy lehetséges a művészi alkotás újjáteremtése keletkezése korának szellemében. Már 1910 óta dolgozik a drezdai Zwingernek új, jobban mondva, régi pompájában való felélesztésén. Azt állítja, hogy bele tudta magát élni a saját művészi szellemével rokon barokk-világba, *Permoser* és *Pöppelmann*, a *Zwinger* alkotóinak világába és úgy magát, mint munkatársait megnevelte a feladat megoldására. Az előadás fascináó volt, rendkívül sok műhelytitokról és gazdag tapasztalatokról nyújtott felvilágosítást, mégis úgy vettem észre, hogy nem mindenkit győzött meg. Annyit azonban a saját helyszíni tapasztalataim alapján állíthatok, hogy *Wrba* munkája a drezdai Zwingeren egyike a gyakorlati műemlékvédelem legragyogóbb teljesítményeinek.

Nagy érdeklődés kísérte a würzburgi kongresszus utolsó témáját: „*A frank barokk-kertek fenntartásának problémái*“. A majna-frankfurti *Hállbaum Ferenc* rámutatott arra, hogy sck régi, szociális és művészeti szempontból jelentős, német kert a modern közlekedés és az új telepítési politika folytán veszélyben forog. Ha a frank barokk-kertek nincsenek is akut veszélyben, mégis krónikus baj fenyegeti azokat, mely anyagukban, az organikus elevenségben rejtőzik. A fejlődés

menete a klasszikus formakerttől el, a tájkert felé halad és a formael-darabolással fenyeget. A művészi és a természeti szépség egyformán hat a művészies kertben. De ezt a két tartalmat különböző időkben nem egyformán hangsúlyozzák. A régi barokk-kerteknek az a végzete, hogy mindinkább tájkertekké lesznek és így a természeti szépségre pályáznak. Annak a kérdésnek eldöntésénél, hogy mily mértékben vigyük vissza a művészi kertformába a természeti kertet, nem hallgathatunk a nép ítéletére, mert csak a részletet szemléli és nem az egészet és azért a nyilvános kerteknél minden művészi szempontból szükséges vegetáció-eltávolításban rombolást lát. A *würzburgi udvari kert* a frank barokk-kertek közt a legjelentősebb, de ősi művészi formájából már jó részben kivetkőzött, tájkertté lett és nélküözi az egységet és világos szerkezetet. Ősi formájába visszaállítani azonban lehetetlen és céltalan lenne. A *veitshöchheimi* udvari kertről, a legtisztábban fenntartott német, rokokó-kertről is megállapította *Singer* kertigazgató, hogy már ebbe is belecsúszott a tájkert sok diszharmonikus eleme, például a virágmotívumok halmozása kiabálavá tette azt.

A kongresszusnak *nürnbergi* folytatása „az ó-város és az újkor“ problémájának egy konkrét példán, magán *Nürnberg* városán való megoldása akart lenni és azért rendkívül nagy figyelem kísérte az előadók fejtegetéseit. *Bier Justus* azt hangoztatta, hogy a *Lorenz-város* részt nem lehet már többé muzeális elvek szerint fenntartani, legfeljebb egyes építészeti emlékeket lehet megmenteni. A *Sebaldus-város* rész még tartható, mert a modern forgalom kevésbé érinti. A végletes felfogást azonban nem ő, hanem *Schweitzer* előadása tükröztette könyörtelen egyoldalúsággal. A műemlékvédelem problémáját az alkotó építész álláspontjáról szemléli. Az ó-város túlságosan akadályozza az

építéssz. Egyforma sémát tenyészt. A mai építészet összeütközik a műemlékvédelemmel. A mai építészet problémája a tömegszükséglet kielégítése. Ez már magától is új formákat teremt. A racionalizálás keresztülvitele feltartóztathatlanul közelebb hozza a fennálló helyiségeket és épületeket az olyan építkezési módhoz, amelyre a gazdasági fejlődés törekszik és amely korunk formaérzékének megfelel. Nem a forgalom maga, hanem a forgalom indirekt kihatása fenyegeti az ó-várost. Ha az átmenő forgalmat helyesen organizáljuk és körülvezetjük, az ó-város utcai még nagyobb forgalmat is elbírnak. Nürnberg új beépítési terve gondoskodik a forgalomnak az ó-város körül való vezetéséről, amennyiben a belsővárosi forgalom számára új központot jelöl ki a Plärrerben. Nagy-Nürnberg City-jének terjedelmét a jövőben a Lorenz-városrész határozza meg. Elben a műemlékvédelem csak a jelentősebb épületeknek és az utca-és téralakulásoknak fenntartásából állhat, egyebekben az üzleti élet kívánalmaival kell számolni. Itt nemcsak az esztétikai szempontok, hanem a célszerűségiek érvényesülnek, s ezért a kifejezési formák is okvetlenül megváltoznak. Csak a Sebaldu-várocsrész maradhat meg teljesen. A jövő Nürnberg kulturális jelentősége attól függ, hogy mennyire modernizálódik. Nem kívánhatjuk, hogy a múlt összes építményei örökké meghagyassanak. Helyükbe újaknak is kell lépniök, de a régieknek kvalitásaival kell bírniük.

Luppe főpolgármester reflektált Schweitzer előadására. A forgalomnak nem lehet mindent feláldozni.

Arra kell törekedni, hogy az átmenő forgalmat, ne magát a forgalmat vezessük ki az ó-városból. Ezért az ipari üzemeknek az ó-városból való távvezését elő kell mozdítani. A város kialakulása az ó-város körül való Ring mentén fog végbemenni, a nagy épületek ott lesznek, mert ott fejlődik ki a főforgalom. Az ó-város jellegét a boltok folytonos szaporodása megváltoztatni és lakóvárosi karakterét csökkenteni fogja. Ez a kérdés nagyon fontos s vi-
gyázni kell, hogy a bolt a házak képét ne tegye tönkre. Másik fontos probléma a reklám-ügy.

Wagner, darmstadti tanár, úgy látja, hogy az ó-város lassú felmorzsolódását feltartóztatni nem lehet s azért a modern radikális irányzat híve.

Clemen tanár zárószavában ismételtelen hangoztatta, hogy a műemlékvédelem embereinek hivatása a régmúlt nemzedékek alkotásai iránt való köteles tiszteletet és figyelmet hirdetni. Ezzel gyengéden figyelmeztetni akart arra, egyrészt, hogy a historizmus és eklekticizmus elmúlt ideológiák, bár a maguk korában ezek is nagyszerű művek keletkezésére vittek, másrészt, hogy amit a modern radikalizmus a régi tiszteletreméltó emlékekből egyszer elsöpört, az többé vissza nem szerezhető.

Az utolsó előadás Hager Györgyé, a bajor Generalkonservatoré volt „a középkori templomok belsejének restaurálásáról“. Minden mondata egy harmincéves műemlékgondozó pályára arany tapasztalataitól súlyosan hömpölygött a hallgatóság elé s azért nem lehet kivonatossan reprodukálni.

Szőnyi Ottó dr.

HADIMŰZEUMI LAPOK

AGGHÁZY KAMIL A HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM IGAZGATÓJA

I. A HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM KÖZLEMÉNYEI.

A magyar katonai vonatkozású zenetörténet és a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum.

Az Intézetnek állandóan gyarapodó hangjeggyűjteménye van. Ebben azonban nem merülhet ki a magyar katonai vonatkozású zenetörténetre vonatkozó gyűjtése.

A katonai vonatkozású zene azonban jelensége a magyar katonai művelődéstörténet fejlődésének, hiszen a zene maga is olyan művészi kifejezésforma, mely az emberi művelődés egységes folyamatának jelensége. A magyar katonai művelődéstörténet zenei vonatkozásainak tárgyakhoz kötött, illetőleg tárgyakban kifejezett tényei tehát „per excellentiam“ a múzeumi gyűjtés tárolható tárgyai. Ilyenek például a magyar gyalogezredek *ezreddobosi botjai*, melyek közül legelső helyen említjük meg a volt cs. és kir. 32-ik gyalogezred ezreddobosi botját. Ez a magyar ötvösmivesség történetében kiváló, magyar empire-kori szerepet vitt *Szentpétery József* (1781—1862) ötvösmivésmester korszerű, az egykorú magyar empire ötvösmivességének reprezentáló darabja.¹ A katonai zene a magyar zenetörténet érdekes magyar művelődéstörténeti fejezete, hiszen jól tudjuk, hogy a jellegzetesen keleties, úgynevezett „*Török Muzsika*“ vagy más néven „*Janicsárzene*“² a XVIII. századi magyar lovasezredek

zenekarain³ át terjedt el Európában.

A magyar katonai ezreddobosok (nem karmesterek, mert csak az előbbi volt az ezredtörzshöz tartozó katona) szerzeményeit alkotó indulók kéziratos példányai ugyancsak tárolható objectumok. Ilyenek *Botzkó József*nek, a „cs. kir. 33. magyar gyalogezred ezreddobosának“ azon indulói (A Vig Katona, Magyar Mars, Oláh Mars, Galgóczy-esárdás, Balaton-Füredi Emlék), melyeket *Gyulai báró Gaal Lajos* cs. kir. altábornagy, Verona egykori várparancsnoka családjától szerzett meg Intézetünk.⁴ Tárolható példányok a régi „*Verbunkos*“-szövegek is. Ilyeneknek a hatvanas években másolt kéziratot példányai éppen úgy tárolható tárgyak, mint a tényleges hangszerek: például egy a majdnem csak tisztára katonai-zenekari használatú, XVIII. századvégi—XIX. századeleji, rendkívül mélyregiszterű „*Quint-Fagotte*“-unk is.

Egyéb hangjeggyűjtemény gyűjtése azért is szükséges, mivel az úgynevezett „katonazene“⁵ csak az indulóforma kultiválása révén külön területe a zenetörténetnek. Tekintettel arra, hogy emiatt nem klasszikus zenei alkotásokról van szó, az ezekkel való foglalkozás kívül esik

¹ Mint ötvösművesi darab iparművészet-történetünkben feldolgozatlan: egykorú katonai hangszerekből alkotott emblémáit és magyar feliratait legközelebb ismertetjük. A Magyar Régészeti Társulat egy ülésén Aggházy Kamil, intézetünk igazgatója mutatta be.

² Kritikai, összefoglaló, zenetörténeti magyar irodalma nincs.

³ Bevilaqua-Borsody Béla dr.: A szürke és fehér lovak színe. Szent György. 1928. IV. 20.

⁴ Az érdekes hangjeggyűjtemény nem katonai vonatkozású részét a Magyar Nemzeti Múzeum hangjeggyűjteménye vásárolta meg.

⁵ Neukomm: Hist. d. mus. militaire 1884. Kastner: Manuel général de la musique mil. 1848.

a zenetörténet kritikai művelőinek módszeres felkészültségű tudományos kutatásain, így hát a köztudatban sok téves közhiedelem burjánzott fel.⁶ Az idevonatkozólag szükséges felvilágosító irányítás és kritika — mivel katonai műveltség-történeti tényekről van szó, ugyan-csak szükségessé teszik az ilyen-irányú gyűjtést. A világháború rendkívül gazdag katona és katonás hangulatú zeneirodalma — éppen azért, mivel egyenként nem klasszikus alkotásokról, tömegben azonban egy egész korszak hangulatának kifejezőiről van szó — szintén gyűjtenek: annyival is inkább, mivel elkallódó, kereskedői forgalomban alig kapható darabokról van szó, melyek éppen zenei kisebbségük miatt váltak 14 év alatt ritka darabokká.

A „magyar katonanótá“-nak, mint műfajnak, alig van rendszeres, főleg irodalomtörténeti és néprajzi kritikát megbíró tudományos irodalma. Az eddigi irodalom legfeljebb a régi típusú irodalomtörténet „poétikai“, „stilisztikai“ és „retorikai“ korszakának lendületes szólamaival, de nem tudományos mód-

⁶ Hajdúgyalogtánc, a „Toborzok“-tánc és a Verbunkosok mibenléte, Rákóczi-induló szerzőségének kérdése stb., a mai „tárogatónak“ nevezett fafúvóhangszernek a „kuruc“ tárogatóval való népies gondolkodású azonosítása stb.

szerral kezelte népköltésünknek ezt a területét. *Tilesch Nándor* gyűjteményének megszerzése (ha módszeretlenül is, de ezrekre menő szöveget hordott össze) egy ilyen irányú feldolgozás lehetőségét adja meg. Gramofónlemezek gyűjtése is ugyanazt a célt szolgálja. Metszet-gyűjteményünk darabjai (a *Bikessy—Hainburger*-féle sorozat és *Trentsinszky*-féle és más XVIII—XIX. századi lapok) máris érdekes magyar katonai viselettörténeti adalékot szolgáltatnak a magyar gyalogezredek zenekarainak állapotára nézve. Egyes régebbi hangjegykiadások (például Szabady-Frank Ignác: „Török-magyar induló“) cimkerajza értékes katonai viselettörténeti tényeket dokumentálnak. *Grimm* Vince pesti kottakiadónak⁷ (1795—1874), a Kossuth-kormány bankjegynyomdája igazgatójának (ottomán császári őrnagy a törökországi emigrációban) régi pesti könyvatos hangjegykiadásai a kiadó személyének magyar katonai vonatkozásai révén érdekesek.

Az eddigi anyagból egy kisebb-szerű, de a fejlődés tényeit bemutató alkalmi kiállítás anyaga máris összehozható.

Bevilaqua-Borsody Béla dr.

⁷ Bevilaqua Béla dr.: Grimm Vince. Grafika. 1926.

II. INTÉZETI HIREK.

A múzeum pontos címe: M. kir. Hadtörténelmi Múzeum, Budapest IX, Üllői-út 49, I. emelet. Telefon: József 364—12, 7-es mellékállomás (Múzeum).

A látogatás szünetelése. Intézetünk végleges hajléka tudvalevőleg a budavári Nándor-laktanya nyugati szárnyépülete, melynek főbejárata a Bástya-sétány 40. szám alatt van. Az épületnek a múzeum céljára való külső átalakítása 1926 októberében, belső átalakítása pedig 1928 október

közepén kezdődött meg. A kiállítási anyag nagyrészenek átszállítása az új épületbe már megtörtént, az irodák, műtermek és műhelyek pedig előreláthatólag május hó folyamán költöznek fel, addig régi helyükön (IX, Üllői-út 49, I. em., Mária Terézia-laktanya) működnek.

Fentieket előrebocsájtva, értesítjük tisztelt barátainkat, hogy a küszöbön álló költözés előkészületeit és a csomagolást megkezdvén, a IX, Üllői-út 49. szám alatt úgy az

egyenkénti, mint a csoportos látogatást megszüntettük. Mielőbbi vizsontlátásra Budavárában!

A múzeum gyarapodása. Intézetünk anyagát a közelmúltban gyarapították:

Sóvári Soós Elemér ny. ezredes, Kluge Antal alezredes özvegye, Teles Ede szobrászművész és a M. Numizmatikai Társulat (közös adomány), Görgy Aladár, a M. Kir. Honvéd Tisztek Országos Tudományos és Kaszinó Egyesülete, vitéz Massányi Ernő százados, Thurner Anna, Eisenstädter Ödön, Tóth Ottó, Lenz Albin altábornagy, Thurner Géza százados, A. H. Gyldenfeldtán vasuti miniszteri titkár, Jóby Frigyes Vilmos, Bilesz János, Heranus Géza, dr. Stöhr Géza, Wenin-

ger Ferenc, győrszigeti Némay Ferenc ny. huszáralezredes, Pacor Jenő ny. honvédalezredes, Polgár László főelőadó, Schild József, Woycechowszky Vilmos, Karácsonyi Gyula, a m. kir. 3. honv. tábori tüzérparancsnokság, homonnai Perzel Sándor őrnagy.

A felsoroltaknak az általuk beküldött tárgyakért (hósi emlékfényképek, különféle könyvek, metszettek, füzetek, okmányok, levelezőlapok, újságok, diapozitívek, rajzok, pénzek, pecsétek, sapkajelvények, érmek, kitüntetések, térképek, plakettek, zászlók, fegyverek, egyenruhák, kardok, lövedékek, szobrok) és egyéb adományokért ezúton is hálas köszönetet mond az intézet igazgatósága.

III. SZEMLE.

Hutya Ferenc dr. negyvenéves tanári jubileuma.

A magyar tudományos világ január 20-án ünnepelte *Hutya Ferenc* dr.-nak, a Magyar Királyi Állatorvosi Főiskola érdemi megte-remtőjének negyvenéves tanári jubileumát. *Marek* József dr. főiskolai tanárral együtt szerkesztett állatbelgyógyászati könyve (mely sorozatos és többszörös angol, amerikai, angol, német, olasz és spanyol kiadásai révén e tudományterület egyedülálló kódexe az egész művelt világon) egyúttal a magyar katonai állatgyógyászat, de a világ minden katonai állatgyógyászatának is alapja és „Code“-ja. A magyar katonai állatorvosi kar ismer-ten magas színvonalú irodalmi művelői, annak az egész Európában tisztelt intézetnek neveltjei, melynek szellemi irányítója az ünnepelt. A magyar katonai vonatkozású ló-kultúra elválaszthatatlan a jubiláns működésétől.

(Részünkről még külön kiemel-jük *Hutya Ferenc* dr. katonai vonatkozású munkásságát. Munkáit

a katonai állategészségügy múzeumi bemutatásánál felhasználjuk. *A szerk.*)

Leletek és ásatások.

+ Az *egri* vár földalatti folyósi-nak feltárása közben, a török cisz-ternák falából egy sírkövet fejtet-tek ki, mely *Csaby István* volt *egri várkapitánynak* a *Csaby-bás-tyán* volt sírjáról származik. A vár-székesegyház köveivel, gótikus osz-lopfőivel együtt ideiglenesen a *Lyceum* gyűjteményében helyezték el.

= Néhány hét előtt a *kiskúnha-lasi* templomhegyen gyermekek já-ték közben koponyákat találtak. A kutatások eredménye alapján két-ségtelen és történelmileg bizonyít-ható, hogy azon a helyen verte szét *Kinizsi Pál* az ú. n. „fekete hadsere-ge-t“ s ennek elesett vitézeit ezen a helyen temették el. Most az egész terület felásását tervezik.

][*A vasmegyei Iváncon*, *Sigray Antal* gr. birtokán és támogatásá-val a M. Nemzeti Múzeum régészeti osztálya ásatásokat végez. Eddig három római halotthamvasztásos

dombsírt tártak fel s ráakadtak az égető helyre is. A sírok korát egy kis római bronzéremből állapították meg, mely a Kr. u. első századokra esik. Mivel Vasvármegyének ez a vidéke régészetileg még nincs feltárva, az itt folyó ásátások szolgáltatják az első hiteles dokumentumokat a terület római történetéhez.

— Bihar megyében, az *ottományi* Várhegyen ásátásokat végeztetett az Erdélyi Múzeum Egyesület, Roska Márton dr. archeológus vezetésével, melyekről a British Museum részletes jelentést kért. A sánccal megerősített domb rendkívül sok őskori edényt, csont- és kőszerszámot, öntőmintát stb. rejtett magában. Az *Érsemjén* melletti Móka partján Kr. u. IV. századból való gótsírokra bukkantak.

□ *Kelenföldön*, építkezés közben őskori telep húsz veremlakását találták meg; számos fegyver, vadász- és evőszerszám, valamint edény került belőlük felszínre.

× *Kispesten*, a Fő-utca 166. szám alatt levő homokbányában öt régi sírt ástak ki. A M. Nemzeti Múzeum kiküldöttei megállapították, hogy a Kr. u. V—VIII. századból való avar sírokról van szó, melyek a helytelen feltárás miatt nem voltak rekonstruálhatók s így csak a bennük talált vaskardot, égetett agyagvázákat s egyéb tárgyakat szállíthatták a Nemzeti Múzeumba.

*

+ A *bulgáriai* archeológiai ásátásokban résztvesz Fehér Géza dr. magyar tudós, a szófiai követség tagja. A madarai hegytetőn hatalmas óbulgár várat találtak, mely a X. században a bolgár kultúra centruma volt. A sziklafalban levő görögnyelvű feliratokat Fehér Géza dr. fejtette meg és bolgárnyelvű kiadványában publikálta. Mivel sok magyar vonatkozású, főleg magyarországi népvándorláskori emlékre bukkantak, a M. Nemzeti Múzeum

archeológiai osztálya is kiküldötte egyik főtisztviselőjét a madarai leletek tanulmányozására.

= Az *athéni* archeológiai társulat a tudományos tengerkutatásra berendezett „Pleias” nevű hajóval kutatásokat végeztetett a tenger olyan részein, ahol tudomása szerint műkincseket szállító hajók süllyedtek el. Már eddig is értékes tárgyakat emeltek ki. Pl. egy nagy ókori agyagamforát, melyben gyönyörű bronz lófej s fiút ábrázoló szobor volt, továbbá Poseidonnak teljesején, igen értékes bronz-szobrát.

Könyvek és folyóiratok.

József főherceg tábornagy: A világháború, amilyenek én láttam. Írta naplója és hivatalos akták alapján. — Az aktaszerű anyagot összeállította Rubint Dezső altábornagy. III. kötet. Olasz háború. Doberdo. 30 mell. Budapest, 1928. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása (1 tábla, VI, 822 oldal).

A világháborúra vonatkozó, mindinkább növekedő számot mutató emlékiratirodalom egyik legelőkelőbb jelensége, József főherceg tábornagy „memoire”-ja, immár harmadik kötetével lép a nyilvánosság elé. VII—XII. fejezetével az 1916 február 18-tól november 30-ig terjedő időszakot írja meg, az úgynevezett „5. Isonzó-csatá”-tól a „7. Isonzó-csatá”-ig, illetőleg I. Ferenc József királynak haláláig terjedő részt. A naplószerű emlékiratok nemcsak egy emelkedett lelkű hadvezér emberi benyomásait, hanem a véres tragédia olyan részleteit is tartalmazzák, melyek az egykori kutató — a dolgokat már a történetíró távlatából látni tudó analitikus — számára forrásadaléku fognak szolgálni. E hadtörténelmi tényein túl, *magyar szempontból* éppen a tábornagy magas személye lévén az, mely a világháború idején a magyarság szerepét elsikkadni nem engedte, ez az írás kiáltó dokumentuma annak, hogy állotta meg helyét a magyar katona

a világháború egyik legvéresebb harcterén, a *Doberdón*, melyet a köznyelv a „*Doberdo pokla*“ néven nevezett. Talán nem is tudva, hogy az irodalomtörténet ezen a tájon keresi a Dante „*L'Inferno*“-jának képadó helyeit. A harcokban részt vett nagy nevek mellett az élet valóságát érezzük ki az egyszerű derék magyar katonák neveiből: *Hadfy* tábornok vagy *Terstyánszky* vezér-zredes és *Bartóffy* alezredes neve mellett *Daróczy* zászlós, *Cs. Nagy Károly* káplár (204), *Danyi Mihály* (265), *Juhász Sándor* (60, 61, 72, 783), *Szikora Mihály* (589, 590, 597, 600, 666, 707, 778) és *Magyar János* (164) honvédek nevei adják meg a kitűnő írás realitását. Ez a könyv a magyarság „*Documentum Hungaricum*“, de mint Hyppolite Taine „Emberi dokumentuma“: a háborúé is. Egyben azé a tényé, miért lett a magyar baka a tábornagy szívéhez nőtt katonája és miért lett neve a magyar bakák között „József apánk“.

bbb.

Pilch Jenő m. kir. honvédezredes ismét értékes történelmi munkával gazdagította irodalmunkat. „Horthy Miklós“ című munkájában nemcsak az államfő életrajzát, hanem a világháború legfontosabb tengerészeti eseményeit, a nemzeti hadsereg megalapítását s kormányzóságának nevezetesebb eseményeit írta meg, a történész szakavatott tollával. A könyv az Athenaeum kiadásában jelent meg.

Móricz Pál: „A magyar királyi honvéd 1848—1918.“ című nagy munkája karácsonykor jelent meg. A mű behatóbb ismertetését legközelebbi önálló számunkban adjuk. Addig is el kell róla mondanunk annyit, hogy aki magyar katonáról, magyar írótól, magyar képet akar, annak Móricz Pál remekét el kell olvasnia. Az Athenaeum adta ki méltó köntösben, ára fűzve 12 P.

Kiváló történetírónk, *Takáts Sándor*: „Emlékezzünk régiokról“ című legújabb művében a mohácsi vész-

től a szabadságharcig terjedő történelmi eseményeket dolgozta fel új megvilágításban, új adatok ismertetésével, vonzó magyar nyelven. A könyv a Genius kiadásában jelent meg.

Weninger László Vince dr. érdekes könyvet írt a gázháborúról. Katonai, kémiai és jogi szempontokból világítja meg a jövő háborújának problémáját s ismerteti az ellene való védekezést. A könyv kapható az összes budapesti és a nagyobb vidéki könyvkereskedésekben, ára 480 pengő.

Emlékművek. — Hősi emlékművek.

Sarkad község a szabadságharc nyolevanadik évfordulójával kapcsolatban, emléktáblán örökítette meg a helység 1848/49. évi eseményeit. A református paplak falán helyezték el az emléktáblát, mivel ott őrizték a Szent Koronát 1849 augusztus 18-ról 19-ére virradó éjjel s 21-én ott érte mártírhalál Veress Ferenc református lelkész. Ebben az épületben született Veress Sándor 1848/49-i honvédhadnagy, az emigráció neves írója. Ugyancsak kegyelettel emlékezett meg a község a szabadságharcban Bem apó parancsnoksága alatt, a 27. honvédzászlóaljban harcolt 219 fiáról.

Hősi emlékművet lepleztek le november hóban:

Az 1-es honvédek a Ferenc József-laktanyában, *Budapesten*,

Szany község, 120 hősi halottjának emlékére,

Vál község,

a *soproni* evangélikus egyházközség és

Kispest, 717 hősi halottjának emlékére.

Bajtársi összejövetelt tartottak:

November hóban:

3-án a volt 69-ik (Hindenburg) gyalogezred,

a genovai San Benigno tábor volt hadifogoly tisztjei,

4-én a volt cs. és kir. 5. számú (Radetzky) huszárezred tényleges és tartalékos tisztjei,

7-én a volt 44-es gyalogezred,

10-én a volt m. kir. nagyváradai honvéd hadapródiskola IV. évfolyamát az 1903. évben végzett évfolyamtársak,

10-én a volt cs. és kir. 16. huszárezred,

17-én a szegedi 5. honvédgyalogezredhez 1915 május 15-én bevonult önkéntesek és az Unterreiner-tisztiskola volt tagjai,

a volt trencsényi 15. honvéd, 71. közös- és 15. népfelkelő gyalogezredek,

22-én a volt 20. honvédhadosztály, valamennyi Budapesten.

December hóban:

1-én volt a 82. gyalogezred és

a kolozsvári 51. gyalogezred 1. zászlóalj volt tisztjeinek baráti köre Budapesten,

2-án a volt szegedi 3. honvédhuszárezred Szegeden,

3-án a taskendi fogolytáborban hadifogságban volt tisztek és legénység,

4-én a budapesti volt 32-es házi- ezred tényleges és tartalékos tisztjei,

7-én az egykor Brassóban állomásozott cs. és kir. 2. huszárezred volt tényleges és tartalékos tisztjei,

8-án a volt debreceni 3. népfelkelő gyalogezred,

5-én a volt cs. és kir. 44. gyalog- a jelabugai hadifogolytáborban volt tisztek, valamennyi Budapesten,

Eger város volt háziezrede, a volt cs. és kir. 60. gyalogezred Egerben,

a volt cs. és kir. 35. számú tábori tűzérezred,

a volt cs. és kir. 43. gyalogezred tisztjei és tisztjelöltjei,

a volt pozsonyi katonai főreáliskola 1918-as évfolyama,

9-én a marosvásárhelyi 9. honvédhuszárezred, valamennyi Budapesten.

10-én a volt cs. és kir. 10. (Mackensen)-huszárezred, Székesfehérvárott,

11-én a limanovai ütközet évfordulóján a volt cs. és kir. 9. (Nádasdy)-huszárezred,

13-án a volt cs. és kir. 48. gyalogezred,

15-én a volt szegedi 5. honvédgyalogezred, Przemysl vára orosz ostromgyűrűjének áttörése emlékére,

a volt 1. lovastűzérezred, valamennyi Budapesten.

Halálozás.

Fertőszentmiklósi vitéz *Artner Kálmán* ny. m. kir. honvédaltábornagy 1928 dec. 4-én, *Révész István*, a m. kir. honvédség román. katolikus tábori püspöke pedig 1929 január 17-én hunyt el. A M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum mindkettőjükben pártfogóját veszítette el. Kegyelettel őrizzük emléküket!

*

A világháborús hadseregek volt főparancsnokai közül *Cadorna* olasz tábornagy 1928 december 21-én, *Nikolajevics Nikolaj*, nagyherceg, a cári hadsereg egykori főparancsnoka pedig 1929 január 5-én elhunyt.

Szejdi pasa utolsó hadjáratából.

Abból a gyászos küzdelemből, amely 1660-ban *Rákóczy György* és a törökök között végbement, Hajdusoboszló tragikus módon vette ki a részét. A hajduvárosoknak választani kellett a Rákóczival való kitartás és a törökökhöz csatlakozás között. *Huszejn* pasa már 1659. január 5-én felszólította Szolnokon keltezett levelében a hajduvárosokat a választásra: „Rákoczért ne rontsátok el magatokat! Titeket meg nem oltalmazhat, ti se őtet! Megjegyzni, hogy azért nem pecsételi levelét, mert „fogadástok tartja, hogy soha pecsétes leveleinket meg ne olvassátok, valamíg számkivetett Rákóczynak nem vizíték.“ Egy évvel később már a rettegett budai pasa, *Szejdi Achmed* indul Temesváron telet hadseregével Rákóczi híveinek megsemmisítésére. Útközben minden helységet porrá hamvasztott, a lakosokat pedig halomra gyilkoltatta. A hét hajduváros kapitányai és hadnagyai a veszedelem nagyságát fel nem ismerve, 1660. február 12-én Polgáron tartott gyűlésük határozataként még Szabolcs vármegye közönségét is hadba szállásra szólították fel, mert „a törökök már gyülekeznek Egerben, Pesten és máshol, immár csak induló félben vadnak az ebek...“ Polgárból Szoboszló elé vonult a hajdság. A további eseményekről az egykorú *Szalárdi János* siralmas magyar krónikájából értesülünk a legbővebben.

A szoboszlói táborban nagy volt az elbizakodottság, de némelyek házuk népét többfelé elszállítják, így sokan Debrecenbe is. Szejdi nem akarván a királynak alkalmat adni a beavatkozásra, a hajdukat kímélni akarja, ezért levélben felszólítja őket, hogy ha meg akarnak maradni, küldjék el követeiket. Ekkor azonban *Gyulai Ferenc* várkapitány, Rákóczy váradi várának parancsnoka, ellenállásra tüzelte a szoboszlói táborba gyűlt hajdukat,

támogatását helyezvén kilátásba. Amikor a hajduk visszautasítják Szejdi ajánlatát, kevéssel később kémeik érkeznek a szoboszlói táborba, részletesen jelentvén a török hadsereg óriási számfölényét. A török sereg ekkor már a Hortobágy nyugoti partjához ért. Gyulai megfontolván magát, a hajdukapitányokat felvilágosította, hogy ő ilyen nagy hadsereggel szemben nem nyújthat védelmet, menjen mindenki, amerre lát, azután ő maga is Váradra húzódott. A hajduk rémülten menekülnek a veszedelem elől Pocsajba, Székelyhídra, Ecsedre, Kállóba, Váradra, Tokajba, Ibányba és Debrecenbe. Április huszonnyoleadikán hajnalban már gyujtogatják a törökök a hajduvárosokat. Legelőször Kabát hamvasztják el. A szoboszlóiak Kecske-méti Balázs hadnagy parancsnoksága alatt a Kis-Szoboszlón ekkor még meg volt lőréses kerítésű, régi templomukban kerestek menekvést. De adjuk át a szót Szalárdinak: „Szoboszlót azonképen (t. i. elhamvasztotta), de ennek, hogy egyháza környül ugyan jó erősséggel való kastélya volna, abban ugyan feles számmal sokak háznépestül is szorultak volna és a mig szegények magokat, kastélyokat valóban nagy emberkedéssel oltalmazák vala. De a vezér a számos janicsárokat kastélyoknak neki hajtá, parancsolván azt azonnal elboríták, rájuk vivák, vágák. Az hol noha ők is ugyan emberkedvén számost ugyan el is hullottak vala e janicsárok közül, de tőlük meggyőzetvén, a férfiaknak mind fejek szedeték és a vezér maga eleibe kihordatni parancsolván, mind egyig megnyúztatja, bőroket az koponyáról levonatja, azokat szalmával megtölteni és szekerekre szénán úgy rakatja vala, sőt hogy az egész hadakozása alatt minden fejet hozzá vinnének, minden főtől egy-egy tallért rendelt és fogyatkozás nélkül adott vala. Mellyet a

hatalmas tyrannus ember olly véggel cselekszik vala, hogy az fejeket hadakozása alatt mind meggyűjt-ven, azokat aztán a portára küldené és azokban az ő hűséges szolgálatjának jelenségét az ő hatalmas császárának bemutassa. Szoboszló városát is ezért mind kastélyostul porrá hamuvá tevén, ottan egész táborával Debrecenhez az Tócz vize mellé szállott vala, hogy ott táborát is, míg a hajduságnak megrontása végbemene, megnyugtatóná.“

A nők és a nagyobb gyermekek rabszóra fűzve elhajtattak rab-szolgának. A Szoboszló lángjait borzadva szemlélő debreceni civilek csak követeiknek megkínóztatása és 100.000 tallérnyi hatalmas váltság árán kerültek el Szoboszló szomorú sorsát.

Szoboszló pusztulásához számos szájhagyomány fűződik, amelyek némelyikét már történetíróink is hitelesnek tekintették. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a Szejdi-járás-kor Szoboszlónak 300 hős vitéze esett el. Szoboszló hősi halált halt védőit semmivel sem kisebb kegyelet illeti, mint Leonidas 300 spártai hősét, azonban tudvalevően a 300-as szám mindenkor közelebb állott a hazafias lírához, mint a valósághoz. Egész bizonyos, hogy Szoboszló sokat vesztett „a Szejdi-járás-kor“, sőt minden valószínűség szerint 300-nál jóval több vitéze esett el, hiszen félszázaddal előbb még 2000—2300 hajdu nemese volt. De van még inkább tarthatatlan szájhagyomány is a ma szokásos szilveszteri csergetéssel kapcsolatban. Tudvalevően Hajdusoboszlón minden Szilveszter-nap délutánján 5 óra körül az összes pásztorok udvaraikról ostorcsergetéssel, pattogtatással vonulnak fel a piacra, ahol ezután együtt csergetnek, lövöldöznek, a templom meg kivilágítatik és félórán át zúgnak a harangok. Ezen népszokáshoz sajátos néphagyomány fűződik. Király Miklósnak 1893-ban megjelent értéktelen munkája szerint (Egy Szilveszter-éj Hajdu-

Szoboszlón) Szejdi 1660 tavaszán csak Szigetegyházát pusztította el, míg Szoboszlót csak Szilveszter napján vette ostrom alá. Azonban a hős lakosság heves küzdelem után kitörve a templom-udvarból, a török sereget megszalasztotta. Közben a tornyot, házakat kivilágították, a gyermekek csergettek és kolompoltak, mire a török sereg még jobban megrémülve elmenekült. A más kísérleteiről ismeretlen Király Miklós munkájában Szatmáry Károlynak „Az ábrándozók“ c. tört. regényére és a „Káka tövén költ a ruca“ szerzőjének, Balkányi Szabó Lajosnak ismert munkájára támaszkodik. Úgy látszik, az ábrándos szerző ezen két mű hatása alatt költötte ki a szilveszteri históriát, közben hősiesítvén néhány család őseit, azonban ez a történelmi ponyvatermék valóságként ékelődött be a köztudatba és ma még mindig Szejdit csergetik el.

Kár ezzel bővebben foglalkozni, mert elképzelhetetlen, hogy a kis Szoboszló megverte a budai pasának, Szejdinek mindent elsöpörni képes seregét. Akkor miért ijedt meg a nagy Debrecen Szejditől? De meg 1660 Szilveszter napján azért sem tehetett tiszteletét Szoboszlón, mert még 1660 nyarán elvesztette a porta bizalmát, helyébe Izmail pasa neveztetett ki, ő maga pedig 1660 *őszén*, Temesváron *megszinoroztatott*. A torony kivilágítása és a harangozás lehet összefüggésben egy jelentéktelen török rabló-járórnek kiverésével, míg a csergetést két más szájhagyomány helyesebben magyarázza meg. Az egyik szerint csergetve temetik az ősztentőt, míg a másik szerint ősztentő napján sok pásztor meg eseléd szabadul fel és viszi magával ostorát, hogy azt csergetve, jelentse a gazdáknak a eselédvásár kezdetét.

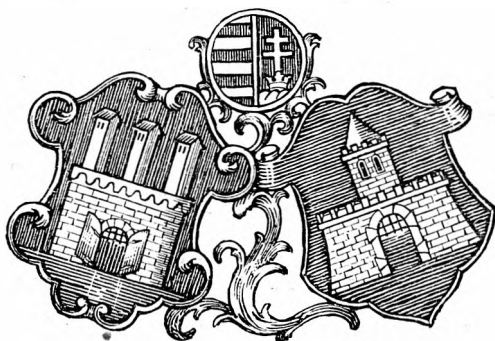
vitéz dr. Málnási Ödön.

Az Országos Magyar Hadimúzeum-Egyesület és az Országos Kanizsai Dorottya-Bizottság tulajdona és kiadása.
Felölös kiadó: GÖRGEY ALADÁR szerkesztő.

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI:
DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

BUDA ÉS PEST CÍMEREI 1703-BAN.

I. KÖTET // BUDAPEST, 1929. JANUÁR HÓ // 3. FÜZET

MEGJELENIK ÉVENTE KÉTSZER

A HISTORIA MELLÉKLETE

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Olda
<i>Kelényi B. Ottó:</i> A Pázmány Péter-tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei (folytatás)	99
<i>Garády Sándor:</i> A vizivárosi „Fehérkereszt“-fogadó és szomszédjai	112
<i>Romhányi István:</i> Színházalapítási törekvések a főváros egyesítése után	119
<i>Gárdonyi Albert:</i> Az Erzsébet-tér keletkezése	128
<i>Bevilaqua-Borsody Béla:</i> Renaissance-kori sírkő-torzó a Margitszigeten	133

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A „Hét választó fejedelemhez“ címzett vendégfogadó 137. — A budavári domonkosrendi templom pusztulása 139. — A budavári Szent Miklós-torony 141. — A pesti Dunafürdők történetéhez 141. — A pesti Szent Háromság-szobor 143.

KÉPEK JEGYZÉKE.

A gellérthegy csillagvizsgáló látképe 107. — A gellérthegy csillagvizsgáló alaprajza 107. — A vizivárosi „Fehérkereszt“ környéke 115. — A pesti új vásártér 1840-ben 129. — A margitszigeti sírkő 135.

Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében engedjük meg.

A Pázmány Péter-tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei.

II.

A gellérthegyi csillagvizsgáló.

Pasquich János⁴¹ neve már nem volt ismeretlen az egyetemen, amikor 1802-ben a budai csillagvizsgálóhoz állásért folyamodott és a másodcsillagászti tisztet el is nyerte. 1753-ban született Bécsben. Theológiai tanulmányokat végzett és pályáját a segniai (Dalmácia) egyházmegyében mint lelkész kezdte meg. Utóbb a böleselet doktorává avatták. A pesti egyetemen először 1784-ben került összeköttetésbe, amikor a természettani tanszéken *Horváth* János professzor mellett adjunktus lett és a következő évben ötszáz frt. fizetéssel állását rendszeresítették. Már 1781-től kezdve az elméleti természettan terén szorgalmas irodalmi munkásságot fejtett ki. 1789-ig három munkája jelent meg, köztük a pesti természettani professzor latin nyelvű *Mechanica*-jának német fordítása. Dolgozott *Bernouilli* Magazinjába, utóbb *Zach* br. híres gothai csillagász folyóiratába, a *Monatliche Correspondenz*-be. 1789-ben a mennyiségtan rendes tanárává nevezték ki és ettől kezdve több mennyiségtani munkát adott ki. Erdemei elismerésül 1791-ben királyi kitüntetésben részesült. Első pesti szereplése 1797-ben ért véget; ekkor gyenge egészsége miatt egy évi végkielégítéssel leköszönt katedrájáról és néhány évig Bécsben, majd közben *Zach* mellett Gothában tartózkodott, ahol a csak nemrégiben (1791) befejezett és felszerelt hatalmas csillagvizsgálót tekintette meg. Itt csillagászati tanulmányokat folytatott és ez az útja fordulópontot jelentett eddigi tudományos munkálkodása terén. A csillagászat tanulmányozására fordított munkásságát egyelőre betegsége szakította meg. Emiatt elhatározta, hogy visszatér Pestre, különösen mivel a pesti egyetem orvostanáraihoz, mint régi barátaihoz, több bizalma volt. Pesten gyógykezelve magát, barátai ösztönzésére elhatározta, hogy állandóan itt marad és ismét az egyetem kötelékébe lép. Elhatározására gyenge egészségi állapota mellett a hazai csillagászat ügyének állása adta meg az impulzust. Egy alkalommal barátjával, *Kitaibel* Pál kémikus és botanikus tanárral a Dunaparton rendes sétáját végezte és állandó pesti letelepedéséről volt szó közöttük, amidőn szeme a vár csillagvizsgálóján akadt meg. Eltűnődve megérlelődött benne az elhatározás, hogy az egyetemre visszatér és a csillagászatnak szenteli életét. 1802 nyarán *József* nádorhoz intézett folyamodványában a másodcsillagászti állásra való kinevezését kérte. Folyamodványában kifejtette, hogy barátai ösztönzésére kívánja ezt az állomást betöl-

⁴¹ Hazai és Külföldi Tudósítások 1829. II. 43. sz. — Tudományos Gyűjtemény 1829. XII. 111. l. — Vereinigte Ofter Pester Zeitung 1829. 94. sz. — Fejér i. m. 155., 156. ll. — Ungarische Nachrichten 1863. 168. sz. — Természettudományi Közlöny 1871. 491. l. — Pauler i. m. 262., 271., 333., 356., 376., 379., 400., 401., 449. ll. — Hógyes Endre: Emlékkönyv a bpesti kir. magy. tudományegyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. Bp. 1896. 859. l. és főként Heller Ágost i. m. az egész fejezeten át.

teni, amelynek egészségi állapota mellett is meg tud majd felelni. Él benne a vágy, hogy a gyakorlati asztronómia ügyének szentelje munkásságát és a budai vár csillagvizsgálóján a kor kívánalmainak megfelelő reformokat kezdjen. A következő év augusztusában érkezett meg kinevezése azzal a felszólítással együtt, hogy tegyen javaslatot a csillagvizsgáló felszereléséhez szükséges új eszközök beszerzése tárgyában. *Pasquich* 1803 novemberében tett eleget a felszólításnak. Nagy körültekintéssel állapította meg azokat az eszközöket, amelyeknek beszerzése a tudományos kutatások számára nélkülözhetetlen, de egyszersmind rámutatott azokra a nehézségekre is, amelyek a csillagvizsgáló épületének alkalmatlan voltából származtak. Világosan látta ugyanis, hogy a csillagászat ügyének rendezésekor nemcsak új eszközökről, hanem megfelelő épület emeléséről is gondoskodni kell. Amikor a beszerzendő új eszközökről tervek készített, minden számítása hiábavalónak bizonyult, mert a királyi vár épületében elhelyezett csillagvizsgáló az ügy szolgálatára teljesen alkalmatlannak bizonyult.⁴²

Pasquich javaslata az egyetemi tanács elé került, amely ezt a helytartótanács tanulmányi bizottságának elnökéhez (gremialis studiorum commissiois praesidium gerens), *Nyitrai* Mátyáshoz terjesztett fel, aki nagy ügybuzgalommal tárta fel a csillagvizsgáló ügyét *József* nádor előtt. A nádor a javaslatot teljes egészében magáévá tette és ennek alapján *I. Ferenc* király *Pasquich* javaslatát minden korlátozás nélkül jóváhagyta. A jóváhagyás 1805 januárjában érkezett meg, amivel együtt járt egyszersmind az is, hogy az eszközök számára *Pasquich* egy új csillagvizsgáló helyének és épületének kiszemelésével foglalkozzék. *Pasquich* feladatának első részét, a műszerek megrendelését 1806 nyarán, a pozsonyi békekötés után hajtotta végre. Ekkor Münchenbe utazott és *Reichenbach* sóhivatali tanácsost (Salinen Rath), volt tüzérkapitányt, akinek csillagászati műszerei már ekkor mindenütt elismeréssel találkoztak, bizta meg az új eszközök készítésével. A mult század elején a legismertebb csillagászati műszereket Angliában *Troughton* készítette, akinek műszerei az angol csillagászatnak nagy szolgálatot tettek. *Pasquich* azonban ismerte már a müncheni műszereket is, amelyek az angol készítményeket főként a körbeosztások szempontjából fölülmúlták. Noha a müncheni műszerészek eddig csak kisebb eszközökről voltak nevezetesek, *Pasquich* mégis nagy bizalommal viseltetett irántuk és az új csillagászati műszerek legnagyobb részét Münchenben rendelte meg. A müncheni műszaki intézet nagy hírért *Joseph v. Utzschneider* bajor királyi titkos referendárius és *Georg Reichenbach* tudományának köszönhette. *Pasquich* müncheni utazása után különösen is nagy elismeréssel nyilatkozott arról a barátságos fogadtatásról, amelyben *Reichenbach*ék őt részesítették. Ami a müncheni műszerek kiválóságát illeti, *Pasquich* a németországi, itáliai és franciaországi asztronomusokra hivatkozik, akiknek egybehangzó véleménye szerint *Reichenbach* a legelső szakember. *Pasquich* megbízásának *Reichenbach* teljes mértékben megfelelt és különös előzékenységgel törekedett arra, hogy a pesti egyetemi csillagászati eszközök elkészítésénél a legjobb tudásával működjön közre. *Reichenbach* műszerei 1806 és 1811 között készültek. A fontosabb műszerek a következők voltak: Egy delelő (passage) messzrelátó, amely a *Ramsden*-féle készülékhez volt teljesen hasonló. Nyílása 4½ hüvelyk, gyújtótávolsága 6 láb és 9 hüvelyk volt; egy három lábas csillagászati repeticio kör, amelyet *Pasquich* magas- és azimuthalmérőnek nevez és amelyet általában teljes körnek neveztek. A műszert úgy

⁴² *Pasquich*, Joh. v.: Nachricht von der neuen königl. ungarischen Universitäts-Sternwarte zu Ofen. Gemeinnützige Blätter. Jahrg. 1813. Nr. LXXXII.

szerkesztették, hogy a szükséghez képest majd szilárd meridián kör, majd repeticiós kör, vagy pedig általában mozgó kör számára szolgált és ezáltal a látható csillagfelületeket minden vonatkozásban a legnagyobb kényelemmel szemlélhették vele. Ezt egy jó mikrométerrel is felszerelték. A harmadik fontos eszköz egy nagy és szilárd aequatorial volt. Ennek két teljes köre volt: egy deklinációs és egy equatorial köre. Ezt is egy tékéletes mikrométerrel szerelték föl. Fontos eszköz volt az achromatikus refraktor öt hüvelyk nyílással és nyolc láb gyújtótávolsággal. További eszközök voltak még: egy csillagászati félmásodperc ingaóra, amelyet utazási célokra használtak kompenzált ingával és nyolcnapi járással; egy kis 18 hüvelykes csillagászati kör a nagykörhöz hasonló beosztással; egy kis 12 hüvelykes terrestrikus kör, egy csillagászati másodperc ingaóra kompenzált ingával és harmincnapi járással. Ezekon kívül *Reichenbach* több kisebb eszközt szállított és néhány régi eszköz kijavítását is magára vállalta. A *Reichenbach* által szállított eszközökért 8652 frt-ot fizettek német birodalmi értékben. A tulajdonképeni ár 11.280 frt lett volna, de *Reichenbach*ék az eredeti megállapodást vették figyelembe és attól a szándéktól vezérelve, hogy mindenből a legtekéletesebbet szállítsák, nem ragaszkodtak a tulajdonképeni forgalmi árakhoz.

A müncheni készülékeken kívül Drezdából *Seyffert* szász királyi erdőtanácsostól egy nagy csillagászati ingaórát rendeltek, kompenzációs ingával, amely öt hétig járt. Ennek ára 360 birodalmi tallér volt.⁴³ Az egyetemi jegyzőkönyv szerint a papírpénznek ezüstre való átváltásával az egyetemi alap 63 és 64% veszteséget szenvedett.

Pasquich müncheni útja után minden erejével arra törekedett, hogy az új csillagvizsgáló számára alkalmas helyet jelöljön ki és egyszersmind az új épület felállítása ügyében javaslatot tegyen. *Pasquich* erre vonatkozó terveit több alkalommal a nyilvánosság előtt is föltárta és röpirataiban, valamint hírlapi cikkeiben részletesen beszámolt terveinek és kutatásainak eredményeiről. Első röpirata Budán német nyelven 1808-ban jelent meg.⁴⁵ Ebben, miután összefoglalja a csillagászati műszerek megszerzésének eseményeit, nagy részletességgel ismerteti az új csillagvizsgáló fölépítésére vonatkozó javaslatát. Abból indul ki, hogy amidőn a Budára költözött egyetem számára csillagvizsgáló berendezéséről volt szó, ennek a kérdésnek nagytekintélyű szakértője, *Hell* Miksa, a csillagvizsgáló számára legalkalmasabbnak a Gellért-hegyet tartotta, de ajánlatát nem fogadták el és nagy költséggel, rossz helyen és hiányos felszereléssel rendezték be a királyi vár csillagvizsgálóját. *Pasquich* maga is törekszik más megoldást találni, a Gellért-hegynél jobb helyet nem talál. Pest városa megérdemelné, hogy az obszervatórium felállításánál elsősorban tekintetbe vegyék, amit még az egyetemnek pesti székhelye is ajánlana. Nagyobb távolságban a várostól lehetne itt alkalmas helyet találni, ahonnan szabad a kilátás, kivéve nyugat felé, ahol a budai hegyek néhány fokkal a látóhatár fölé emelkednek. A homokos talaj ugyan akadálynak látszik, de talán szilárd kőalappal készített épület mellett sikerülne a talaj biztos szilárdságát elérni. De a pesti oldalon a csillagászat szempontjából nagy és meg nem oldható nehézségei vannak. Ilyen elsősorban a sűrű köd, amely a láthatárt csaknem az év minden szakában elborítja és különösen őszi és téli időben Pest városát teljesen elfedi. Nyári időben pedig az erős keleti szelek Rákos mezejének futóhomokját sűrű felhőként

⁴³ *Pasquich* i. m. Gemeinn. Blätter 1813. LXXXIII.

⁴⁴ *Pauler* i. m. 449. l.

⁴⁵ *Rechenschaft von meinen Vorschlägen zur Beförderung der Astronomie auf der kön. Universitäts-Sternwarte in Ofen. Ofen 1808.*

borítják a városra. Mindezt a várból is könnyen észlelni lehet. Ezek az okok lehetetlenné teszik azt a tervet, hogy a csillagvizsgálót Pesten építsék föl, mert itt nemcsak a látóhatár tisztasága, hanem a műszerek épsége is veszélyben forogna. A választásnak tehát a budai oldalra kell esni, ahol a királyi vár vagy más hely a várban, végül a Gellérthegy jöhet számításba. A várban új csillagvizsgálónak emelése nem felelne meg a célnak. Tudott dolog, hogy régi épületekre csillagvizsgálót emelni nem ajánlatos, már csak azért sem, mert a régi épületek falai nem elég szilárdak, továbbá, mert a régi falak építésének iránya, a falak vastagsága és az épület berendezése a reá építendő csillagvizsgáló célszerű berendezését lehetetlenné teszik. A várban a csillagvizsgáló felépítésére csak a ferencrendiek régi bezárt temploma és az egyetemi nyomda épülete jöhetne tekintetbe. Ezeknek a felhasználásával talán lehetne a célnak némiképp megfelelő épületet emelni, de a csillagvizsgáló céljaira teljesen csak új, szakszerűen épített épület felelne meg. Fontos argumentum a gellérthegy-i építkezés mellett az a körülmény is, hogy a különálló helyen a csillagvizsgáló működése minden politikai bonyodalom esetén is biztosítva volna. *Pasquich* utal azokra a nagy költségekre, amelyeket az egyetemnek Nagyszombatból a budai királyi várba és onnét Pestre való áthelyezése okozott. Bizonyos továbbá, — mondja — hogy a várban elhelyezett csillagvizsgáló onnan hamarosan kiszorul és akkor az az 50.000 frt, amibe az építkezés került, teljesen veszendőbe megy. Ha *Hell* tanácsára hallgattak volna és a csillagvizsgálót a Gellérthegy-en építették volna, a reáfordított összeg nem ment volna veszendőbe.

Pasquich meggyőző erejű érvelése tervének helyességéről — bár nem minden nehézség nélkül — az illetékes fórumokat és a közvéleményt is meggyőzte. A régi csillagvizsgáló hasznavehetetlensége mint kézzel fogható tény állott mindenki szeme előtt és ezek után a gellérthegy-i csillagvizsgáló felépítése a külpolitikai viszonyok megváltozásától függött. „

Pasquich 1807-ben készítette el és nyújtotta át a helytartótanácsnak a gellérthegy-i csillagvizsgáló építésére vonatkozó terveit. E tervek szerint a csillagvizsgáló egy belül 17 láb magas, 9 láb széles és 13 láb hosszú csarnokból állott volna mindkét oldalán két-két kamrával, melyek közül a beljebb fekvőkben, amelyeknek szélessége 15 láb, hosszúsága pedig 18 láb lett volna, a délkör-rések, a külsőkben pedig, amelyeket 12 láb hosszúra és szélesre tervezett, forgatható tetővel ellátott tornyok lettek volna. E tervek a csillagászok lakásául szánt épület elgondolását is feltüntették. Az 1809-ben ismét kitért háború miatt azonban e tervek megvalósulása halasztást szenvedett, de — mint *Pasquich* maga mondja — ez a halasztás a csillagvizsgáló sorsának javára vált. 1811-ben ugyanis *Reichenbach* barátjának egy csillagvizsgáló-épülettervet küldött, amelyet külön az általa készített eszközök számára készített. *Pasquich* a tervek megtekintése után rögtön tisztában volt, hogy *Reichenbach* tervei a célnak leginkább megfelelnek és elhatározta, hogy saját terveit ezek szerint alakítja át. 1812-ben a helytartótanácsnak és általa az építészeti osztálynak az átalakított terveket nyújtotta át, amelyekben a *Reichenbach*-féle tervek a helyi sajátos viszonyoknak megfelelően némi átalakulást szenvedtek és a tervezett lakóház egészen elmaradt belőle. *József* nádor hathatós támogatása folytán e tervek jóváhagyása 1813 júniusában történt meg.⁴⁶

A helytartótanács ez év június 1-én értesíti Buda város tanácsát a király elhatározásáról. A leirat szerint a csillagvizsgálóépületet lehetően

⁴⁶ *Pasquich* i. m. Gemeinn. Blätter. 1813. Nr. LXXXIV.

a takarékosági szempontok szem előtt tartásával kell felépíteni. A helytartótanács úgy rendelkezett, hogy az építkezés megindulása előtt a Gellért-hegyen helyszíni szemlét tartanak *Nyitray* Mátyás tanácsos vezetése alatt, aki mellett a csillagvizsgáló igazgatója és más tisztviselője, továbbá a tanulmányi tanács tisztviselője és a városkapitány vegyen részt az építkezésben résztvevő mesteremberekkel együtt. Ez a bizottság állapítsa meg a szükséges tennivalókat, a tanács pedig küldje ki a városkapitányt a helyi viszonyok tanulmányozására és a szükséges intézkedések foganatosítására.⁴⁷ A városi tanács *Szeth* Kristóf városkapitányt erre felszólította, hogy a Gellérthegyre vezető utakról és a gellérthegyi terepviszonyokról jelentést adjon be. A városkapitány 5-én végzett helyszíni szemlét, amelynek eredményéről 10-én értesíti Buda tanácsát. E jelentés szerint öt út van, amely a Gellért-hegy alsó részéig, ill. a tabáni vámig Tabán városán és a hegyen fekvő szőlőkön át vezet. Az első Tabán piacterétől a Rácfürdő mellett vezető kövezett út, az úgynevezett hosszú út, amely a városi vámig terjed és nagyon emelkedik, de mégis használják. A második hasonlóan a tabáni piactól a most már lerombolt Kubányi-ház mellett a felső részén következett ú. n. Ráctemető utcáján át halad és hasonlóan nagy emelkedéssel szintén a vámig terjed. A harmadik a krisztinavárosi hidon át jobbfelé a domb emelkedésének irányában halad és ez az út a legrövidebb. A negyedik út a krisztinavárosi plébániatemplom mellett az Alte Schulgassé-n át elég lankásan emelkedik a vámig. Az ötödik út a krisztinavárosi templomnál kezdődik és a Spiessberg-szőlőkön, továbbá a Deutschethall-földeken és az ú. n. kis Blogsberg-i szőlőkön át halad és ez a legkényelmesebb, bár kissé hosszabb. A Gellért-hegy tetején kaszáló van, melyet el lehet távolítani és egyúttal átszelni. Mind az utak, mind pedig a hegy teteje különösen nyári időben és száraz időjárásakor használható állapotban van és gyalogosan, lovon vagy kocsin a jelentés szerint igen gyakran keresik föl.⁴⁸ Ugyanakkor az építészeti igazgatóság (Landes Ober-Bau Direction) a terepen méréseket eszközölt és június 22-én adta be a csillagvizsgáló helyéül megállapítandó terület méreteit; e szerint az épület hosszúságára 16, szélességére pedig 9 ölet számítottak és összesen 154 négyszögöl szükségletéről tesznek jelentést.⁴⁹ A Gellért-hegy városi tulajdon lévén, a helytartótanács Buda városától a csillagvizsgáló számára a szükséges terület átengedését kérte. A tanács június 23-án *Nyitrayhoz* intézett átiratában az ügy megtárgyalása alapján kijelenti, hogy a Gellérthegyen a szükséges 154 négyszögölnyi területet készségesen becsátja a csillagvizsgáló rendelkezésére azzal a kikötéssel, hogy a hely csak addig marad a köz birtokában, ameddig valóban a csillagvizsgáló céljait szolgálja. Ha idővel a csillagvizsgáló megszüntetné a működését, a város fenntartja a területre való tulajdonjogát.⁵⁰ Az építkezés ezek után július elején meg is kezdődött. Pasquich július 5-én levélben fejezi ki köszönetét a városnak a terület átengedéséért és kijelenti, hogy a város adománya Budát az egész föld asztronómusaival baráti kapcsolatba hozza. A maga részéről igéri, hogy minden gondja arra irányul, hogy a csillagvizsgálóval a tudománynak és hazánk művelődésének szolgálatot tegyen.⁵¹ Augusztus hó 8-án fényes ünnepség között tartották meg a csillagvizsgáló alapkövetését. E napon délután hat óra előtt összegyűltek a Gellérthegyen a papság, a nemesség, a város-

⁴⁷ Főv. Levéltár Locumt. 1975/1809—13. sz.

⁴⁸ Főv. Levéltár Corr. magistr. 152/1813—19.

⁴⁹ Főv. Levéltár u. o.

⁵⁰ Főv. Levéltár u. o.

⁵¹ Főv. Levéltár u. o.

parancsnokság, a kormánysszékek, a tanügyi hatóságok és a két szab. kir. város tanácsainak képviselői, akik az érdeklődők nagy számától körülvéve fogadták *József* nádort. A nádor hat órákor érkezett meg és a számára készített dízsátorba vonulva meghallgatta *Nyitray* latinnyelvű üdvözlő beszédét. Ezután az alapkőletétel szokásos formáságai következtek. Az alapkőre vésett felirat szövegét *Kmeth* Dániel másodcsillagász olvasta föl, amire a nádor megtette a három kalapácsütést, amelyet a jelenlevő notabilitások megismételtek. Hogy a hegyen egybegyűlt sokaság között zavar ne keletkezzen, a nádor a zenét és a díszlövéseket eltiltotta. Az alapkő, amely ónból készült és 8 hüvelyk széles és egy láb egy hüvelyk hosszú volt, *Bikfalvi Falka* Sámuelnek, az egyetemi nyomda betűvésőjének munkája volt és a szövegen kívül a csillagvizsgáló képét is magán viselte. A felirat a következő volt:

MEMORIAE POSTERORVM

ANNO AERAE CHRISTIANAE MDCCCXIII MENSE IVNIO

IMP. CAES. FRANCISCO HVNGARIAE REGE APOST.

QVI CLEMENTER ANNVIT

IOSEPHO ARCHIDVCE AVGVSTI FRATRE PALATINO PROREGE

QVI ET BENIGNE PROMOVIT ET PRIMVM

FVNDAMENTIS LAPIDEM POSVIT

SPECVLA ASTRONOMICA

SVMTIBVS REGIAE SCIENTIARVM VNIVERSITATIS HVNGARICAE

PESTINI NVNC CONSTABILITAE

SVB PRAESIDE IOSEPHO DE ÜRMÉNY IVDICE CVRIAE REGIAE

HOC SVBLIMI LOCO QVI MONS S. GERARDI NVNCVPATVR

AVXILIARI OPERA

MATTHIAE NITRAY REGI SVO A CONSILIIS

IN MODERANDA REPVBL. GVBERNANDAQVE RE LITERARIA

PRO PRAESIDIO

IOANNIS PASQVICH ASTRONOMI SPECVLAEQVE PRAEFECTI

GEORGII REICHENBACH SALINARVM APVD BAVAROS

ADMINISTRI

ET ORGANORVM AD EAM INSTRVENDAM ARTIFICIS

FRANC. THALHERR AEDILIS IN REGNO DIRECTIONIS

ARCHITECTI

MAGISTRATVS METROPOLEOS BVDENSIS

FVNDVM VSVI PROMTE CEDENTIS

HAC FORMA CONDEBATVR.

A felirat után az épület metszett képe következett, majd a művész neve:

SAMUEL FALKA DE BIKFALVA REG. UNIV. TYPOGR. SCULPTOR
SCULPSIT ET CUDIT.⁵²

Az építkezés azonban lassan és sok nehézséggel haladt előre, ami főként *Pasquichnak* okozott sok gondot, de a legfelsőbb hatóságok türelmét is próbára tette. A helytartótanács a június 12-én kötött szerződésben *Hofhauser* Ferenc kőfaragóval olyértelmű megállapodásra jutott, hogy a csillagvizsgáló építésére szolgáló kőanyagot köteles szeptember közepéig beszerezni és leszállítani. Az építési munkálatokkal pedig *Bul-*

⁵² Vereinigte Ofner Pester Zeitung. 8. Aug. 1813.

lant József kőművesmestert bízta meg. *Hofhauser* azonban sokáig nem tett eleget kötelezettségének és így az építés munkálatai nagyon megkés-tek. *József* nádor november 18-án Buda tanácsához fordul, amelyben elő-adj a *Hofhauserrel* kötött szerződéses megállapodását és elmondja, hogy a vállalkozó a szükséges mennyiségű és minőségű kőanyag leszállítását már két hónap óta halogatja és ezzel nemcsak a kőművesmestert, hanem az építkezéshez igénybevett egyéb mesterembereket és munkásokat is a munka továbbvitelében hátráltatja. Mivel az épület szilárdsága érdekében kívánatos, hogy a kőanyag még a kedvező időjárás alatt megérkezzen, felszólítja a tanácsot, hogy hívja fel haladéktalanul a kőfaragót kötele-zettsége teljesítésére; ha pedig ezt nyolc napon belül nem tenné meg, gondoskodjék, hogy a szükséges kövek valahonnan beszerezzenek. Lépjen ebben az ügyben *Bullanttal* is összeköttetésbe és tegyen meg mindent, hogy az építkezésben fennakadás ne álljon elő.⁵³ A tanács már másnap érintkezésbe lép *Hofhauserral* és *Bullanttal* is. Válaszát novem-ber 28-án küldi el *József* nádornak, amelyhez *Hofhauser* nyilatkozatát is mellékel. E szerint *Hofhauser* kijelenti, hogy a szerződésben vállalt kőanyagot már leszállította és rajta lesz, hogy többi kötelezettségének is mielőbb eleget tegyen.⁵⁴ A csillagvizsgáló építkezésének további vál-ságos történetét *Pasquichnak* 1819-ben kiadott röpiratából ismerjük meg.⁵⁵ *Pasquich* kijelenti, hogy a csillagvizsgáló építése nagyon rossz időben történt. Az országos építészeti hivatal igazgató nélkül volt és a hivatal tisztviselői már az építkezés megkezdése előtt az ügy rendes menetének folyását nemtörődomségükkel megakadályozták. Az építkezés részletes terveinek elkészítése után ugyanis *Pasquich* a költségvetés elkészítését sürgette; ezt azonban *Pasquich* ismételt sürgetésére sem voltak hajlandók előadni. Hiába vitatkozott *Pasquich* az építészekkel, hiába figyelmeztette őket a helytartótanács utasításaira, a költségvetés nem készült el. *Pasquich* az előzetes előirányzatot felületesnek minősítette és nagyon elkedvetlenítette az a tudat, hogy itt a felső hatóságok megtévesztésére törekednek. *Pasquich*, hogy a költségvetést siettesse és az építési hivatalt a munka elvégzésére készítse, *Pollack* Mihály építőmestert és *Kardetter* Tamás ácsmestert arra kérte föl, hogy nyújtsanak be költségelőirányza-tot az építkezésre. A két nagyon jó hírnévnek örvendő vállalkozó enge-dett is a felszólításnak és *Pasquich* 1812 novemberében a kész munkálato-kat átnyújtotta a helytartótanácsnak. Ennek azonban csak annyi ered-ménye volt, hogy az építészeti hivatal saját költségvetésének benyújtására kényszerült és a helytartótanács ez utóbbi előirányzatot fogadta el. Az építészeti hivatal azonban hibás takarékoságból abba a hibába esett, hogy a csillagvizsgáló teljesen szabad és az idő viszontagságainak kitett fekvésére nem volt tekintettel. *Pasquich* feladata az építkezés folyamán az volt, hogy a tudományos szempontok érvényesülésére ügyeljen. Kiter-jesztette figyelmét a kőműves-, lakatos- és egyéb iparosmunkákra is, továbbá az építési anyagok kiválasztására, ezeknek beosztására és hova-fordítására, de valahányszor kifogással állott elő, figyelmeztetéseit nem méltatták figyelemre. Nem vették tekintetbe azokat a megjegyzéseit sem, amelyeket még az építkezés megkezdése előtt írásba foglalva fejezett ki és amelyek oda irányultak, hogy az építők a belső falak nedvességének kiküszöbölésére és a külső falak ellenállóképességének fokozására különös gondot fordítsanak. Amikor az építkezés megvizsgálására *Nyitray* veze-

⁵³ Főv. Levéltár Corr. magistr. 152/1813—19.

⁵⁴ Főv. Levéltár u. o.

⁵⁵ Freymüthige Beurtheilung und Würdigung der astronomischen Anstalt auf dem St. Gerardsberge zu Ofen. Ofen 1819.

tésével bizottságot küldtek ki, *Pasquich*, a csillagvizsgáló igazgatója, felhívta a figyelmet, hogy az építészek a speciális helyi viszonyokat számításán kívül hagyják és a szélviharoknak különösen kitett északnyugati oldal kiépítésénél minden gond nélkül járnak el. A bizottság jogosnak ismerte el *Pasquich* észrevételeit, ezekről jegyzőkönyvet vettek föl, de végeredményben minden a régi módszer szerint folyt tovább. Maga az épület 1814 nyarán már készen állott. Nem vált javára az építkezésnek a túlságosan gyorsított menet sem, amellyel különösen az utolsó időkben az épület befejezésére törekedtek.

Buda és Pest lakói ugyanis ez év október havában a bécsi kongresszus után a szent szövetségben egyesült három fejedelemnek, *I. Ferencnek*, *I. Sándor* orosz cárnak és *III. Frigyes Vilmos* porosz királynak látogatását várták. A csillagvizsgáló, mint Buda-Pest látványossága, szintén a megtekintendő intézmények között szerepelt és ezért arra törekedtek, hogy a fejedelmek látogatására az épület felszerelve készen álljon. Így a még ki nem száradt falak közé nagy gyorsasággal szerelték fel a műszereket, amelyek hamarosan rozsdásodásnak indultak, bár nem oly mértékben, hogy azok hasznavehetősége kárt szenvedett volna. Az uralkodók látogatása október 26-án délután négy órakor történt meg. A *József* nádor kíséretében megjelent uralkodókat *Nyitray* helytartósági tanácsos és *Eckstein* Ferenc egyetemi rektor fogadták. Az uralkodók nagy figyelemmel vizsgálták meg a csillagvizsgáló berendezését és különösen a műszerek tökéletes volta ragadta meg figyelmüket. *Ferenc* király figyelmét az is felkeltette, hogy a megfigyelőteremben a keleti dőlőkör megfigyelésére fenntartott rés üresen áll, míg a nyugatiban *Reichenbach* műszere állott. *Pasquich* erre azt a felvilágosítást adta, hogy a hiány pótlására majd csak később gondolhatnak. Az uralkodó mindjárt felszólította őt, hogy nevezze meg a még szükséges eszközöket, amire *Pasquich* egy meridiánkört, egy kisebb heliométert és egy az üstökösök megfigyelésére szolgáló messzelátót kért. Mindezek beszerzését az uralkodó mindjárt engedélyezte és így a magas látogatás a csillagvizsgálónak hasznára is vált. Ugyanebben az időben *Georg Reichenbach* is felkereste az intézetet és ennek képe annyira megnyerte tetszését, hogy a gellérthegyi obszervatóriumot az általa később *Bogenhausenben* (München mellett) létesített csillagvizsgáló felállításánál mintául vette.⁵⁶

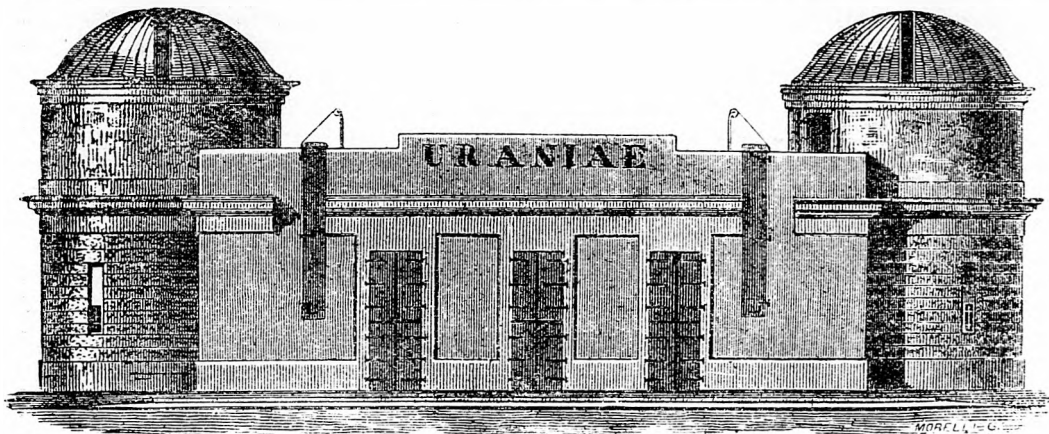
A Gellért-hegy a budai királyi vártól mintegy 579 ölnyire dél felé feküdt. Az új épület megfigyelőtermének alapzata a Duna középállása felett 70 öl magasságban volt. A dőlőkör, amelyre az épület homlokzata merőleges, Buda és Pest között halad el, dél felé a promontori sörházon megy keresztül, észak felé pedig Óbuda északkeleti részét érinti. Levegője sokkal tisztább, mint Pesté vagy a váré; a kilátás szabad, csak 17 fokkal nyugatról kelet felé emelkedik a *János-hegy* másfél fokra a látóhatár fölé. Egy másik magasabb hegy a *Kecske-hegy*, amelynek 50 pernyi emelkedése van. Látszik róla a *Máttra*, és *Vácnál* a *Naszál*. Kelet felé, valamint délre beláthatatlan messzeségben az *Alföld* síksága terül el. A horizont csak északnyugat felé van határolva egy-két fokkal a budai hegyek által.⁵⁷

Az új csillagvizsgáló két kerek toronyból és a közöttük fekvő megfigyelőteremből állott. Az egyik torony keletre, a másik pedig nyugat felé helyezkedett el és belülről átmérőjük 16. magasságuk pedig 25 láb volt. A megfigyelőterem szélessége 25, hosszúsága 45, magassága pedig 15 láb volt. A főfalak a meridiánra és erre merőleges irányban voltak építve, oly képen, hogy az épület homlokzata merőleges a déli meridiánra, tehát délnek

⁵⁶ Vereinigte Ofner Pester Zeitung 3. Nov. 1814.

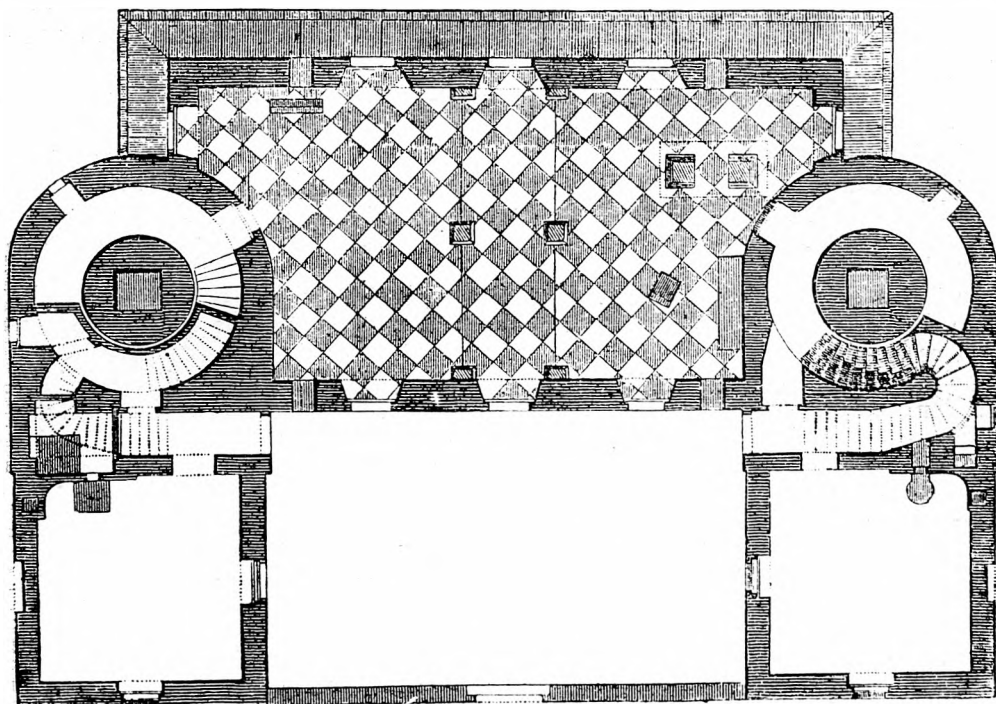
⁵⁷ Heller i. m.

irányul. Az épület homlokzatán a fölírás: Uraniae, volt olvasható. A falak vastagsága két és fél, az alap mélysége pedig három láb volt. A megfigyelő-

A gellérthegy csillagvizsgáló látképe.

terem déli oldalán három magas ablak volt és ugyanannyi ablak volt az északi oldalon is. Ezek között a középső egyszersmind ajtótul szolgált.

A gellérthegy csillagvizsgáló alaprajza.

A tornyok előtt kiugró keleti és nyugati oldalon szintén egy-egy ablak helyezkedett el. A déli és az északi falak külső ablakai mellett a délkör-

rések voltak, amelyek dél-északi irányban az egész épületen keresztülmentek és külön csapóajtókkal voltak elzárhatók. A tornyoknak forgatható részel ellátott bádoggal volt és az egész épület is bádoggal volt fedve. A tornyok melletti helyiségek, valamint általában az egész épület csak az intézet céljait szolgálta. Hogy a műszerek minél szilárdabb talajon helyezkedjenek el, ezek számára faragott kövekből álló pilléreket helyeztek el, amelyek az épület többi részével nem voltak összefüggésben. A 16 láb átmérőjű két toronyban egy-egy $9\frac{1}{2}$ láb átmérőjű, egészen önálló pillér állott, amelyeknek felső része kemény kőből készült. Az eszközök közül az aequatorial a nyugati, a nagy kör pedig a keleti toronyban helyezkedett el. Mindegyik toronyban egy csillagászati óra volt. A delelő messzelátó a nyugati délkör rése alatt két szigetelten felállított márványpillér között állott. Mellette a régi eszközökből származó falkörnegyed volt, egy külön erre a célra szigeteléssel ellátott kőfal. A terem nyugati részében egy külön pilléren a Seyfert-féle óra helyezkedett el, a keleti részen pedig a délkörös alatt két márványpillér között a háromlábú meridiánkör és saját pilléren a budai *Rauschmann* órája állott. A megfigyelőteremben helyezkedett el a 6 lábú refraktor, egy 42 hüvelykes heliométer és egy 24 hüvelykes üstökösfigyelő, valamint a többi, nem szilárd állású eszköz is.⁵⁸ A csillagvizsgáló terveit a helytartótanács rendelkezésére az Egyetemi Könyvtárban helyezték el. Ezekhez Pasquich részletes leírást mellékelte az intézmény eredetéről és az építkezés vezető elveiről.⁵⁹

A fölépített és fölszerelt csillagvizsgáló ünnepélyes fölavatása 1815 október 19-én történt fényes külsőségek között. A fölavatás is *József* főherceg auspiciuma mellett történt, aki fényes kísérettel vonult föl Uránia új templomához. A csillagvizsgálónál *Brunsvik* József gróf tárnokmester, a tanulmányi tanács tagjai és az egyetem magistrátusa fogadta a nádort, aki 11 órakerkezett meg. Kíséretében *Nádasdy* Lipót gróf és *Petrics* tábornok voltak. A megfigyelőteremben *Eckstein* Ferenc prorektor üdvözölte a főherceget. *Eckstein* után *Pasquich* tartott beszédet, amelyben a csillagászat fontosságát és az új épületnek céljait foglalta össze és utalt arra, hogy a felavatás idejének horoszkópja mennyire kedvező: a mennybolg két hatalmas csillagzata, a Nap és a Vénusz e hónap 13-án találkoztak. A Mars, ez a mindig ellenséges érületű háborús isten, arra törekedett, hogy közébük álljon. De célját csak 17-én érte el, mert a hatalmas Jupiter már 13-án érkezett meg és a Nappal összeköttetésbe lépett. Végre kijelentette, hogy noha nem ért az asztrológiához, mégis jelezni akarja, hogy a régi csillagjósok ebből az égi tüneményből örvendetes jövőre következtetnének; ő csak azt kívánja, hogy ez új intézet Magyarország diosőségére és mindenkinek javára váljon számos éven át. A nádor ezután kíséretével napmegfigyelést eszközölt és az új intézet naplóját ezzel a megfigyeléssel nyitották meg.⁶⁰ *Kmeth* Dániel, az intézet másodcsillagásza erre az alkalomra *József* nádor tiszteletére egy ódát írt, amely az egyetemi nyomdában jelent meg.⁶¹

A csillagvizsgáló igazgatójának és személyzetének 1817-ben emeltek az épület mellé lakóhelyet. Ez az épület az obszervatórium nyugati részéhez csatlakozott és egy összekötő folyosóval függött össze vele. Az épület szá-

⁵⁸ Pasquich i. m. Gemeinn. Bl. 1813. Nr. LXXXIV. és Heller i. m.

⁵⁹ Pasquich: Brevis expositio originis et structurae novae speculae astronomicae. Az Egyetemi Könyvtár E 41 jelzésű kézírata.

⁶⁰ Vereingte Ofner Pester Zeitung 26. Okt. 1815.

⁶¹ Oda Serenissimo... Regni Hungariae Palatino Josepho dum primam observationem astronomicam instituens conditam sub praesidio suo in monte S. Gerardi speculam inaugurabat. Pestini: Typ. Univ. 1815.

mára a szükséges teret *József* nádor felszólítására Buda városa szintén ingyen bocsájtotta a csillagvizsgáló rendelkezésére. Ebben az ügyben a nádor 1817 február 27-én intézett leiratot a városi tanácshoz. E leiratban *Pasquich* terveire utal, aki a szükséges felvilágosításokat majd megadja.⁶² A csillagászok lakásául ezek után egy emeletes épületet emeltek, amelynek hossza keletről nyugatra 23 öl 3 láb, szélessége pedig északról délre 12 öl és 3 láb volt. Az egész épületet észak felé 8 láb magas fal vette körül. A földszinten a segédszemélyzet lakása, az első emeleten pedig az igazgató és a második csillagász lakása helyezkedett el.

A nagy fáradsággal és költséggel (80.000 frt) épült új intézet ezzel megkezdhette működését. *Pasquich* azonban a berendezés utolsó kellékeivel csak a következő év márciusában lett készen és a tulajdonképeni megfigyeléseket még a következő év júniusáig a vár épületében végezte. *Pasquichnak* már 1812 óta *Kmeth* Dániel piarista áldozópap volt a segédje. *Kmeth* Breznóbányán született 1783-ban. 1799-ben a piarista rendbe lépett és miután tanulmányait elvégezte, Vácon tanárkodott, amíg előljárói 1810-ben a csillagászat tanulására Budára küldték. A helytartótanács 1812-ben *Pasquich* mellé nevezte ki és igazgatójával együtt munkálkodott ezentúl a gellérthegyi obszervatórium felszerelésén. *Pasquich* azonban, úgy látszik, kezdetől fogva nem becsülte sokra *Kmeth* munkásságát és mivel előrehaladott kora miatt utódot keresett az új intézet számára, utódját nem *Kmeth*-ben, hanem a kazáni orosz obszervatórium fiatal tudós igazgatójában, *Littrow* Károlyban vélte fölfedezni. *Pasquich* 1815 közepétől állott *Littrow* Károllyal összeköttetésben és arra szólította fel őt, hogy mint második csillagász Budára jöjjön. Azzal az ígérettel kecsegtette, hogy nyugalomba vonulása alkalmával az igazgatói székből őt követni fogja. *Littrow* november 21-én kelt levelében nagy lelkesedéssel közönte meg *Pasquich* bizalmát és megígérte, hogy az ajánlatot minden további nélkül elfogadja. Különösen *Pasquichnak* az új csillagvizsgálóról nyújtott leírása és annak tökéletes felszerelése ragadták meg *Littrow* érdeklődését. *Pasquich* ajánlata úgy szólt, hogy *Littrow* szabad lakás mellett 2000 frt fizetéssel nyer alkalmazást, mint *Pasquich* társa és biztos utódja. Miután a helytartótanács a feltételeket elfogadta, az orosz csillagász Budára érkezett és *Pasquich*sal megkezdte működését. De harmónikus munka és az ehhez szükséges barátság nem fejlődött ki közöttük. *Littrow* és *Pasquich* már kezdetől fogva nem tudtak megegyezni sem a megfigyelések tervére nézve, sem pedig a munka megosztása tárgyában. *Littrow* hangsúlyozta, hogy nincs *Pasquichnak* alárendelve és nem volt hajlandó véleményét *Pasquich*énak alárendelni. Ennek eredménye az volt, hogy a rendszeres munkálatok már csirájukban elmaradtak és a kölcsönös vádaskodások napirenden voltak. Végre, amidőn *Littrowot* 1820-ban a bécsi egyetemi csillagvizsgáló igazgatójának hívták meg, szerencsésen megszűnt ez a visszás állapot, amelyben azonban nemcsak a szereplők, hanem maga a gellérthegyi csillagvizsgáló tekintélye is sok kárt szenvedett.⁶³

Pasquich sikertelen kísérletei és a csillagvizsgálónak ezzel kapcsolatos tétlensége magára vonta a közvélemény kritikáját, amely természetesen az intézet igazgatójában találta meg a bajok forrását. *Pasquichot* először 1819-ben a stuttgarti *Morgenblatt für Gebildete Stände* című lapban támadták meg, amelyben különösen az obszervatórium helyét és építkezési módját kifogásolták. A helyi véleményekre jellemző *Schams* Ferenc leírása,⁶⁴

⁶² Főv. Levéltár Locumt. 3351—4/1817.

⁶³ Heller i. m. közli *Littrow* leveleinek teljes szövegét is.

⁶⁴ Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungarn. 225—229. II.

amelyet Pestről szóló könyvében a csillagvizsgálóról 1821-ben nyujt. A csillagvizsgáló építésének és felszerelésének leírása után megjegyzi, hogy úgy látszik, nem akarnak megszűnni a csillagvizsgáló körüli bajok, amelyek ezt az intézményt nagyon is költségessé teszik. (Az eddigi költségeket félmillió frtra teszi!) Az intézet műszerein ugyanis az oxidáció jelei mutatkoznak, amelyek a műszerek használhatóságát károsan befolyásolták. Ennek okát majd a légköri viszonyoknak, majd a sziklából kipárolgó melegvízforrások gőzének tulajdonítja, végre a nedves falaknak is. Ezek a körülmények újabb és újabb munkálatokat igényelnek és itt az ideje, hogy egyszer már véget érjenek. Általában két dolgot vetettek *Pasquich* szemére. Az első az volt, hogy a csillagvizsgáló személyzete távol a várostól a lakatlan hegy tetején a tél viszontagságainak és a farkasok fenyegetéseinek van kitéve. A második vád pedig oda irányult, hogy *Pasquich* az épület helyének megválasztásánál nem járt el kellő gonddal, mert mind a ház, mind pedig a költséges eszközök rossz állapotban vannak.

Pasquich a szemrehányásokra öreg korát meghazudtoló energiával válaszolt. Röpiratában⁶⁵ előadja, hogy az obszervatórium melletti lakás-épület annyira célszerűen van építve és kényelemmel ellátva, hogy lakói az idő viszontagságai ellen ott védett helyet találhatnak. A várossal a közlekedést még a legkeményebb téli hónapokban is könnyen fönn lehet tartani. Humorosan jegyzi meg, hogy a hegyen lakó rácvárosiak, noha nem tudósok, még kevésbé farkasok, akik a csillagászokat felfalnák. A maga részéről a hely nyujtotta kényelemmel teljesen meg van elégedve és csak az ifjúság hiányzik számára, amely lehetővé tenné a nyugalmas életet, a gyönyörű kilátás és a jól felszerelt intézet minél hosszabb ideig tartó élvezetét. A szemrehányások másik részét illetően Pasquich a felelősséget magáról elhárítja és kijelenti, hogy amikor a Gellért-hegy megszemlélésére *Cziráký* Antal gróf vezetésével bizottságot küldtek ki, a bizottság Budán a hegyen kívül sehol sem talált megfelelő helyet, ahol a csillagászat tudományos követelményei biztosítva volnának. Noha az egyetem kiküldöttei akkor is fölöslegesnek minősítették az új épület emelését, a bizottság többi tagjainak véleménye teljesen egyértelmű volt, és *József* nádor is ezt a tervet akarta megvalósítani. A további szemrehányásokat, amelyek jogosultságát részben elismeri, az építkezés folyamán tapasztalt felületesség rovására írja. Hangsúlyozza, hogy a falak a bevakolás után még nagyon nedvesek voltak. Ennek következtében a rossz habarcsból készült vastag vakolat a külső északi falon nem tartotta magát sokáig, hanem lassanként elvált és végre lehullott. A téglák, amelyeket a külső falaknál használtak — a csillagvizsgáló szerencséjére — kiváló anyagból készültek; a nagy homokkövek azonban, amelyeket alapzatnak és homlokzatnak használtak, a lehető legsilányabbak voltak, úgy, hogy még frissen eltörték. Az esővíz levezető burkolata hasonlóan csakhamar csödöt mondott. Különösen az északi oldalon az esővíz, ahelyett, hogy lefutna, a falaknál megáll és a földbe, az alapépítményekhez hatol. Az ajtók, ablakok és egyéb nyílások zárainál az építők minden figyelmé oda irányult, hogy az obszervatóriumot a tolvajok betérése ellen védjék; arra azonban, hogy a külső levegő a műszerekhez ne hatoljon, egyáltalán nem volt gondjuk. Ennek következményeként az őszi köd alkalmával minden műszer nedves lett, télen pedig a benyomuló levegőből felszabadult pára a fémszerkezetre és az ércből való műszerekre harmat alakjában csapódott le. Ez a nagy hidegben kikristályosodott úgy, hogy azt a látszatot keltette, mintha jégkéreggel volna beborítva. Ezek a kellemetlenségek, különösen pedig a délkörresek teljes el-

⁶⁵ Freymüthige Beurtheilung... der Astronomischen Anstalt. Ofen, 1819.

zárásának lehetetlensége természetesen az eszközök kárára vannak. Mindazonáltal ezek a bajok nem jelentik a csillagvizsgáló teljes romlását, mint ahogyan a híresztelések szóltak. A Pasquich elleni támadások azonban nem szűntek meg. A közvélemény megnyugtatóására a helytartótanács 1819 március 9-én kelt leiratában közli a városi tanáccsal, hogy a csillagvizsgáló körüli bajok megvizsgálására ismét bizottságot küld ki, amelynek tagjai *Paitner* püspök, *Gerliczy* báró, *Trenka*, a tanulmányi tanács ülnöke, *Szvoboda* építési felügyelő, *Lányi* titkár és még néhány tisztviselő. A város részéről kéri a városkapitány kiküldését. A bizottság a tényeket megállapította, de a híresztelések tovább tartottak.⁶⁶ *Pasquich*, hogy ártatlanságát hangsúlyozza és a túlzott híreknek elejét vegye, a továbbiakban tizenkét levélben védelmezte magát és intézetét.⁶⁷ Ezekben a levelekben tulajdonképpen kevés újat mond, inkább csak az elmondottakat hangsúlyozza. Arra a sokat emlegetett kifogásra, hogy a Gellérthegy tövében fakadó melegforrások folytonos ködbe burkolják a hegyet, kimutatja ez állítás alaptalan voltát, de megjegyzi, hogy a város vidéke a csillagászati megfigyeléseknek egyáltalán nem kedvez. A régi obszervatórium 18 éves tapasztalata azt mutatja, hogy évenként átlag 128 teljesen borús és 187 félig borús nap fordul elő.

Littrownak Bécsbe való távozása után *Pasquich* ismét *Kmeth* Dániellel maradt a csillagvizsgálóban. Közös működésről és ezzel a csillagvizsgáló rendszeres munkáiról azonban ezután sem lehetett szó. *Pasquichot* a folytonos zaklatások foglalták el. A nyilvánosság számára ebből az időből azokat a meteorológiai megfigyeléseket közölték, amelyeket a Vereinigte Ofner Pester Zeitung számainak elején tettek közzé. Ezek a megfigyelések a naponta háromszor felvett hőmérsékletet, a barométer állását, a szél erősségét és az időjárás általános megjelölését tartalmazták, és ezeket 1817 június 22-től az új épületben végezték. *Kmeth* azonban főnökétől teljesen függetlenül is végzett megfigyeléseket, amelyeket 1821-ben az intézet első kiadványaként adott ki.⁶⁸ *Pasquich* *Kmeth* munkáját az utolsó *Hesperus*-levélben erős kritikával illette. Elismerte ugyan, hogy *Kmeth* mint észlelő nem ügyetlen, de az elméleti csillagászat terén adjunktusát teljes tudatlansággal vádolta. *Kmeth*, aki *Pasquich* helyébe a csillagvizsgáló élére akart kerülni, főnökét erre egy külön iratban,⁶⁹ valamint a sajtóban is megtámadta. A két csillagász közötti viszony ezáltal annyira elmérgesedett, hogy *Kmethnek* 1822-ben elbocsátását kellett kérnie. Az intézetből való távozása előtt azonban még *Pasquich* hitelét végképen tönk्रे akarta tenni. Felhasználta e célra *Pasquichnak* az akkor megindult *Astronomische Nachrichten*-ben megjelent, az 1821-i üstökösre vonatkozó megfigyeléseit és azt állította ezekről, hogy *Pasquich* költött, nem pedig megfigyeléseken alapuló adatokat használt fel. *Kmeth* e vádját a *Nachrichten* szerkesztőjéhez, *Schumacher*hez írt levelében említette először. Amidőn pedig *Schumacher* *Kmeth* vádját alaptalannak találta és *Kmeth* támadását visszautasította, *Kmeth* *Pasquich* elleni vádját a *Tudományos Gyűjteményben*⁷⁰ és a *Génuában* megjelenő *Correspondence Astronomique* c. folyóiratban újította meg. *Kmeth* ellen erre a kiváló német csillagászok egész serege foglalt állást. A *Nachrichten* második kötetében *Ehrenrettung*

⁶⁶ Főv. Levéltár Locumt. 766/1819.

⁶⁷ Johan Pasquich's Briefe an Hesperus (I—XII. Brief. 30. Juli 1821—24. Jan. 1823.)

⁶⁸ *Observationes astronomicae ... quas in specula Budensi montis Blocksberg et instituit et in calculum revocavit.* 1821.

⁶⁹ *Bemerkung über den zwölften Brief Pasquich's an Hesperus.* Ofen den 1. Febr. 1823.

⁷⁰ Az üstökös csillagok vizsgálatának új módjáról. 1823. VI. f.

Pasquich's cím alatt¹ maga *Schumacher* foglalja össze a támadás egész történetét, amelyet a königsbergi *Bessel*, a bremeni *W. Olbers*, a gothai *Encke* és végül Göttingenből *C. F. Gauss* nyilatkozatai követték. Ezek a nyilatkozatok Pasquichnak teljes elégtételt szolgáltatottak, *Kmeth* vádaskodását pedig súlyosan megbélyegezték. *Littrownak* is szerepe van némiképp a Pasquich elleni támadásban. Ő ugyanis maga bátorította *Kmeth* a fellépésre, bár arról nem volt tudomása, hogy *Kmeth* alap nélkül vádaskodott. *Schumachernek* említett közleményében *Littrow* levelének egy része olvasható, amelyben *Kmeth* eljárásáról szintén elítélőleg nyilatkozik.

Kmeth ezek után 1823-ban a kassai kir. akadémiába tanárnak nevezték ki, ahol csakhamar (1825-ben) meghalt. Pasquich 1824-ig állott a csillagvizsgáló élén. Ekkor nyugalomba vonult és Bécsbe költözött. Halála 1829-ben életének 76. évében következett be. Végrendeletében a pesti egyetemnek 8000 forintot hagyományozott, és ez az összeg 1863 óta, amikor már kamataival 11.151 forint-ra emelkedett, egyetemi pályadíjak jutalmazására szolgált.

Pasquich működése az egyetemi csillagvizsgálót új alapokra helyezte. Buzgalma az új csillagvizsgáló felállítására érdekében élete legmunkásabb éveit emésztette meg, de a személyét ért folytonos támadások és agg kora miatt arra nem volt lehetősége, hogy a nagyszerűen felszerelt intézetet, amelyről *Encke* említett nyilatkozatában mint Európa egyik legnagyobb intézetéről emlékezik meg, a sikeres munkálkodás terére vigye. A kezdet sajnálatos omenjei azonban a csillagvizsgálót egész fennállása idején végigkísérték.

Kelényi B. Ottó.

A vizivárosi „Fehérkereszt“-fogadó és szomszédjai.

A vizivárosi Batthyány-, azelőtt Bomba-téren ma is áll és kecses rokokó formáival, öblös boltozatos kapualjával, két tágas udvarával, három traktusával, melyek közül a belsők háromemeletesek, képzeletünket a múltba ringatja a 4. sz. emeletes ház. Jellegzetes rajta a tető közep-résznének kiemelkedése, amely a tető többi részéhez lekerekítve csatlakozik.

Homlokzatának fényképét már többen is közölték. Így: *Petrik Albert*,¹ *Bierbauer Virgil*.² Ez utóbbi így ír róla: „Egy budai előkelő polgárház homlokzatának risalitját mozarti bájjal díszítette fel egy ismeretlen mester.“ Nem említi meg azonban egy érdekes sajátágát az épületnek: hogy homlokzatvonalala a Batthyány-tér felé kihajló tört vonal, aminek folytán a középső rizalit még jobban kiemelkedik az épületből. Nem említi továbbá egyik sem azt, hogy mi volt az épület hajdan. Pedig elég érdekes a története.

Budapest székesfőváros levéltárában és az I—III. kerületi telekkönyvi hivatalban végzett kutatásaim alapján ez épületre vonatkozólag a következőket derítettem ki:

A budai 1335. sz. telekkönyvi betétben feljegyzett 2749. sz. régi, az 1921-ben egyesített dunajobbparti telekkönyv 1192. sz. betétében A + 1 sorsz. 14.128. új helyrajzi számú Batthyány-tér 4. sz. = Gyorskocsi-utca 3. sz. épületnek mostani tulajdonosai dr. Dános Árpád, Dános Marcell és Dános Géza, akik 1918-ban szerezték meg *Urieh Hanstól*, mint *birkenheimi*

¹ Pasquich Joh. an Daniel *Kmeth*. *Ehrenrettung Pasquich's*

¹ *Petrik A.*: A régi Budapest építőművészete. I. R. 50—51. old.

² *Bierbauer V.*: A régi Budapest építésze (4. kép).

Brzezina Mária férjétől, lovag birkenheimi Brzezina Gyulától és Textoris szül. Brzezina Hermin örökösaitől.

Fentiek az 529 □-öl terjedelmű ingatlant az 1906 május 29-én kelt 5064. sz. végzés szerint özv. Fischer Jakabné Graeffl Máriától örökölték.

Itt a telekkönyv és a fővárosi levéltár adatai között némi hézag van. Ugyanis az 1856 január 31-én lezárt telekkönyvben No. 229. alatt mint tulajdonosok Fischer Jakab es. kir. börgyáros és neje Graeffl Mária szerepelnek és az ingatlan 505 □-öl terjedelmű. A hézagot azonban kiegészíti egyrészt az 1870—75. évi kataszteri térkép, amelyen a most tárgyalt Batthyány-tér 4. sz. ház 2365. helyrajzi és 220. számmal van megjelölve (l. mellékelt rajzot), másrészt a budai 1335. sz. telekkönyvi betét, amelyet a vizivárosi Arany hajóról szóló cikkemben³ már ismertettem. Ez a ház ugyanis az előbb említett betétben 2. folyószám alatt *ugyancsak* 2365. h. r. számmal és No. 220-ként szerepel 505 □-öllel. Az azonosság tehát kétségtelen. A 24 □-öl területi eltérés valami igazítás eredménye lehet.

Innen már a kapcsolat folytonos. Fischer Jakab, aki a maga korában (meghalt 1855 december 26-án) a Viziváros legvagyonosabb és tekintélyes polgárainak egyike volt, e házat Jakobsohn Károly ácsmester csőd-tömegéből 1852-ben vette 22.775 konvenciósi forintért. Ez még az 1856 január 31-én lezárt telekkönyvből derül ki. Ebben foglaltatik egyúttal a következő bejegyzés a tulajdon jogeíme rovatában: „ex Lib. 10, pag. 209, laut Fasson ddo 23. Februarii 1839, von Joseph Distingers Massa zu 55.000 fl W. W. (Wiener Währung) erkaufft.“

A 10. sz. fassiók könyvben pag. 209. alatt pedig szószerint ez áll:

„No 234.

Wir N. N. Bürgermeister, Stadtrichter etc. etc.

Dasz H. Carl Franz v. Schreiber, als zum Abhandlung der Jacob Disztingerischen Cridal Massa gerichtlich abgeordneter Commissaer nach mehrmaligen Anschlagen und Kundmachen Licitatione mediante, zuzufolge gnädigen Tavernical Befehl ddo 21a Febr. 839 No 3460 und hierauf gefällten Stadtgerichtlichen Determ. ddo hodie No (itt a szám hiányzik) ein Haus in der Wasserstadt Bomben-Platz sub No 234 zum weissen Kreuz genannt, welches Joseph und Elisabetha Disztinger Lib. 8, pag. 52 besessen, um einem Preise pr. Fünffzig fünf Tausend Ein Gulden id est 55.000 fl W. W. erkauffet habe.

Ofen den 23ten Februar 839 Fassions Tag vorüber etc. etc.“

Itt nevezik tehát a telekkönyvi adatok először e házat *fehérkeresztnek*.

Nem valószínű azonban, hogy 1839-ben még fogadó lett volna, legalább is Schams „Vollständige Beschreibung d. kön. freyen Hauptstadt Ofen“ c. munkájában a fogadók között nem említi föl.

Az akkori rossz gazdasági viszonyok között és Pest túlsúlya következtében inkább hihető, hogy mint fogadó már előbb megszűnt. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a ház soha „*postaház*“ nem volt és még ma is a közeli környéken mint „*Fehérkereszt*“ él a köztudatban.

De lássuk tovább a tulajdonosokat! Diestinger József budai polgár és neje Wichtl Erzsébet az akkor 230. sz. házat (Lib. 8, pag. 52) Falk Ferenc József hagyatékából 1816 január 13-án árverésen 52.600 forintért vették meg. Falk Ferenc József pedig (Lib. 8, pag. 51) annak felét Falk Páltól örökölte.

Itt válik ketté a háztelek, helyesebben az örökvállomási könyvekben

³ Historia 1928. 5. sz. 89. oldal.

eddig két részben szerepelt ház az 1816 január 13-i bejegyzéssel egyesítettett.

Az egyik félházhelyet 169. házzszámmal $8^{\circ} 3'$ homlokzati szélességgel és 293 □-öl területtel (Lib. 2, fol. 430) Falk Ferenc József vette 1766 február 27-én Meinhardt Károly mézeskalácsosmestertől (bürgerl. Lebzeltermeister) és nejétől Teréziától 3900 forintért és 600 dukátért.

A másik felet 170. házzszámmal, $5^{\circ} 5'$ homlokzati szélességgel 212 □-ö területtel (Lib. 2. fol. 356) Falck Pál örökölte 1754 április 22-én Hackenreither vagy Hochenreüther János György kőművestől (bürgerl. Maurer) és nejétől Franciskától.⁴

Meg kell azonban jegyezni, hogy a Lib. 2, fol. 133-on levő, 1744-ben készült örökvallomásban Falck Pál már mint Meinhardt Károly szomszédja szerepel. Ez úgy lehetséges, hogy Falck Pál azt a házat, amelynek helyén később a „Fehérkereszt“ épült, már előbb megvehette és csak 1754-ben iratta át.

A Falk-testvérek, úgy látszik, agglegények voltak, a fassiós könyvek legalább erre mutatnak.

Falk Ferenc József különben a pest-budai hajóhid adminisztrátora volt, aki a hídvámokkal erősen sanyargathatta a lakosságot, mert úgy Buda, mint Pest városa és Pest megye még Mária Terézia alatt panaszt adtak be ellene, amint erről az egykorú kamarai iratok tanuskodnak.

Arra nincsen adat, hogy mikor épült a mai épület és mikortól fogva volt „*Fehérkereszt*“ a neve.

Valószínűnek látszik azonban, hogy 1760 körül épülhetett.

Schams fentebb már idézett munkájában⁵ mondja, hogy Budán az első színelőadásokat a várban a Vörös Sünnél 1760-ban és néhány évvel később a vizivárosi *Fehérkereszt*ben tartották. Ezek persze csak rögtönzött darabok voltak részben *gyermekszereplőkkel*, részben *marionettekkel*.

Nevezetes azonban a „Fehérkereszt“ főként azért, mert a rendelkezésre álló adatok szerint II. József császár két ízben volt lakója.

Egyszer 1783 április hó 26—28-án, amely alkalomból a pozsonyi Magyar Hírmondó⁶ a következőket írta:

„A Császár és Király ő Felsége Bétsből elindulásának első napján, úgymint Sz. György (április) havának 25-dikén 10 órakor délelőtt Komáromba érkezék.“

„Másnap, úgymint 26dikánn beérkezék 3 óra tájban Budára ő Felsége mindeneknek nagy örömére. Szállása a *fejér Keresztnél vala* a vízi Városban Falk úr házábann, a hová már előre öszve gyülekezék a Generalitás egyéb Stabalis tisztekkel egygyütt ő Felségének illendő tisztelettel való fogadása végett.“

„Vasárnapon, tudni illik 27dikénn, reggel *gyalog* a királyi városba felméne és a Plébánia templomábann tartatott Isteni Szolgálatonn jelen marada.“

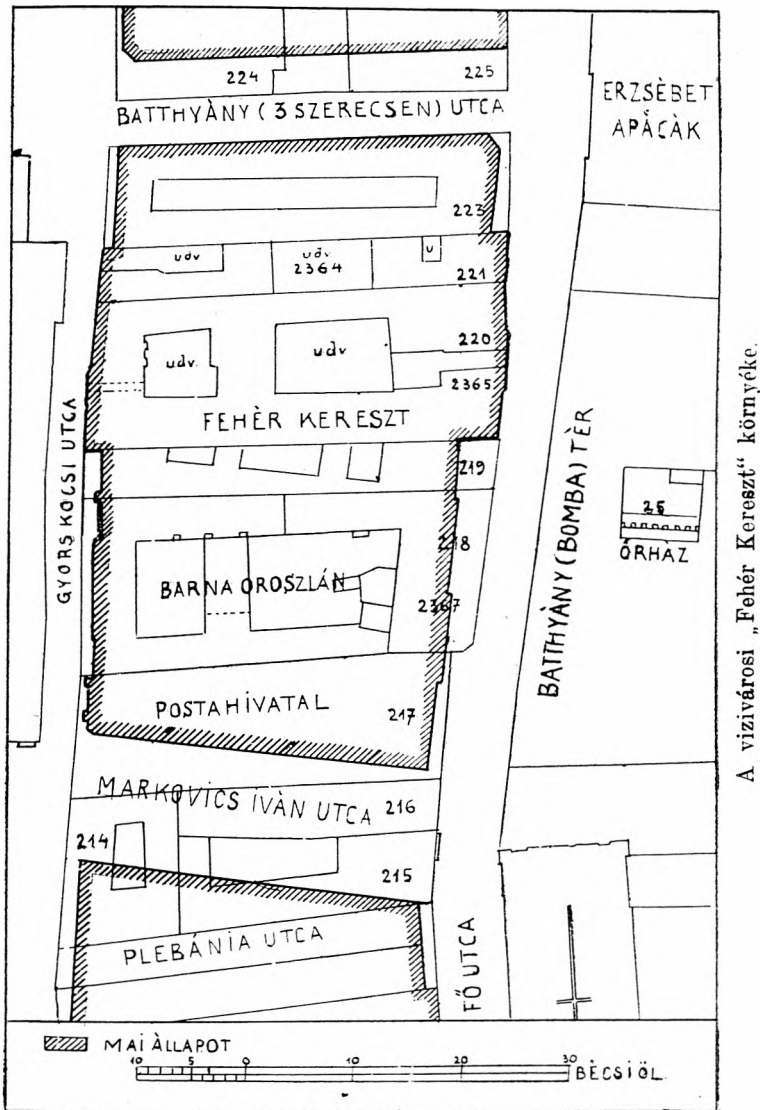
„Azután külömbféle épületeket tekinte meg, mellyekbe F. T. úr Makó Pál, kanonok és Apát Úr, a Filosofiának Directora kíséré ő Felségét. Legelőször is az ifjabb Klerusnak Seminariumába méne ő Felsége, ahol figyelmetesen megszemlélvén minden tanuló, aluvó s' más szobákat és kérdezősködvén a kiss Papok száma, életek s' tanulások állapotja és házi fenyítéknek vagy-is inkább rendtartásnak mivolta felől, mindenekben kegyes tetszését mutatá.“

⁴ A nevek írása tekintetében t. elődeink nem voltak túlságos lelkiismeretesek. Ennek az örökvallási könyvek lépten-nyomon bizonyítékát adják.

⁵ Beschreibung etc. der Stadt Ofen 1822. 412. 1.

⁶ Magyar Hírmondó 1783. Pünkösöd hava 7-ik napján kelt 36-ik levél 281°.

Meglátogatta azonkívül a Klarissza-zárdát, a fegyvertárat, a „Terézianum“-akadémiát s azután szállására visszatért, délután pedig Pesten volt. Hétfőn, 28-án reggel 4 órakor elutazott Eszékre.

A második alkalommal 1784 október 12-étől 16-áig volt a Fehér keresztben.

Erről a Pressburger Zeitung⁷ a többi között így tudósít:
„Von dem Aufenthalte Sr. Maj. des Kaisers in Ofen haben wir un-

⁷ P. Z. 23. october 1784. 85. Stück.

term 13. d. M. (október) folgende umständliche Nachrichten aus Pest erhalten:“

„Den 12 dieses (october) um 1 Uhr Mittags sind Höchst dieselben in Begleitung des Hrn Grafen Ernst Kaunitz (Kaunitz-Rietberg hg. kancelár fia) K. K. Obersten Baudirektor und des Herrn Leibwundarzes von Brambilla zu Ofen angekommen und nahmen Höchstdero Absteigquartier beym *weissen Kreuz* in der Wasserstadt.“

„Nach eingenommenen Mittagmahle haben höchstdieselben das königl. Schlosz und den daran vorgenommenen Bau in Augenschein genommen.“

„Ebenso haben Se. Majestät am folgenden Morgen die Gebäude des Staathaltereyrathes, der Kammer und der Gerichtstafeln, wie auch einiger aufgehobenen Klosterorden in der Festung besucht und haben sich sodann in die sogenannte Raizenstadt, die Wasserstadt u. s. w. nach Altofen begeben, wo Allerhöchst dieselben die dasige Seidenfabrik, auch andere Gebäude und Anstalten besehen haben und erst um 5 Uhr Nachmittags nach ihrem Absteigquartier *im Gasthofs zum weissen Kreuz* zurückgekommen sind. Auf eine ähnliche Art haben Se. Majestät die übrigen Tage zugebracht, bis Sie am 16 d. M.(onats) des Abends nach Waizen verreisett sind, von woher Se. Mai. zu Pest am 19. und den 24. zu Wien zurückerwartet worden sind.“

Vajjon ezenkívül lakott-e még a „Fehérkereszt“-ben, annak nyomát eddig nem találtam. Lehet, bár II. József szállásait nagyon szerette változtatni.

Amint a „Fáma“ mondja, néhány jó táncmulatság, bál folyt le a „Fehérkereszt“-ben, azok egyikén-másikán bizonyára II. József is megjelent, mert szeretett a polgárság közé keveredni.

Ha II. József előttünk magyarok előtt több tekintetben nem is rokonszenves, annyi bizonyos, hogy a fővárosért sokat tett. Ezért is, de mint érdekes történelmi epizód megörökítésére is, amely fővárosunk egy *még meglévő* épületéhez fűződik, helyénvalónak tartanók ez épületnek *emléktáblával való megjelölését*.

Ez épületnek azonban még egyéb érdekessége is van.

Amint már fentebb jeleztük, e ház 1852-től a vagyonos és tekintélyes Fischer-család birtokába került.

Fischer Jakab, ki különben kétszer nősült, 1855 december 16-án bekövetkezett halálakor özvegyet és négy kiskorú gyermeket hagyott hátra, Karolint, Jakabot, Sándort és Józsefet. E gyermekek e házban nőttek fel.

Ezek közül Sándor, ki apja halálakor csak hároméves volt, és akit anyja, Graeffl Mária, egy negyvennyolcas honvéddal neveltetett, megtanult *magyarul* is, azonkívül tökéletesen franciául és angolul. Nevelője megszerettette vele a magyar költőket s maga is vonzódván a költészethez, mint jeles műfordító, lefordította németre *Madách „Ember tragédiájá“-t* és megírta németül és magyarul Petőfi életrajzát. A német életrajzhoz Jókai írt előszót, akivel különben, mint egyébként irodalmunk más jelesei-vel is, baráti viszonyban állott.

Fischer Sándort a Petőfi-Társaság tiszteleti tagjául választotta. Sajnos, súlyos betegsége (nyelvrákja volt) korán, már 1888-ban elragadta az élok sorából.⁵

Hasonlóképp tragikus sors érte József öccsét is, ki belügyminiszteri tisztviselő volt és öngyilkos lett. Így hát a Fischer-családra eléggé szomorú emlékü ez az épület.

Ezzel az épülettel szomszédos házak nem kevésbé érdekesek, hisz a

⁵ Szinyei: Magyar írók III. k. 537.

Batthyány-tér, vagy mint akkoriban nevezték, Bomba-tér, a viziváros központja volt. Nevét onnan kapta, hogy — valószínűleg még az 1686-i ostrom után — ott sok ágyút és ágyúgolyót tartottak fölhalmozva. Ennek őrzésére őrség és őrház is volt a téren, amelyet később szekérmérleg-háznak alakítottak át.

Ugyancsak nevezetessége volt a Bomba-térnek egy Boldogasszony-szobor. E szobor ama kápolna helyén állott, amelyet a szomszédos Erzsébet-apácák kolostorában előbb lakott Ferenc-rendi barátok emeltek.⁹ A Ferenc-rendi barátokat II. József költöztette onnan ki és hozatta helyükbe az apácákat, akiknek kedvéért a Bomba-térből is kihalásítottak egy részt kertnek.

A szobor ma a Mária-(azelőtt Irma)-térnek dísz.

De térjünk vissza a Bomba-térre!

A Fehérkeresztől észak, vagyis a Margit-híd felé szomszédos kétemeletes ház ugyancsak régi épülete a Vizivárosnak. Az elsőemeleti ablakok alatt nagyon kedves domborművek vannak, amelyek a négy évszakot jelképezik.

Valószínűnek tartom, hogy ezekről a „Négy évszakhöz“ címezheték ez épületet, bár ennek nyomát eddig sehol sem találtam.

Minden budai polgárnak, akinek szőlője és háza volt, joga volt egy-szersmind saját házában bort kimérni. Talán erre szolgálhatott ismertetőjelül a fenti négy dombormű. Ámbár hajdan kevés ház volt, amelynek ne lett volna valamilyen neve.

Különben sokkal kisebb a „Fehérkereszt“-nél, homlokvonala amannak még harmadát sem teszi (4° 4') és a négy domborművön kívül külseje sokkal egyszerűbb.

A fassiók-könyvek szerint¹⁰ Mathasovics János István és neje, Margit, 1731-től 1758-ig, Jakocsevics Mihály városi törvényszéki ülnök (Stadt Gerichts Assessor) és neje, Mária, valamint utánuk leányuk, Kaufmanné Jakosevics Erzsébet, 1793-ig birtokolta, amikor is *Hikisch Kristóf kőművesmester* és neje, Teréz, vették meg árverésen. Utánuk 1841-ben *Hikisch Vince* gazda (bürg. Oeconom) örökölte.

A „Fehérkereszt“ déli, a *Széchenyi-híd felé eső szomszédjai helyén ma már a Batthyány-téri vásárcsarnok áll.*

Közvetlen szomszédjáról különösen nevezetesen nem mondhatok, csak annyit, hogy tulajdonosaik mestersége eléggé változatos. Volt köztük fehér-sütő (bürgerlicher Weissbäcker), szappanos (Seifensiedermeister), bádogos-mester is. Méretei, mindössze 167 □° területtel, nem voltak nagyok.

Annál terjedelmesebb, sőt a Fehérkeresztnél is nagyobb területű (556 □°) volt a következő, tehát második szomszéd, a „*Barna oroszán*“, amelyről Schams már többször idézett műve is megemlékezik.

Ez a ház az örökvallási könyvek és a telekjegyzőkönyv szerint¹¹ 1701-től 1756-ig Pauer Mátyás és neje, Éva-Rozináé, majd haláluk után Tamás fiuké, ki mészáros volt, s ennek halála után 1756-tól nemes *Rothl János György városi tanácsos* (Innern Raths Verwandte) és neje, Krisztináné, majd haláluk után három leányuké, nevezetesen Wertherné Kataliné, Holzerné Franciskáé és Iblackerné Annáé volt, ezek halála után pedig 1818-ban kótyavetyén vette meg Sieberth György és neje, Oltsch Anna, majd 1833-ban Fischer Jakab, akkor még tímár (Rothgärber) és neje, Holko Eleonóra. Ekkori száma 227 s így szerepel az 1856 jan. 31-én lezárt telek-jegyzőkönyvben is.

⁹ Schams Beschreibung von Ofen p. 185.

¹⁰ Lib. 1, fol. 272. Lib. 2, fol. 359. Lib. 5, fol. 16, Lib. 10, pag. 305.

¹¹ Lib. 1, fol. 93. Lib. 2, fol. 348. Lib. 8, pag. 103, 104. Lib. 9, pag. 222.

Mint „*Barna oroszlán*“ (zum braunen Löwen) először a 8-ik örökvalloási könyvben említették 1819 elején.

Mindenesetre keresett fogadó lehetett, mert a postának, mint látni fogjuk, közvetlen szomszédságában volt. Így is említik az örökvalloási könyvek.

Tehát a „Fehérkereszt“ harmadik déli szomszédja a *postaház* volt, ma részben vásárcsarnok, részben a Markovits Iván-utca területe.

Erről említi az örökvalloási könyv¹² 1719 aug. 22-iki bejegyzése, hogy Neuner György Erhard koresmáros és fogadósé (bürg. Würth und Gastgeber allhier) és nejeé, Annáé, s hogy *Pauer Mátyás* és Spatzierer Jakab háza között fekszik.

Azután átment Untersehr Sándor vendéglős (bürgerl. Gastgeber) és neje, Teréz birtokába.¹³ Ez alkalommal is, mint szomszéd, *Pauer Tamás* mézsárosmester szerepel.

1746 február 1-én¹⁴ pedig a következő bejegyzés szerepel, amelyet érdekességénél fogva teljes szöveggel közlünk:

„Der Hoch Edl gebohrne Herr *Thomas v. Haager kays:königl. Post-verwalter* alhier und dero Frau Ehegemahlin Susanna Caecilia gebohrne v. Schifferer empfangen auf gleich Nuz und Gewöhr Eines in der Wasserstadt auf der Hauptstrassen zwischen Thomas Paur und Andrä Iakies liegenden Hauses so in Gesicht 11 kl. 2½ Sch. in Rückhen 10 kl. 4 Sch. rechterseiths 33 kl. 5 Sch, linckerseiths aber 34 Klafter haltet.“

„Und weilen vormahls eodem lib: fol. 64 de Anno 738 Alexander Untersehr mit seiner Ehewürthin Theresia ordentlich an Nuz und Gewöhr alhier geschriben gestanden, nach dero zeitlichen Hinscheiden aber ein solches von denen hinterlaszenen Erben mit vorhero in Ordnung beschehener Aufkündigung und darauf untern 27 Jener 746 ausgefallenen Magistratralratification Eingangs beed stehenden Hochgeb. Eheconsortin umb ein wahren Kauf Schilling zu 6000 fl. 12 duggaten leykauff überlassen worden.“

„Belieben also Hochged.. die Selbste führohin hiermit ihre Fromb und Nuzen verschaffen etc.“

Tehát 1746-tól, midőn Haager Tamás postafőnök azt megvette, már minden bizonnyal postahivatal céljaira szolgált.

Postahivatal volt pedig ez a ház az 1856-ban lezárt telekjegyzőkönyv szerint, amelyben 226/217 számmal szerepel, 1843-ig.¹⁵ Közben ugyanis Haagerékről a kinstárra szállott és a kinstár a kamara 1843 május 17-én 17.757. sz. a. kelt jóváhagyó rendelete alapján 1845-ben 13.625 forintért konvenció értékben eladta Fischer Jakab és neje, Halko Eleonóranak.¹⁶

Erről a postaházról Vályi András „Magyarországnak leírása“ c. munkájában¹⁷ a következőket említi: „*Szent Anna emlékezetére ékesített Szent-egyháza, melly előtt B. Szűz Máriának tiszteletére emelt oszlop leltetik. Előtte van a fő Postaház, mellynek végén a part felől a Diligentzház.*“

Schams pedig¹⁸ már említett könyvében a következőket írja, miután előbb elmondta, hogy Budán van az ország hat *főpostahivatalának* egyike: „Die Briefpost und die Postwagen Expedition, von welch letzterer im

¹² Lib. 1, fol. 130.

¹³ Lib. 2, fol. 64.

¹⁴ Lib. 2, pag. 144.

¹⁵ A 217. számmal az 1867—74. évi összeírásban szerepel e ház, amelyben a „Fehér kereszt“ a 220. számot viseli. A sorrend tehát így is egyezik.

¹⁶ Lib. 11, pag. 182.

¹⁷ I. k. A^o. 1796, p. 332.

¹⁸ Beschreibung von Ofen. S. 503.

folgenden Absatze nähere Erklärung gescheht, befinden sich in einem Gebäude der Wasserstadt, nächst der Pfarrkirche; ihre Bureaux aber sind getrennt.“

A postakocsit vagy delizsancot ugyancsak innen indították, és pedig 1752 szeptember 18 óta¹⁹ a XVIII. század végéig Budáról Bécsbe és viszont hetenkint egyszer, Temesvár—Nagyszebenbe minden negyedik héten.

1825-től kezdve hetenkint háromszor Béccsel gyorskocsijarat könnyítette a közlekedést, mely 1839 óta mindennap indult. Ezek az eddigi 49 óra helyett 31 óra alatt tették meg az utat.

Mint Schams mondja,²⁰ egy utas Bécsig 7 frt 30 krt fizetett pengő-pénzben, vagy 19 frt 55 krt bankócédulában és 50 fontot minden ráfizetés nélkül vihetett magával.

Bizonyára érdekelni fogja az olvasót, hogy e budai postahivatal első vezetőjében, Haager Tamásban, dr. Hennyey Vilmos h. államtitkár és műegyetemi m. tanár, a magyar postaügy egyik kimagasló oszlopa, őst tiszteli.

A postahivatal déli szomszédja (216) patkolókovácsé, a mellette levő (215) sarokház pedig kádármesteré volt.

Az a házcsoport, amelynek történetét a XVIII. századtól a fentiekben röviden vázoltuk, a mai Batthyány-, akkor 3 szerecsen-utca, Gyorskocsi- (Diligence, Gyorsszekér) és Markovits Iván-, előbb Plébánia-utca közé esik, mely utóbbit Schmall szerint²¹ 1695-ben Zsidó-utcának hívták. Vajjon a XVIII. században volt-e neve e rövid utcácskának és mi, azt eddig nem sikerült kideríteni.

A mai Markovits Iván- és a volt Plébánia-utca tulajdonkép nem teljesen azonosak, mert amint az a csatolt helyrajzból látható, nem fedik egymást, hanem a Plébánia-utca egy kevéssel délebbre esett.

Házak története emberek története. Az egyes emberek történetéből alakul ki a társadalom, az ország története.

Garády Sándor.

Színházalapítási törekvések a főváros egyesítése után.

Buda és Pest egyesítésének ténye oly súlyos feladatok elé állította az új főváros hatóságát és polgárságát, melyeknek megoldásához erős és kitartó munkára volt szükség. Ezek a feladatok a gazdasági, társadalmi és kulturális téren való összhangzatos működésben és a polgárság életszínvonalának emelésében nyilvánultak meg. Arra kellett törekedni, hogy az egyesített városok ne csak névleg, hanem a valóságban is átvegyék a vezetőszerepet és Budapest tényleg fővárosává váljék az országnak. Arra kellett törekedni a hatóságnak és a polgárságnak egyaránt, hogy a XIX. század első tizedeiben elvetett magvak, melyeknek palántái a szabadságmozgalmak jótékony hatása alatt megerősödtek, a kiegyezést követő nyugodtabb korszakban hatalmas fákká terebélyesedjenek.

A gazdasági élet kifejlesztése és a társadalmi összhang megerősítése mellett elsőrendű követelmény volt a kulturális intézmények kiépítése és fejlesztése, főleg pedig a magyar nyelvnek és a nemzeti szellemnek a töme-

¹⁹ Dr. Hennyey Vilmos: A magyar posta története. 4°, 2. k. 1928. 127. és 145. old.

²⁰ Besch. d. Stadt Ofen. 509°.

²¹ Schmall: Budapest utcái és terei. 150°.

gek minél szélesebb rétegeiben való elterjesztése. E cél megvalósítására pedig a színház bizonyult a legalkalmasabb eszköznek, melynek kultúrpolitikai hivatottságát és nevelő hatását az intéző politikai körök korán felismerve, már a XVIII. század folyamán felhasználták a magyar nyelv és nemzetiség elnyomására. A színház ugyanis összeköti az élvezetet a tanulással, a szórakozást a művelődéssel; az elhangzott szónak varázsa pedig hatalmas fegyver azok kezében, kik azt akár a jó, akár a rossz érdekében kívánják vagy kívánták felhasználni.

Budapestnek az egyesítés idejében csak egy számottevő magyar színháza volt, a Nemzeti Színház. A magyar nyelv istápolására és a nemzeti szellem hathatós terjesztésére azonban, a még mindig németnek mondható fővárosban, nem bizonyult elégségesnek, azonkívül a műfajok túlsúlyossága miatt hivatottságának nem is tudhatott tökéletesen megfelelni. A nyelv művelése és a tisztán művészi szempontok örökös ellentétet teremtettek, melynek abban nyilvánult a káros hatása, hogy az alsóbb néposztályok könnyebb szórakozást keresve, meghódoltak a német dalesarnokok, műszínikörök és színházak előtt. Már a nagy nemzeti ellenállás korában érezték a vezető körök a második magyar színház szükségét és örömmel fogadtak minden vállalkozást, mely a magyar szó diadalát célozta. Ennek az öröme- nek ékes tanujelét adta Buda város tanácsa, mikor 1861-ben Molnár György színházalapítási törekvését e szavakkal honorálta: „Akarjuk, hogy legyen magyar színházunk, melyben fiaink a honi nyelvet hallgassák, gyakorolják és ne kényteleníttessenek egykor úgy pirulni, mint most mi, hogy nem értünk és nem tudunk beszélni hazánk nyelvén.“ A tanács lelkes szavait a városhatósági közgyűlés 1861. május 27-én tartott ülésén megismételte és örömmel jelentette ki, hogy „Buda főváros közönsége örömmel üdvözi Molnár György színigazgatónak állandó színházi engedély iránti kérelmét, mely alkalmat nyújt a fővárosnak a kebeléből oly sokáig száműzött magyar színészetet ismét állandósítani és az ország fővárosától méltán igényelhető jogaiba visszahelyezni...“ Az engedélyokirat szavai pedig még ezeknél is lelkesebben szólnak: „Azon esalhatatlan elvből kiindulva, miszerint a nemzetiség és a magyar nyelv emelése, mely nemzeti létünk egyik főfel- tétele, a nép akaratából szabadon választott alkotmányos köztörvényható- ságok első teendői közé tartozik: nemes hivatása szent kötelességét véli Buda főváros közönsége teljesítendőnek, midőn a kebeléből oly sokáig szám- űzött magyar színészetet, melynek bölcsője a főváros ölében ringott, ismét állandósítani és a mostoha sors által kájanul elragadott ősi jogaiba vissza- helyezni, néki jutott boldogító osztályrészüil.“

A „Hazafiság a nemzetiségnek“ és Buda főváros lelkesedése meg- mutatták az irányt, melyen haladva a magyar nyelv és nemzeti szellem rövidesen kivívhatták a döntő fölényt. E példaadás azonban nem volt ele- gendő, illetőleg Pest város lakossága még nem érett meg arra, hogy nagy nemzeti ideálokért küzdeni is tudjon. Így történhetett meg azután az, hogy az egyesítésig egyre-másra szaporodtak Pesten a német társulatok és szín- házak. Az Erzsébet-téri német színház mellett sikeresen működtek a Király- utca végén épült Thalia-színház, majd a híres Variétés, a Hermina-téri Fürst-színház, a városligeti Aréna, a gyapjúutcai német színház és a meg- számlálhatatlan számú kisebb dalesarnokok, ligeti színikörök. Magyar rész- ről is történtek ugyan kísérletek, így Aradi Gerő, Kómvies Imre, Miklósi Gyula próbálgatásai, de maradandó alkotást egyik sem tudott elérni.

1870-ben Molnár György népszínháza is az enyészeté lett és a magyar színészet ismét a Nemzeti Színház köré csoportosult. Azonban a nagy alkotások órája már közeledett. A fiatal magyar írók és művészek körében egyre izmosodott a kívánság egy második állandó magyar színház iránt és

Rákosi Jenő 1871-ben a „Reform“ hasábjain végre kimondotta a döntő szót, melynek rövidesen meg is lett az eredménye. Rákosi buzdítása megmozgatta a társadalmat és sorompóba állította az illetékes tényezőket is. Steiger Gyula ügyvéd, pestvárosi bizottsági tag a fiatalok mellé állott és az ő érdeme, hogy a pestvárosi közgyűlés 1871 október 18-án ingyen telket adományozott egy építendő magyar „Népszínház“ céljaira. 1871 október 24-én pedig megalakult a „Pesti magyar népszínházat alapító társulat“. Ez a társulat azután lelkiismeretes munkával és a hatóság támogatásával elérte a hön óhajtott célt és 1875. október 15-én I. Ferenc József jelenlétében ünnepélyesen megnyitották a Népszínházat.

A következő években, 1879—1884 között felépült a m. kir. Operaház is. Most már meg volt annak a lehetősége, hogy a Nemzeti Színház könnyítsen terhein és a három, arányaiban is tökéletesen megfelelő intézet szolgálja a nemzeti szellem és a magyar nyelv ügyét.

Az eddig elmondott eredményeket a hatóságok támogatásával és bátran mondhatjuk, hogy a nemzet összessége érte el, míg a magánvállalkozások rendszerint megbuktak. A tőke távoltartotta magát a magyar színházak építésétől, mert nem bizonyultak jó üzletnek, dacára a hatóságok és egyesek buzgó lelkesedésének. A nyolevanes évektől kezdve azonban a megváltozott viszonyok és főleg a főváros hatalmas fejlődése a színházakra irányították a magáncsok figyelmét és megkezdődött a színházalapítási törekvések korszaka, melyeknek eredményeként a „Vígsház“-zal és „Magyar Színház“-zal gazdagodott fővárosunk. Az alábbiakban e két színház alapításának körülményeit kívánjuk vázolni, azonban a magánvállalkozás belső élete ismertetésének mellőzésével, kizárólag csak a hatóság előtt lefolyt eseményeket véve figyelembe.

A színháznyitási engedélyek adományozásának jogát az 1848. évi XXXI. t.-c. és az 1875. évi 57.014. sz. B. M. rendelet a köztörvényhatóságokra ruházta. A törvény és a belügyminiszteri rendelet rendelkezései következtében tehát a színháznyitási engedélyekért a törvényhatósághoz kellett folyamodni. Az engedélyezések egységes szabályozása a fővárosban csupán a rendőrségről szóló 1881. évi XXI. t.-c. szentesítése után nyert megállapítást. Ennek előrebocsátása után kísérjük végig a Vígsház engedélyezésének körülményeit.

1890. augusztus 7-én dr. Silberstein Ötvös Adolf, a Pester Lloyd szerkesztője és Fekete József, a Magyar Szalon tulajdonos-szerkesztője terjedelmes beadvánnyal fordultak a főváros tanácsához, melyben egy saját költségükön létesítendő „magyar vígjáték és nemzetközi színház“ nyitására kértek engedélyt. Indokolásuk sok mindenre kiterjedt, de főleg arra hivatkoztak, hogy a Nemzeti Színház a tehermentesítés ellenére sem tudja el látni hivatását, mert a könnyebb fajsúlyú vígjátékokra, bohózatra, de a társadalmi színműre és polgári drámára sem fektethet súlyt. Továbbá a főváros lakóinak szaporodása olyan arányokat öltött, hogy a Lipót- és Terézváros lakói, különösen a német színház leégése óta, élénken érzik a közeli színház hiányát, amit egyébként a főváros világvárosi reputációja is megkövetel. További céljuk az volt, hogy az új színház által újabb virágzásra segítsék a magyar drámairodalmat és egyben lehetőséget adjanak a „modern világ legmagasabb művészi nyilvánulásainak minden nemzeti nyelven“. Céljukat úgy óhajtották elérni, hogy a színházi évadot két részre tervezték, melyből 150 estét a magyar, 150 estét pedig a külföldi előadásokra szánták. A művészeti rész után megemlítették az anyagiakat is. Beadványukban azt hangoztatták, hogy a színház felépítésére alkalmas telek már rendelkezésükre áll, a színházépítési költségeket pedig 700—750 ezer forintban irányozták elő, ami az itteni pénzkörök segítségével biztosítva van.

Mindezek ellenére a főváros támogatását is kérték, mégpedig eléggé határozatos formában. A telekadományozás megváltása fejében ugyanis azt kérték a fővárostól, hogy 42 esztendőre biztosítson a színháznak évi 25—30 ezer forint szubvenciót.

Íme az első magánvállalkozás, hol az alapítók szerint a telek is, tőke is biztosítva volt, mégis a 750 ezer forintos kiadás biztosítására 1,025.000 forint hozzájárulást kérték a fővárostól. Az alapítók először ceruzával állapították meg a színház létjogosultságát és csak azután gondoltak a kulturális szükségre.

A tanács nem hamarkodta el a döntést, hanem jelentéstételre kiadta a beadványt az ügyosztálynak és a közoktatásügyi bizottságnak. Jelentést kért a következő kérdésekre: 1. van-e szükség a felállítandó magyar vígjáték és nemzetközi színházra? 2. nem veszélyeztetné-e a többi színházak fennállását? 3. idegenforgalmi szempontból indokolt-e? 4. szükséges-e a közművelődés és nemzetiség szempontjaiból? A kérdésekre Alkér Gusztáv tanácsnok válaszolt és pedig kedvezően. Az első pontra adott válaszát az akkorigiban rendszeresített vasúti zónarendszerrel indokolta, mely valójában nagyon sok vidékit csábított Budapestre és a fennálló színházak, különösen az évad közepén nem voltak képesek befogadni a közönséget. Ez a körülmény egyben válasz volt a második kérdésre is. Alkér tanácsnok közművelődési szempontból is szükségesnek találta a negyedik színházat és feltétlenül jóhatásúnak a drámairodalom fejlesztésére. Azonban kikötései is voltak. A magyar előadások idejét az október—február hónapokra kérte megállapítani, továbbá a magyar előadásokra állandó magyar társulat alkalmazását követelte és végül javasolta annak kikötését is, hogy az engedély megadása napjától számított négy év alatt kötelesek legyenek az engedélyesek a színházat felépíteni. Az anyagi megoldást már Alkér tanácsnok is kényes dolognak tartotta és a szubvenció helyett egy telek ingyenes átengedését javasolta.

A közoktatásügyi bizottság 1890. október 11-én foglalkozott először a kérelemmel, mindenben helyeselte az ügyosztály javaslatát, csupán a magyar előadások számát emelte 160-ra. A tanács a két jelentés egybevetésével megalkotta véleményét és a következőkben tett módosítást: az engedély tartamát 32 esztendőben állapította meg, oly kikötéssel, hogy ennek eltelté után a színház kártérítés nélkül a város tulajdonába menjen át. E kikötés ellensúlyozására hajlandó volt egy 800 négyszögöles telket ingyen átengedni, de a felépítés biztosítására 50.000 forintot követelt letétbe és végül a 160 magyar előadás számát 200-ra emelte.

A tanács és a közoktatásügyi bizottság határozatait még a közgyűlési tárgyalás előtt közölték az érdekeltekkel, azok pedig siettek egy újabb beadvánnyal a tanács rideg álláspontját enyhíteni, sőt a napilapokban is ismertették ügyük állását. Természetes, hogy a tanács kikötéseit általánosságban rosszalották és támadták, Silberstein Ötvös és Fekete pedig a következő módosításokat ajánlották: Adjon a város 1200 négyszögöles telket a Széchenyi-sétátér területéből és a 32 esztendő megkötöttséget törölje el, ne követelje továbbá az 50.000 forintos biztosítékot sem és a magyar előadások számát mérsékelje 160-ra, végül a magyar társulat játékidejét se kösse határidőhöz.

Részint a hírlapi támadások miatt, részint pedig az újabb tárgyalások alapján a tanács enyhített ugyan előbbi álláspontján és részben elfogadta a folyamodók által javasolt módosításokat, de megneheztelt a folyamodókra a magyar előadások számának csökkentése miatt és újabb határozatában kimondotta, hogy a folyamodók „ajánlatának elfogadása esetén a létesítendő színháznak túlnyomóan nemzeti jellege s azon cél,

hogy nemzeti kultúránk e színházban fejlődésének újabb hathatós eszközét bírja, biztosítottak egyáltalán nem tekinthető: ennél fogva a tanács a folyamodókat ama kérelműkkel, hogy a főváros törvényhatósága a tervezett színház céljára a folyamodók által kért telket minden időbeli s tulajdoni megszorítás nélkül ingyen átengedje, elutasítandónak véli“. A közgyűlés magáévá tette a tanács ezen határozatát és 160 magyar előadás kikötése mellett megadta az engedélyt, de úgy a pénzbeli, mint a telekadományozási kérelmet elutasította.

A folyamodók nem nyugodtak meg ügyük ilyen elintézésében, hanem rövidesen három újabb beadvánnyal tartották azt napirenden. Mivel látták, hogy a tanács véleményét a közgyűlés is pártolta, a következőkben feltételesen lemondottak a nemzetközi színház tervéről és hogy szavuknak nagyobb súlya legyen, társul vették Nádai Ferencet, a Nemzeti Színház tagját. Ajánlatot tettek arra, hogy a telek árát hajlandók megfizetni, de ebben az esetben biztosítson a város a színház számára ötven éven át 10.000 forint évi szubvenciót. Azonkívül a telek tulajdonjogának átengedéseért felajánlották a színház feletti felügyeletet.

A folyamodványok először a telekeladási albizottmányhoz kerültek, melynek véleménye döntő volt. Az albizottmány jelentésében részletesen foglalkozott a főváros színházi viszonyaival és megállapította, hogy a negyedik magyar színházra nincs olyan égető szükség, mely indokoltá tenné a kért messzemenő engedelmények megadását. Művészeti szempontból viszont kétségesnek tartotta, hogy az új színház az általa művelendő műfajokban „képes lesz-e a Nemzeti Színház által elért színvonalra emelkedni?“ Az új Vigszínház építése helyett sokkal helyesebbnek vélte az albizottmány az új Nemzeti Színház felépítésének propagálását és annak a főváros részéről történendő támogatását. Ez utóbbi gondolathoz ragaszkodva, a telekadományozás kérdését elutasítandónak vélte.

A pénzügyi és közoktatásügyi bizottságok a telekeladási albizottmány terjedelmes jelentéséhez röviden szólottak hozzá és csatlakoztak ennek megállapításaihoz, minek következtében a tanács a közgyűlés elé terjesztett jelentésében csupán az albizottmány indokolását ismételte és kimondta, hogy a főváros „magánfeleknek ilyen célra telket semmi más körülmények között adni nem hajlandó, s a folyamodók ezzel, valamint általában támasztott segélyezési kérelműkkel elutasítandók volnának“. Ez meg is történt, a közgyűlés megadta a színháznyitási engedélyt 3 esztendei hatállyal, de egyebet semmit. Ezzel a határozattal lezáródott a Vigszínház alapításának első korszaka, mely a sikertelenség jegyében folyt le.

Dr. Silberstein Ötvös Adolf és Fekete József nem veszítették el kedvüket, hanem rövid időre elfordultak a főváros hatóságától és más oldalról igyekeztek eszméjük megvalósítását előmozdítani. Társadalmi szervezkedéssel rövidesen el is érték azt, hogy még 1891-ben megalakult gróf Keglevich István elnöklete alatt a „Magyar Vigszínház-Egylet“, mely hivatva volt az ügyet véglegesen elintézni. Sőt báró Kaas Ivor és Ugron Gábor képviselők útján az országgyűlés elé is elvitték a Vigszínház alapításának ügyét, hol Szapáry Gyula gróf miniszterelnök az augusztus 1-én tartott ülésben foglalkozott a színház ügyével. Pillanatnyilag ez a kísérlet is kudarcra végződött, de nem úgy a városnál. Ugyanis Keglevich István gróf felkérte a város törvényhatóságát, hogy lépjen be az egyletbe. Ezt a felkérést a tanács kedvezően fogadta és elismerte, hogy a negyedik magyar színház egyleti úton való létrehozását a maga részéről is „szükségesnek, hasznosnak és kívánatosnak“ tartja, továbbá kimondta, hogy az egylet érdekében „erkölesi kötelessége a főváros törvényhatóságának azt, ezen hazafias vállalatában anyagilag is támogatni“. A támogatást pedig úgy vélte megadhatónak, hogy nem lépett ugyan be az egyletbe,

hanem felajánlotta a Koháry-, Klotild-, Szemere- és Markó-utcák által határolt 1848 négyszögölnyi területet a színház céljaira örök időkre az egyletnek, amiről alapítványi oklevelet kívánt kiállítani.

A tanács engedményét legelőször a pénzügyi és gazdasági bizottság kifogásolta, majd a közgyűlés Medrey Zsigmond bizottsági tag indítványára levette a napirendről. Medrey ugyanis felszólalásában rámutatott arra a tényre, hogy az egy esztendei szervezési idő alatt megalakult ugyan az egylet, de mindössze 158 tagot tudott szerezni, kik összesen 61.800 forintot írtak alá. Ez a körülmény Medrey szerint azt bizonyította, hogy a negyedik magyar színház nem volt olyan fontos és sürgős s az egylet alapszabályai is feltételessé tették felépítését, amikor kimondották, hogy „ha a színház 5 év alatt nem épül fel, az egylet feloszlik“. Ebből az tűnt ki, hogy maguk az alapítók sem nagyon reménykedtek a sikerben. A Vígszínház ügyét ezért behatóbb tárgyalásra alkalmasnak nem találta és kérte a napirendről való levételét. A közgyűlés elfogadta Medrey Zsigmond indítványát és a színház ügye az első lépésnél holtpontra jutott.

Közben veszedelmesen közeledett a színháznyitási engedély lejártának ideje. Ezt megelőzendő, újabb folyamodvány érkezett a tanácshoz, melyet számos közéleti előkelőség írt alá. Így Bartók Lajos, Szász Károly, Rákosi Jenő, Beöthy Ákos, gróf Hadik Sándor, Emmich Gusztáv, Falk Miksa, stb. Az aláírók a már sokat hangoztatott művészi és társadalmi indokok mellé most új érveket sorakoztattak, melyekkel igyekeztek a színház szükségét és az egylet komolyságát bizonyítani. Hivatkoztak a közeledő ezredéves országos ünnepségekre és főleg arra a tényre, hogy a kormány 200.000 forint segélyt helyezett kilátásba. Egyben 3 pontban foglalták össze kívánságaikat a főváros részéről történendő segélyezés szempontjából. Szerintük történhetett a segélyezés először „egy meghatározott összegben kifejezett évi segély által, mely egy bizonyos időn át a színház jövedelmét szaporítani, esetleg annak hiányát pótolni lenne hivatva;“ másodsor „egy bizonyos tőke által, mely a színház létesítésére szolgálna és amelyért a főváros az egylettől bizonyos számú törzsrészcvényeket venne át“ és harmadszor „telekadományozás által, mely a főváros tulajdonából egyletünk részére a vígszínház felépítésének céljára átadtnék“. E célból ismét a Széchenyi-sétány dunaparti oldalát kérték 90 esztendőre, mint örökberletet.

A teljes komolysággal szóló beadványt dr. Ország Sándor, Steiger Gyula, dr. Fülöp Károly, Császár Jenő, Szarvassy Sándor, Preuzner József bizottsági tagok és Márkus József tanácsnokból alakult albizottság tárgyalta. Tárgyalásai folyamán megállapította az albizottság, hogy a Vígszínház-Egylet időközben megszűnt, illetőleg részvénytársasággá alakult át, amiről hivatalosan nem, csupán a hírlapok közléseiből értesült, tehát ilyen körülmények között érdemében nem is volt hajlandó az ügyet tárgyalni. Mindezek ellenére mégis leszögezték azt, hogy a fővárosnak semmi körülmények között nem lehet feladata, de célja sem, a magánvállalkozásokat előzetes tőkével segélyezni, legfeljebb egy utólagos segélyről lehet szó, ha a törvényes kívánalmaknak megfelelnek az alapítók. Egyben pedig megragadták az alkalmat arra, hogy „a telekeladási albizottmánynak ez ügyben még 1891. évi április hó 24-én tett s általuk is mindenben helyeselt előterjesztése, egy új nemzeti színház létesítésének kérdését újra felvessék és előmozdítani törekedjenek azon előterjesztés megtételével, hogy a m. kir. belügyminiszter úrhoz intézendő felterjesztésben jelentse ki a székesfőváros közönsége, hogy az esetre, ha a kormány hajlandó volna egy új nemzeti színház létesítése iránt a törvényhozás elé javaslatot terjeszteni és ha a törvényhozás annak létesítését elhatározná s a székesfőváros igényei és kívánalmai ezen színház létesítése s különösen helyének kijelölése körül mel-

tányos kielégítést nyerendének, kész az új nemzeti színház létesítéséhez erejét meg nem haladó támogatással hozzájárulni“.

Az albizottság az 1894. április 11-i ülésében tehát nem a vígszínház, hanem egy új nemzeti színház ügyével foglalkozott és az időközben tényleg megalakult részvénytársaság második folyamodványát is elvetette. Ezután a pénzügyi és gazdasági bizottmány véleményezte a folyamodványokat; mindenben elfogadta a kiküldött albizottság jelentését, hozzátéve azt, hogy a kérelem azért sem teljesíthető, „mert egy új nemzeti színháznak a közel jövőben várható létesítése esetén a székesfővárosra úgysis nagyobb áldozatok fognak hárulni“. Az idézett két bizottsági véleménnyel ellenkező álláspontot foglalt el a közoktatásügyi bizottság és a részvénytársaság által a tanács tagjainak kézbesített levél alapján maga a tanács is. Október 27-i ülésében ugyanis kedvezően határozott a vígszínház ügyében és hivatkozva az 1848. évi XXXI. t.-c.-re a következő javaslatot terjesztette a közgyűlés elé: adja meg a közgyűlés a színháznyitási engedélyt oly kikötéssel, hogy a társaság magyar szintársulatot szerződtessen, évenként 300 előadást tartson, melyből 200 magyar legyen. Határozza el a közgyűlés, hogy belép a részvénytársaságba negyven éven át fizetendő évi 20.000 forint tőkével és oly kikötéssel: 1-ször „ha ezen évi befizetéseknek az elsőbbségi részvények részére alapszabályszerűleg megállapítandó kamatláb szerint megfelelő tőkeösszeg arányában a megfelelő számú törzsrészvények a székesfőváros rendelkezésére bocsájtanak; 2-szor, ha a székesfőváros a vígszínház részvénytársaság igazgatóságába a maga kebeléből két tagot küldhet ki; 3-szor, ha az összes részvények 90 év alatt teljesen törlesztetnek és végül, ha ezen 90 év elteltével a vígszínház épülete, telke és összes felszerelése thermentesen a székesfőváros korlátlan tulajdonába megy át“.

A közgyűlést nagyon meglepte a tanács álláspontjának hirtelen megváltozása és hosszas vita után elvetette a javaslatot, az ügyiratokat pedig további intézkedés céljából visszaadta a tanácsnak. A közgyűlési vita során dr. Rác Károly és Havas Rezső az ügy pártjára állottak, míg Polónyi Géza, dr. Preyer Hugó és főleg Kenedi Géza elleneztek azt. Preyer Hugó felszólalásában élesen kifakadt az idegen kultúrát terjesztők ellen és felhívta a közgyűlés figyelmét arra a veszélyre, ami a pénzügyi megoldásnál mutatkozott. Kenedi Géza pedig a művészeti szempontokat fejtegette és nem látott biztosítékot arra, hogy a közönség igényeit az új vállalkozás ki tudja elégíteni akkor, midőn a Népszínházban is bizonyos visszaesést lehet tapasztalni.

A folyamodók erre felhagytak a további kísérletezéssel. Kezdtől sokszor és sokat hibáztak, mikor szimpatikussá akarták tenni az új színház ügyét a törvényhatóság előtt. Legtöbbet hibáztak azonban az idegennyelvű előadások hangoztatásával és a szertelen engedmények kérésével. Rendszert nem ismertek, különösen az első folyamodók, mert hol pénzsegélyt, hol ingyen telket kértek és a tanács által esetleg elfogadható feltételeket meg gondolás nélkül állandóan fokozták. A törvényhatóság előtt lefolyt küzdelemben vesztésként hagyták el a színteret és az utolsó közgyűlési határozattal befejeződött az ügy. 1895. januárjában már pusztán csak a színháznyitási engedélyért folyamodtak. Egyben tudatták azt, hogy a Lipót-körúton vásároltak egy színházi célokra teljesen alkalmas telket, a műsört vidámabb műfajokkal kívánják előállítani, idegennyelvű előadásokat pedig kivételesen, havonta legfeljebb 10-szer, de egy esztendőben 50-nél többet nem kívánnak rendezni.

Ilyen formában minden további ellenvetés nélkül megkapta a részvénytársaság az engedélyt az 1895 február hó 6-án összeült közgyűléstől, azon

kikötéssel, hogy 5 éven belül köteles lesz a színházat felépíteni, ellenkező esetben az engedély hatályát veszíti.

A részvénytársaság most már nem várt tovább, hanem a bécsi Fellner és Helmer építészek tervei szerint megépítette a Vígszínházat és 1896. május 1-én ünnepélyesen megnyitották Jókai Mór „A barangók“ című vígjátékával.

Az alapítók nem számítottak rosszul és az egyesítés utáni első színházi magánvállalkozás sok ragyogó névvel ajándékozta meg a magyar színezetet.

A Vígszínház ügyével egyidejűleg még másik három színháznyitási kérelemmel kellett foglalkoznia a főváros tanácsának. A három kérelmező, az „Országos magyar színezegylet és nyugdíjintézet“, Szikrai János dohányhivatali ellenőr és Rákosi Szidi, a Nemzeti Színház művésznője egyöntetűen olcsó polgári színházat kívántak alapítani és az volt a céljuk, hogy a színművészetet és a magyar drámairodalmat az alsóbb néposztályokkal is megszerettessék. Törekvéseik megvalósítására mind a hárman a főváros támogatását kérték részint ingyenes telekadományozás, részint évi szubvenció formájában. A színezegylet és Szikrai János a közgyűlés elutasító határozatai folytán felhagytak szándékaikkal és a „Korona“, valamint a „Polgári“ színházak tervei feledésbe merültek, a Rákosi Szidi által megindított törekvés azonban a „Magyar Színház“ alakjában testet öltött.

Rákosi Szidi 1895. év február 8-án nyújtotta be a tanácshoz első beadványát az alapítandó színház ügyében. A nyomtatott beadvány az Operaház 1884-ben történt megnyitásától, azt mondhatnók, krónikás hűséggel ismerteti a főváros színiügyi viszonyait és rámutat arra a körülményre, hogy a főváros polgárságának középosztálya részint a helyárok magassága, részint a meglévő színházak befogadóképességének csekély volta miatt „csak hébe-hóba látogathat el azok csarnokaiba“. Az irodalom szempontjából sem kielégítőek a főváros színházi viszonyai, mert a színműírók nem tudják darabjaikat elhelyezni. Ugyanez áll a színészi nevelés és a színművészek érvényesülése terén is, akik magyar színházak hiányában kénytelenek külföldre távozni. Folyamodványának a színház szükségességét indokoló részét lendületes sorokkal zárja be: „Én, mint jó magyar asszony nem gondolok másra, mint a magyar művészet szolgálatára. A színház, melyet építeni és nyitani akarok, magyar lesz érzéseiben és gondolatban, magyar lesz művészeiben, magyar lesz túlnyomó részben íróban, magyar lesz műsorban, magyar lesz a szó teljes értelmében...“ éppen ezért színházam homlokzatára ezt a két szót akarnám iratni: „Magyar Színház“. Mindezeket nem a tanács megtevesztésére mondta, mert anyagi előnyöket nem akart, csupán annyit kért, hogy a Tisza Kálmán-tér és Szilágyi-utca sarkán fekvő 5816. hrszámú telket, melyen ma fővárosi iskola áll, adja el a főváros örökáron leltári értékben, engedje meg, hogy ott színházat építhessen és végül adja meg a színháznyitási engedélyt.

Rákosi Szidi folyamodványát, melyben tényleg semmi anyagi előnyt nem kért a várostól, a tanács kedvezően fogadta, annál is inkább, mert a Vígszínház alapítása körül kifejlődött hareban eléggé kikristályosodott az a nézet, hogy a magyarosodást előmozdító színházakra feltétlenül szükség van. A tanács, tekintettel a telekre, legelőször a III. ügyosztály véleményét kérte ki. Az ügyosztály az 1893. évi leltározás alapján a telek értékét, a rajta állott volt városi mázsaház értékével együtt 24.000 forintban állapította meg, azonban építésrendőri szempontból kifogást emelt színházi célokra leendő felhasználása ellen. A magas tűzfalakkal körülvett telket ezenkívül építési szempontból sem találta alkalmasnak, mert a tűzfalak homlokzatszerű kiképzése esetén sem érvényesült volna a színház-épület esztétikai hatása. A tűzoltófőparancsnok ugyanígy vélekedett és tűzbiztonsági szempontból alkalmatlannak minősítette a kérdéses telket. A középítési bizottság hasonló megállapításaival eldőlt a telek sorsa.

Rákosi Szidi az elutasító határozatokról tudomást szerzett és mielőtt a tanács ezekről hivatalosan értesíthette volna, május 7-én újabb tervvel állott elő, sőt ezen újabb beadványban rátért a folyamodók szokott útjára és egy 240 négyzetöl nagyságú telek ingyenes átengedését kérte a fővárostól. A jelzett telket valamelyik közterület, illetőleg nyilvános tér területéből kívánta kihalásztatni és ezért a Rákóczi-, István-, Hunyadi- és Tisza Kálmán-tereket jelölte meg, mint alkalmas területeket. A telek ingyenes átengedése esetére pedig felajánlotta, hogy a színházépületet minden felszerelésével 90 esztendő letelte után a főváros tulajdonába hajlandó bocsájtani.

A tanács Rákosi Szidire való tekintettel nem utasította el ezt az újabb kérelmet, hanem véleményezésre ismét a mérnöki hivatalnak osztotta ki. A mérnöki hivatal lelkiismeretes helyszíni felméréseket eszközölt a megjelölt tereken, igyekezett kedvező véleményt adni, azonban kis területük miatt egyiket sem találta színházépítésre alkalmasnak. A középítési bizottság is hasonlóan vélekedett, azonban, hogy jóindulatát kimutassa, felszólította Lechner Lajos középítési igazgatót alkalmas területek kijelölésére. Lechner rövidesen elkészült munkájával és a következő három telket hozta javaslatba. Az első a Főherceg Sándor-tér, Mária- és Röck Szilárd-utcák által határolt 5606. helyrajzi számú telek lett volna, melynek értékét 83.000 forintban állapította meg. A második az előbbi telek szomszédságában fekvő 66.000 forint értékű és a harmadik az Izabella-, Wesselényi-, és Szövetség-utcák által határolt 349 négyyszögölnyi ingatlan, melynek értéke 52.000 forint volt. Ez utóbbi telek látszott a legalkalmasabbnak ocsóságánál fogva is és azon körülménytől támogatva, hogy az új színház a főváros legjobban fejlődő részének gócpontjában épülhetett volna fel. A színházalapítás ügye eddig zavartalanul folyt és Rákosi Szidi erősen bízott a sikerben. A tanács az eddigi folyamodókkal ellentétben hajlandó volt a telekadományozás tényével segíteni a művésznőn, azonban a pénzügyi és gazdasági bizottmány július 3-án tartott ülésében elutasította a kérelmet. A bizottság hangsúlyozta, hogy feltétlenül elismeri egy tisztán a magyar kultúra ügyét szolgáló magyar színház szükségét, melyet minden időben erkölcsi kötelessége a városnak támogatni; mégis kénytelen az elutasítást javasolni, mert közterületet nem szabad magánvállalkozás céljaira átengedni, magántulajdon megszerzésével pedig nem bajlódhatik a város. Ugyanis a Lechner Lajos által javasolt ingatlanok nem a főváros, hanem magánosok tulajdonai voltak. A pénzügyi bizottság tehát következetes maradt a Vígszínházzal szemben tanúsított álláspontjához és Rákosi Szidi kérelmét elutasította.

Az elutasításról nem értesítették Rákosi Szidit, mert a közgyűlés még nem foglalkozott az ügyvel. Ellenben a folyamodó magánértesülései alapján november 11-én egy újabb és ez ügyben utolsó kérelemmel próbálkozott. Most az Üllői-út, Ludoviceum-utca és akkor még az Üllői-útra kiterjedő Fűvészkert által határolt kis háromszögű terület átengedését kérte, melyet a kultuszminisztérium is igényelt klinikai célokra.

A tanács most elhatározta, hogy véglegesen elintézi az új magyar színház ügyét. A kérelmet nem adta ki véleményezésre, hanem felhatalmazást kért a közgyűléstől arra, hogy a VII. kerületben kijelölhessen egy színházépítésre alkalmas területet, melyre azután újabb kérelem esetén megadhassa a színházépítési engedélyt, természetesen annak kikötésével, hogy a főváros semmi anyagi hozzájárulást nem hajlandó adni. A december 11-én összeült közgyűlés ilyen értelemben határozott is. Kimondotta, hogy egy új magyar színházra szükség van, felhatalmazta a tanácsot az alkalmas terület kijelölésére és egyben a kijelölt területen építendő színházra megadta a nyitási engedélyt is.

Rákosi Szidi a háromszori sikertelenség után felhagyott színház-alapítási törekvéssel, de azért az új magyar színház ügye nem veszett el. Evva Lajos, ki 1896-ban vált meg a Népszínházról, vette kezébe az új magyar színház ügyét és minden támogatás nélkül összehozta a megfelelő tőkét. 1897. február 8-án megalakult a „Magyar Színház részvénytársaság“, megvették a Weselényi-, Izabella- és Szövetség-utcák által határolt területet, a színház felépítéséhez még szükséges 29 négyszögölnyi területet pedig a város sajátította ki számukra, melyért az urijog elismerése fejében évente egy húszkoronás aranyat fizettek. Azután bemutatták az építési terveket és Relle Iván első igazgató vezetésével 1897. október 16-án megnyitották az ötödik pesti kőszínházat. Az ünnepélyes megnyitáson Szávai Gyula „Első lépés“ című prológja és „A gésák“ című angol operett szerepeltek a műsoron.

Befejezésül meg kell emlékezni Lesser Szaniszló és Schlesinger Ignác színházalapítási törekvéseiről is, kik 1894., illetve 1895-ben kértek engedélyt egy német színház építésére. Természetes, hogy kérelmüket a tanács minden további tárgyalás nélkül elutasította. Az elutasítás miatt a belügy-miniszterhez fellebbőztek, azonban a tanács határozatát a miniszter is jóváhagyta.

Hervey Lajos Odell

Romhányi István.

Az Erzsébet-tér keletkezése.

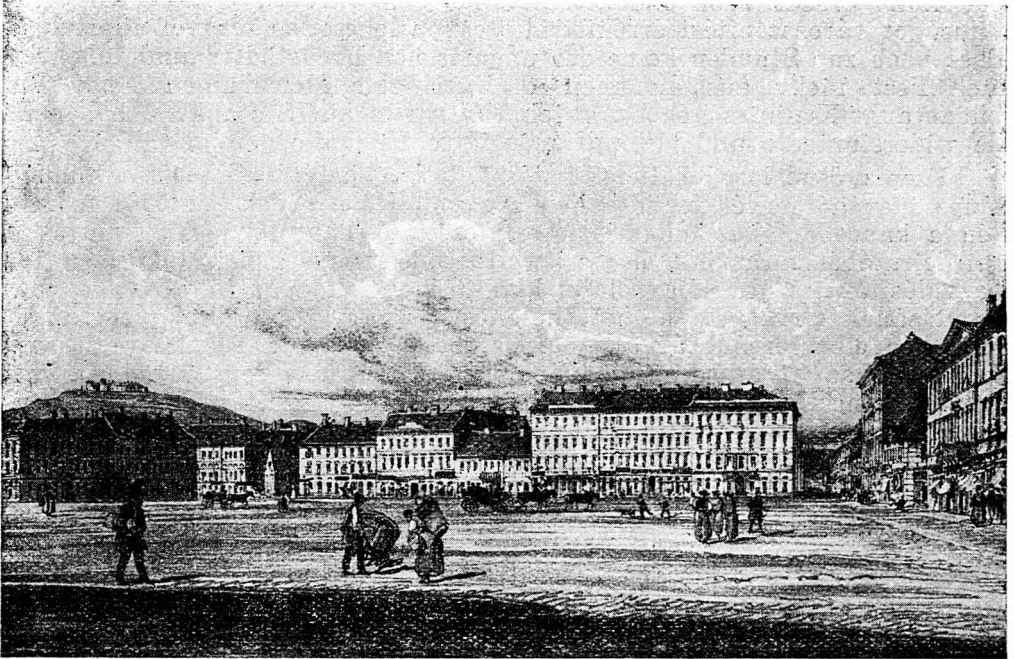
A mai Erzsébet-tér keletkezése szorosan összefügg a pesti vásárterek rendezésével, ami 1788-ban következett be. Pest országos vásárai ugyanis a XVIII. század folyamán rohamosan fejlődtek s akkora embertömegeket hoztak Pestre, hogy befogadásukra a régi belvárosi vásárterek nem voltak többé elegendők, új vásárterekről kellett gondoskodni. 1785-ig ugyanis az volt a szokás, hogy a vásárosok részben a Belváros utcáin, elsősorban a Váci- és Hid-utcákon (mai Türr István-utca), részben pedig a Belváros körül elterülő úgynevezett Országúton (a mai Deák Ferenc-tértől a Calvin-térig) állottak fel. A Belváros utcáin az előkelőbb kereskedők és iparosok árusítottak, az Országúton voltak az állatvásárok és az úgynevezett parasztvásár. Ennek az lett a következménye, hogy a Belváros utcáin vásárok idején akkora volt a csődület, hogy a közlekedés gyakran életveszéllyel járt s tűz esetén lehetetlenné vált a segélynyújtás. Ez utóbbi okok arra indították a helytartótanácsot, hogy 1785. augusztus 22-i leiratában új vásárterek kijelölését rendeje el.

A pestvárosi tanács az ügy előkészítésére 1785 november 7-én bizottságot küldött ki, mely a következő javaslatokat terjesztette elő: A Váci-kapu előtti és Hid-utcai vásári bódék eltávolítandók s az itteni árusokat a Szerviták-terén, a Gránátos- és Uri-utcákon (Városház-utca és Petőfi Sándor-utca), a Pálosok-terén (Egyetem-tér), a Kecskeméti- és Hatvani-utcákon (Kossuth Lajos-utca) kell elhelyezni. A Váci-utcának egyik oldalán meghagyandók a vásárosok bódéi, a kisebb utcákból azonban teljesen ki kell tiltani a vásárosokat s csupán abban az esetben tűrhetőkl itt meg, ha áruikat szükség esetén gyorsan el tudják távolítani. Az Országút mentén tartatni szokott állatvásárookra és parasztvásárra nézve azt javasolták, hogy azok a Hatvani-út (mai Rákóczi-út) mellékére helyezendők át, a hajón érkező vásárosok számára pedig a Dunaparton kell helyet kijelölni.

Ebből a javaslatból teljesen kibontakozik előttünk a XVIII. századi pesti vásárok képe, melyek e szerint a Belváros utcáin zajlottak le s a még nagyobb tömegekkel járó állatvásárok és parasztvásárok közvetlen a város-

falak alatt tartattak. A Váci-utcát és Híd-utcát azért kedvelhették a vásárosok, mert ezek voltak Pest város legrendezettebb utcái s mikor most a bizottság új vásártereket hozott javaslatba, ezek rendezéséről is gondoskodnia kellett. Minthogy pedig e célra pénz nem állott rendelkezésre, az a gondolat merült fel, hogy értékesítsék a Váci-kapu és az Újépület közötti városi telkeket s a befolyt pénzt fordítsák a vásárterek rendezésére. (Pest-városi levéltár. Int. a. m. 1613.)

Ily módon merült fel a Lipótváros megalapításának a gondolata is, amely új fejlődési lehetőségeket nyitott meg Pest városa számára. A terv megvalósítása azonban nem ment könnyen, mert a választott polgárság

A pesti új vásártér 1840-ben.

kezdetétől fogva azon álláspontra helyezkedett, hogy a vásárosokat a Belvárosban kell meghagyni, mert ebből a polgárságnak nagy haszna van. Ezzel szemben a tanács szívesen vette a lipótvárosi telkek értékesítésére vonatkozó tervet, mert ez úton pénzhez juthatott. 1786 március 4-én gróf Majláth József főispánhoz intézett előterjesztésében is azt hangoztatta, hogy a vásárterek rendezésének a kérdését csupán úgy tudja megoldani, ha e célra külön pénzalapot teremt (einen ausserordentlichen Fond erfordern) s erre a lipótvárosi telkek értékesítése látszik a legalkalmasabbnak. E célból telekfelosztási tervet is készítettett, melynek szerzője Jung József építómester volt s ez a tervet a főispán tetszését is megnyerte.

A tanács és a választott polgárság közötti ellentéteket a helytartótanács kompromisszummal intézte el oly módon, hogy 1787 július 10-i rendeletével az előkelőbb kereskedőket és iparosokat átmenetileg meghagyta a Belvárosban, az állatvásárt és parasztvásárt azonban multhatatlanul a Hatvani-út mellékre helyeztette át. Ez a kompromisszumos rendelet nem elégítette ki ugyan az érdekelt polgárokat, mozgalmat is indítottak ellene,

eredményt azonban nem érték el, sőt 1787 október 30-án a Belvárosban meghagyott iparosok és kereskedők kihelyezésére is javaslatot kért a helytartótanács. A pestvárosi tanács 1787 december 15-én eleget tett e rendeletnek, a Váci-kapu előtt 8000 négyszögöles új vásárteret hozott javaslatba s az új vásártér környékének beépítésére részletes tervet mutatott be. (Helytartótanácsi levéltár. Pol. cittum. 1787. évi 25. sz.) Ezt a javaslatot a helytartótanács véleményadás céljából átküldte báró Schilson János ker. kamarai igazgatónak, ki 1787 december 30-án azt jelentette, hogy a kérdés eldöntésénél egyrészt közbiztonsági, másrészt városszépítési szempontok érvényesítendő. Gróf Majláth József főispán 1787 február 24-én elfogadta ugyan Jung József építőmesternek (Fortifications- und Baumeister) erre vonatkozó tervét, a kamarai igazgató azonban szükségesnek tartotta új terv kidolgozását azon indokolással, hogy a városok eddig nem tettek tanúságot városszépítési érzékükről s csupa lehetetlen tervvel állottak elő (dass noch zur Stunden keine der ungarischen Freystädten und folglich auch Pest nicht ausgenommen, die geringste Merkmahlen einer Verschönerungs-Kentniss gegeben, vielmehr wo es auf Sie ankam, haben Sie die widersinnigste und vernunftswidrigste Producte gezeiget).

Ezen erősen lesújtó ítélet hatása alatt a helytartótanács a Schilson János idevágó tervét fogadta el s megvalósítása érdekében 1788 március 7-én a kancelláriához felterjesztést intézett. A kancellária 1788 május hó 13-i leiratából láthatjuk, hogy az uralkodó költségesnek találta a terv megvalósítását s olyan javaslatot kívánt, mely elejti az új városrész megalapításának tervét. Ez utóbbit különösen azért kifogásolta, mert az Új-épületben elhelyezendő árvaháznak is szüksége lesz a beépítésre javasolt területre s az itt álló kincstári épületek eltávolítása sem engedhető meg. Erről a kancelláriai leiratról a vásárterek kihelyezését ellenző választott polgárság is értesült s 1788 július 8-i beadványában az összes iparosoknak és kereskedőknek a Belváros utcáin való további meghagyását kérelmezte. (Vál. Polgárság iratai 173. sz.) Legfőbb érvképen arra hivatkoztak, hogy az uralkodó nem kívánja Pest városát tovább fejleszteni (Seine Majestät zu weiterer Vergrösserung der Stadt keinerdings mehr abzielen), már pedig a vásárosok kihelyezése esetén az új vásártér mellett feltétlenül új városrész fog kialakulni. Sőt tovább mentek, a már kihelyezett parasztvásárnak régi helyére való visszahelyezését is kívánták, azon indokolással, hogy az új parasztvásár nagyon messze esik a várostól s a Váci-kapu előtt elegendő hely áll e célból rendelkezésre.

Ha a pesti választott polgárság előadott óhajtsái teljesülnek, akkor Pest város fejlődése hosszú időre megakadt volna. Szerencsére azonban a helybeli iparosok és kereskedők a választott polgárságtól eltérő véleményen voltak s véleményüket támogatta a kerületi kamarai igazgató erélyes állásfoglalása is, amely utóbbival szemben a felsőbb hatóságok is kénytelenek voltak feladni ellentétes álláspontjukat.

Schilson János báró ugyanis 1788 június 17-i felterjesztésében előadta, hogy a Váci kapu előtti városi telkek értékesítése nem annyira városszépítési probléma, mint inkább azt a célt kívánja szolgálni, hogy a vásárterek rendezési céljaira megfelelő pénzalap teremtsék. Határozottan kétségbevitte azon megállapítást, mintha Pest városa máris eléggé ki lenne építve s bizonyoságul rámutatott egyrészt *a magas lakásbérekre, másrészt a lakások túlzásfolttságára*, amely bajokon csupán új építkezéssel lehet segíteni. De rámutatott arra is, hogy Pest város vásári forgalma az összes európai városok vásári forgalmát felülmúlja (Da der Pesther Markt in Ansehung des Verkehrs al in grosso als einer der grössten Märkte in ganz Europa angesehen werden kann), minek következtében

a város kiépítése elkerülhetetlen. Ezeket az érveket a helytartótanács azonnal továbbította a kancelláriához, amely csupán ismételt előterjesztések után volt hajlandó már elfoglalt álláspontja megváltoztatására. (Helytartótanácsi levéltár, id. h.)

A ker. kamarai igazgatóság 1789 április 6-i rendeletéből megállapítható, hogy az uralkodó végre is hozzájárult a vásárosoknak a Váci-kapu előtt létesítendő új vásártéren való összpontosításához (den neu errichtenden Hauptplatz vor dem Waizner-Thor allernädigst dazu zu bestimmen) s a következő Medárd-napi vásárt jelölte meg utolsónak, amikor a vásárosok még a régi árusítóhelyeket foglalhatják el. (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 1613.)

Az 1789 április 7-i kamarai igazgatósági rendelet a Váci-kapu előtti új vásártér kitzésének időpontjául április 14-ét jelölte meg, *ez időpont tekinthető tehát úgy az új vásártér, valamint a belőle alakult mai Erzsébet-tér keletkezési idejéül is.*

1789 április 10-én kelt az a kamarai igazgatósági rendelet, mely a pesti vásárterek ügyét végérvényesen szabályozta. Eszerint a Hatvani-út (ma Rákóczi-út) két oldalán a Hatvani-vonalon (ma Fiumei-út) belül marad a parasztvásár (Bauernmarkt), s ettől balra az állatvásár (Viehmarkt). Aztán következnek a falusi nép szükségleteivel kereskedők, majd a kisebb értékű portékát árusítók olyanformán, hogy az árusok szakadatlan sorban állanak fel egészen a Hatvani-kapuig (Kossuth Lajos-utca torkolata) s innen tovább a Bel- és Külváros közötti útvonalon egészen a Váci-kapuig (Vörösmarty-tér). Az új vásártéren (Erzsébet-tér) nyernek elhelyezést az iparosok és kereskedők, kik áruik minősége szerint csoportosítandók. Végül a Söhvatal előtti Dunapartra kerülnek azok a vásárosok, kik áruikat hajón hozzák.

Az előadottak a vásárterek rendezésére vonatkoztak, ezekkel kapcsolatosan azonban a lipótvárosi telkek ügye is elintézését nyert, mert az uralkodó az új fővásártér körül új városrész alapítására is engedélyt adott s elrendelte az ottani telkek értékesítését, ami *a mai Lipótváros megalapítására* vezetett. Telket azonban csak kereskedők és iparosok kaphattak, zsidók és földművesek ki voltak zárva. A telekvásárlók kötelesek voltak telküket 3—4 éven belül beépíteni s ezzel szemben 10—15 évi adómentességet kaptak, valamint a polgárok sorába is díjtalanul vették fel őket. A telek árának harmad részét azonnal le kellett fizetni, a hátralékot 10 éven belül lehetett törleszteni, de ez után 5 százalékos kamat volt fizetendő. Építkezni csupán szilárd anyagból volt szabad s az építési terveket előzetesen be kellett mutatni az építőbizottságnak (Stadt-Baucommission). (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 1613.) Az 1789 május 28-i kamarai igazgatósági rendelet azt is kikötötte, hogy a fővásártér körül csak emeletes házak építhetők s a földszintes házakat úgy kell építeni, hogy emeletes házakká legyenek átalakíthatók. (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 3186.) Egyszóval az új városrész megalapítása nem csupán jóváhagyott városrendezési terv alapján indult meg, hanem az építkezés összes részletei is szabályozva voltak s ennek következtében br. Schilson János működése az 1808-ban megalapított Szépítési Bizottság munkásságának előfutárjául tekinthető.

A telekértékesítés hamarosan megindult s a pestvárosi tanács 1789 május 26-án báró Schilson János kamarai igazgató elnöklete alatt ülést tartott, melyen megállapították, hogy az értékesítésre kijelölt 134 telek 4 osztályba sorozandó, az első osztályban 10 frtban, a másodikban 4 frtban, a harmadikban 2 frtban, s a negyedikben 1 frtban szabták meg a telkek négyesögölének becserát. Elhatározták az ottani temető kőfalának lebontását s a temető területének értékesítését. Lebontatták az ottani vágóhidat is s új telket jelöltek ki e célra. Az első árverést 1789 június

2-án tartották s az 1. számú telek négyszögölét 4 frt helyett 21 frtért adták el Hillmayer Mátyásnak. A 2. számú telek négyszögöléért Fessl György 26 frtot adott, a 4. számú telek négyszögöléért pedig 40 frtot adott Spitzenhofer Mátyás, egyszóval a telkek jóval a megállapított becsáron felül keltek el. 1789 június 3-án, 4-én, 9-én, 16-án és 17-én folytatták az árverést, de bizony sok telekre nem akadt árverező. Tartottak még árveréseket 1790 március 9-én és 14-én, 1791 május 23-án, 24-én, 25-én, 27-én és 30-án, december 19-én, sőt 1793 június 8-án is (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 1613.), amely árverések nagy összegeket eredményeztek, mert az 1789 június 2. és 1791 december 19. közötti árveréseken 192.698 frt értékű telek került eladásra. (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 3676.)

Az építkezésre szánt területet azonban a kijelölt új vásártér területével együtt előzetesen szabályozni kellett, mert éppen a terület rendezetlensége volt az oka annak, hogy Pest városának ez a része nem tudott kiépülni. Ezt a rendezési munkát br. Schilson János kamarai igazgató irányította s a szükséges költségek a szépítési alapból (Verschönerungsfond) kerültek ki (Pestvárosi levéltár Int. a. m. 3936.), mely alap a lipótvárosi telkek értékesítése útján keletkezett éppen úgy, mint a későbbi Szépítési Bizottság pénzalapja is városi telkek értékesítéséből lett.

Ezek a rendezési munkák 1792-ben nyertek befejezést s összes költségeik 88.834 frtot tettek ki. (Pestvárosi levéltár. Int. a. m. 5019.). Amikor ez a munka elkészült, a felsőbb hatósági gyámkodás is véget ért s a kamara 1793 november 27-i leiratában kijelentette, hogy a további városszépítési munkákról a pestvárosi tanács tartozik gondoskodni.

A mai Erzsébet-tér helyén mindaddig vásártér volt, míg az 1847-ben leégett német színház pótlására ideiglenes színházat nem építettek rajta s a színház mellett sétatér nem keletkezett. 1847 március 5-én ugyanis kijelenti a választott polgárság, hogy a leégett német színház helyreállításáig szükség lenne ugyan ideiglenes színházra, a város azonban nem vállalkozhatik annak fölépítésére, hanem a magánvállalkozásnak kénytelen átengedni a feladat megoldását. A magánvállalkozás számára pedig feltételül szabja meg, hogy az építési terveket előzetesen be kell mutatni a szépítési bizottságnak, a vállalkozó csupán az új színház felépítéséig tarthat igényt a bérletre s az új színház felépítése után az ideiglenes színház azonnal lebontandó. Az ideiglenes színház helyét illetőleg 22 szavazat a Szénpiacra (mai Deák Ferenc-tér), 16 szavazat a Dunapartra s csak 12 szavazat esett a nagyvásártérre (mai Erzsébet-tér). Appiano polgármester rendeletére azonban az ideiglenes színház helyül mégis a nagyvásártér jelöltetett ki, amit 1852 március 2-án a helytartóság is jóváhagyott. (1850/52. évi 9347. sz.) A színház-építéssel kapcsolatosan keletkezett aztán a sétatér, ami a régi vásártér képét lényegesen módosította. Ennek kapcsán merült fel az a gondolat is, hogy az egész teret fákkal ültessék be, mely célból 1854-ben 3000 darab facsemetét rendeltek a budakeszi erdőből. (Pestvárosi levéltár. 4970/1854.)

Ez az átalakítás természetesen csupán akkor következhetett be, mikor a vásárokat onnét elhelyezték, ami ugyancsak 1854-ben történt. A pestvárosi tanácsban már 1853 november 24-én tárgyalták a helytartóság azon leiratát, mely a vásároknak az Újépület mögötti üres területre leendő áthelyezését rendelte el azon indokolással, hogy az eddigi vásártér nem felel meg többé rendeltetésének. (Pestvárosi levéltár. 3462/1853.) A kijelölt terület azonban előzetesen szabályozandó volt s a szabályozás költségeit Jovanovich Demeter városi főmérnök 1853 december 14-i jelentésében 183.174 frtban mutatta ki, ami a pestvárosi tanácsot arra indította, hogy az áthelyezés elhalasztását kérje. A helytartóság ehhez nem járult hozzá s 1854 július 21-i leiratában elrendelte, hogy a legközelebbi józsefnapi vásár már az új

vásártéren tartassék meg (Pestvárosi levéltár 786/1854), ami azt jelentette, hogy ekkor ért véget a mai Erzsébet-tér vásártéri szerepe.

Az új sétateret sokáig Újvásár-térnek, vagy egyszerűen Sétatérnek (Promenadeplatz) hívták, míg végre az 1857 december 23-i községtanácsi ülésen dr. Conrad Gusztáv polgármester vetette fel azt a gondolatot, hogy a Lánchíd előtti teret Ferenc József-térnek, az Újvásárteret pedig Erzsébet-térnek nevezzék el. Eredetileg Albrecht főhercegről akartak teret elnevezni s Albrecht főherceg figyelmeztette a polgármestert arra, hogy ildomosabb lenne előbb az uralkodópárról elnevezni Pest város valamelyik terét. A községtanács a polgármester javaslatát egyhangúlag elfogadta s miután a helytartóság 1858 április 20-i leirata közölte az uralkodó leérkezett engedélyét (Pestvárosi levéltár V. 106/1858), 1858 óta az Újvásárteret Erzsébet-térnek, a Lánchíd előtti teret pedig Ferenc József-térnek nevezik.

Gárdonyi Albert.

Renaissance-kori sirkő-torzó a Margitszigeten.

Adalék a pesti „Vizafogó” történetéhez.

A margitszigeti „Fogadalmi kápolna” sekrestyése e sorok íróját a minap „egy furcsa” kőre figyelmeztette. A sziget közepetáján levő, volt „Rózsáskert” kertészházának nyugati homlokzatával egy vonalban, annak északi sarkától néhány lépésre, ferdén feltámasztva, tényleg ott feküdt a „kő”: első tekintetre Corvinus Mátyás budai olasz kőfaragómestereinek tisztes munkája, ábrázolt *novellája* révén — szigeti lelőhelye által is — „per excellentiam” *pest-budai vonatkozású műveltségtörténeti emlék*.

A 0.920×1.120 m méretű veresmárványtöredék két keretező vonala között alkalmazott késői átmeneti írásduktust mutató majuszkulás jegyei, de lemeze közepét elfoglaló bas-reliefje révén is *sirkő*, esetleg *emléktábla*: korai „Marterl”-féle, hihetőleg a bas-relief ábrázolta esemény helyszíni megjelölése céljából.

A dombormű egy süllyedő, tatjával felmeredő, orrával már a víz színe alá bukkott *dereglyét* mutat, melynek tatjába (Heck) egy kítátott szájú, hatalmas hal harap bele. A hal szája *csőryszerű, félholdalakú, kúpos arcrotot mutat, a tokfélék* vagy igazi tokok (*Acipenseridae*) a vérteshalak (*Ganoidei*) *rendjébe tartozó tokalakúak* egyik *családjába tartozó fajnak*: a *vizának* (*Acipenser Huso L*) kétségtelenül felismerhető minden anatómiai-formai jegyével.¹ Arcorrának állkapcsában éles és finomvonalú állapotban megmaradt tizennégy árszerűen *hegyes fogával kap bele a dereglye orrába*. Hátvonalán három, oldalán egy, hasán két rövid (összesen tehát négy sorban elhelyezett) úszója, kevéssé, bár felismerhetően asszimmetriás farkúszója van, testét nem pikkely, hanem kétségtelenül felismerhetően durván szemesés (à la chagrin), a vizát jellemző bőr fedi. A viza farka lefelé görbülő vonalat mutat. Ez nyilvánvalóan a *korszerűen, renaissance-módorúan naturalisztikus ábrázolásra törekvő* kőfaragó primitív távlattal dolgozó rajzában a farkával csapkodó hatalmas állat egy *jellegzetes mozdulatát akarja* ábrázolni: egyébként teljesen azonos a renaissance kedvelt

¹ A vizára nézve: Lovassy Sándor. A tok a magyar vízrendszerekben. Term. tud. Közl. 1925. 62—70.

motívumkincséül közismert *delfin* jellegzetes ábrázolásával. Ez tudniillik renaissance-osan mozgalmasan *lendülő dekoratív* vonalat ad, ilyenek az olasz heraldika alul keskenyedő, rómaiás modorú *címeres paizsain* ábrázolt delfinek is, melyek a tér harmónikus kihasználása szempontjából is, de halszerű, jellemző, naturalisztikus, tehát *renaissance*-szerű kifejező ábrázolástípust is adnak.

A dereglye a dunai apróbb gályák (galera, galéere, galéone, gallione) számtalan későbbi XVII. századi rézmetszetű ábrázolásról ismert *tatjál* (hajó fara) kétségtelenül felismerhető módon mutatja. A dunai gályák „orra“ (Bug, Vorderstevnlinie) és „fara“ (tatvonala, Hecklinie, Hinterstevn) mindig *felfelé görbülő*. Ez az adriai dalmata gályák közismert, jellegzetes tőgerendavonala, mely az ókori „*Levante*“ minden görög „*Monérész*“-én (egyvezősoros gálya), római „*Liburna*“-ján, az adriai partok, a Scutari-tó, a Venezia—Chioggia partvonal „*Trabbacolo*“-i, „*Bragozzo*“-stb. típusú bárkáin, főleg azonban dereglyéin, csónakjain is ugyanilyen. Ilyen a veneziai „*gondola*“ felmeredő orra is, ez jellegzi az északi típusú „*wiking*“ gályákat is, ilyen a máltai típusú csónak is. A görög-római típus a Levante-n a normann hatással is bővült. Mivel pedig a középkori dunai flotta tisztjei és matrózai dalmaták,² a dunai hajótípus a XV—XVII. században véleményünk szerint *dalmata eredetű*: érthető, miért maradt meg a Dunán ez a sehol másutt nem tapasztalható dereglyetát- és orrtípus, a mai halászladikokig.³

Ez a tatvonal *abszolúte jellegzetes az egész XV—XX. századi dunai gálya-, dereglye-, ladik-, csónaktípusra*, még a néprajzi érdekességű *vízimalmok* és *halászbárkák* mai esigavonalas-volutás „boggó“-je is ilyen. Főleg teljesen ilyen a dalmata származású dunai flottatiszt *Brodarych*-család címereslevelének dunai gályát ábrázoló címerképe:⁴ hegyesorrú dunai csónak.

A reliefen a taton láthatók az *oldalpalánkok* (angol: Clink), főleg pedig a nagyobb gályák farán és orrán alkalmazott „*Castello*“-ból (Heckkastell, Bug-kastell) a kis gályákra is átszármazott „*házikó*“. Ez a középkori német Hansa-Kogge-k „*Hütte*“-je, *máig is ott van minden dunai halászbárkán, kivétel nélkül ott van minden XV—XVII. századi portugál, olasz, spanyol galerán*. Kis dunai gályán közönséges „*kas*“, gyékényfonású „*ékhó*“, mint az alföldi parasztszekéren máig. Legfontosabb azonban az, hogy e kis gályákat még nem a tatvonala alkalmazott tengely körül forgó kormánylapáttal (Ruderblatt), „*timon*“-nal, hanem — mint a XIII. századig minden európai tenger minden hajóját — a tat két oldalán *kidugott kormányzó-evezővel* kormányozzák. Ez, mint az irodalom jelentősen kiemeli, a XIII. század közepének Hansa-gályáin jelenik meg először.⁵ A primitívebb dunai gályán természetes, hogy nyoma sines tengely körül forgó „*timon*“-nak. (Görög: *teimon*, olasz: *temone*, magyar: *timon*.) A dunai halászesónakot máig „*lapáttal*“ kormányozzák. *A reliefen látszik a kunyhó zsindeyes, gyékényes fonadéka, főleg a kidugható lapát nyílása: gótikusan stílizált kulcsímerszerű rés*. Ez bőrrel volt mindig bevonva. (Lederstulpe, a görög: „*askomata*“.)⁶ A gyékény- vászonfedő már a Levante

² *Szentkláray*: A dunai flotta tört. Bp. 1895. *Bevilaqua-Borsody Béla*: Az Adria magy. kat. műv. tört. vonatkozásai. A Tenger. 1929.

³ *Tjard Schwarz*: Die Entwicklung des Kriegsschiffbaues vom Altertum bis zur Neuzeit. Leipzig. 1909. I. a gályakorok jellegzetes vonalaira vonatkozó ábrázolásokkal.

⁴ *Szendrey*: Magy. hadt. eml. Bp. 1896. 126.

⁵ *Schwarz* i. m. I. 44. 12. 7. 9.

⁶ U. o. 19.

görög idejében is megvan, neve „*Pararrumata*“, maig megvan a Duna minden dinnyés-, káposztás-dereglyéjén, melyeket szintén *lapát* kormányoz.

A vonalas keretben gótikus majuskulával vésett *C*, *L* és *X* látható, a *C* előtt egy másik *C* duktusának farka. Az évszám kiegészítve: *M * C * C * C * C * L * X*, vagyis: 1460. Az ábrázolás egész modora — függetlenül az évszámtól — *erre az időre jellegző*: renaissance-os naturalizmust mutat, még abban is, hogy novellisztikus.

A margitszigeti sírkő.

Ami a vizát illeti, ez legnagyobb a tokfélék között, a cápánál sokkal nagyobb, normálisan kifejlett példánya 7—9 méteres. A Fekete tengerből a dunai jégzajlás befejeződése után húzódik fel a folyókon, nászi érintkezés és azonnali tojáslerakás (ívás) céljából. Népies mende-monda szerint⁷ azért járt fel víz ellen a Dunán, mert „*élősdieitől feje viszketett*“. Ebből természetesen egy szó sem igaz. A Dunán egykor Pozsonyig feljárt, 1896 óta — a Vaskapu szabályozása óta — kimaradt. Ennek megfelelően híres régi *vizafogó* hely volt a Csallóköz és a pesti *Vizafogó* is.

⁷ *Dalmady Zoltán*: Mendemondák az állatvilágból. Bp. 1911.

A vizafogók emléke ma már csak az azóta feltöltött holtmedrek helyén lett düllőnevekben él. A viza nem sekély, hanem mély, gyorsvízű, homokos-kavicsos folyómederben üli náaszát, tojásait viszont ilyen helyek közelében levő sekély patakorkolatban rakja le. A vizafogó „cége“-t ilyen telepeken állították fel. Nos a Margitsziget pesti ága ilyen sebes, mélyvízű, homokos-kavicsos meder, mellette pedig ott van a Rákos-patak deltája, valamint ott volt a Pestet körülvevő, még XVIII. századi vedutákon is látható, azóta eltűnt Duna-meder. Ez a környék örzi máig a „Vizafogó düllő“ nevében a középkori vizafogó cégek emlékét. Ma a „Vizafogó-utcától“ a Bárka-utcáig terjedő partrészt nevezik Vizafogónak. Ebbe a területbe esik bele a Rákos-pataknak tizenöt éve még egészen deltaszerű⁸ torkolata. Ugyanitt keresendő a régi eltűnt Duna-meder torkolata is. Mindez pontosan szemben van a Margitsziget csúcsával.

A sekélyvízű delták ideális „cége“-rakó helyek voltak: előttük a mély, sebes, kövecses-homokos meder ideális vizanászó hely. A dunai vizafogó „cége“ karós rekeszték, melynek „kapuja“ van. Az íváskor felbukkanó dunai szörnyeteget⁹ a halászladikok raja hajszolta a cége felé, „gübüllő“-rudakkal verve a víz felszínét. A cégébe hajszolt riadozó, kilenméteres monstrum vagy beleszorult az iszapba, vagy az erős kötélből, az „isling“-ből fonott (Schlingel) „vizafogó öregháló“-ba. „Halászó nyíl“, egyszakállú harpuna, vagyis szigony és dorong végzett a cápánál sokkal nagyobb állattal, mely néha a hatalmas, láncrakötött vizafogó horogra is ráment.

Mindez megadja az ábrázolás magyarázatát: vizaívás, vagyis tavaszi áradás idején kisebb gálya¹⁰ vitt át a „szigctbe“ valamely előkelő papi vagy világi embert. A bügüllő-halászsok által megriasztott monstrum vak-tában nekiment a gályának, alkalmasint fartól. A kormányos rudját talán el is törte (a csónak alatt látható elmosott vonal talán egy úszó lapát?), a gálya megbillent, az előkelő személy odaveszett a vízbe. A kormányzó lapát részének erős mélyítéssel („pentimento“ a rézmetszésnél) erősen hangsúlyozott volta talán az esemény eme drámai mozzanatát akarja „elmélyíteni“. Az akkori babona tudott a hajót elnyelő tengeri monstrumokról, ilyenek számtalan ábrázolásban keringtek a XVI. században is: a felizgattott képzelet azt „látta“, hogy a viza támadta meg a gályát. Az eseményt sírkő vagy emléktábla (Martyrium: Marterl) örökítette meg. A gótika még címert, alvó alakot, de sohasem novellát örökít meg sírkövein.¹¹ A renaissance naturalizmusa elveti a „stílust“: lármás, élénk, mozgalmas; putto-k, delfin, virág- és gyümölcsfüzér nyüzsgő sírkövein. E margitszigeti kövön már megjelenik a „novella“: az esemény naturalis ábrázolása, az „újdonság“ reportja, a „Mordtat, Muritat“ kispolgári illusztrációszerű gondolata. Majdnem olyan, mint a mai olasz kispolgári ízlés sírköve: rajta a borbély szobra, kezében a szegényes panoptikum-naturalizmus „valódi“ borotvájával, azzal, melyet a Maestro „életében használt“; vagy katona, homlokán anatómiai pontossága által ízléstelen és közönséges naturalizmusú kardvágás és üveg alatt a „kard“, melytől „meghalt“.

A sírkő naturalisztikus: nem a budai olasz mesterek, Giacomo di Fragno, vagy Giovanni il Dalmata pompás ornamentika-naturalizmusa, hanem a kispolgári naturalizmus panoptikum-naturalizmusa. Amilyenek a későbbi Volks-buechlein-ok s egyéb ponyvák, a szegény, agyonvert olej-

⁸ 1914-ben még csónakkal be lehetett járni egész árterületét.

⁹ Herman Ottó: A magy. halászat könyve. I—II. 1887.

¹⁰ A nagy gályák sem voltak 20 méternél hosszabbak.

¹¹ Myskorszky Viktor: A renaissance kezdete. Ért. a tört. tud. köréből. IX. VIII. sz. 1881. 33. Tomori Pál érsek címerének farkasa teljesen naturalisztikus ábrázolás.

kártótok, házaló-faluzó ószeresek, betyárok XVIII—XIX. századi „Marterli“-jei. Az sem lehetetlen, hogy (mint epitáfiumot) a pesti halászok céhe állította. A víziemberek mindig s mindenütt hajlamosak az ilyesmire. A *tabáni* temető sírkövein máig ott állanak a kormányosok sírjain az óriási *vasmacskák*, a *zebegényi* temetőben áll egy dunai szerencsétlenség hetvenes évekbeli sírköve, az ercsi Lilien bárók kápolnája (Eötvös József báró kriptájával) alatt a Dunaparton máig áll a *Hajósok kápolnája*: ide talizmánul még hajfürtjeiket is felakasztották a vontató dereglényesek.¹²

Bevilaqua-Borsody Béla dr.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A „Hét választófejedelem“-hez címezett vendégfogadó.

Pest első báltermeiről írott cikkünkben megemlékeztünk a híres „Hét választó“-táncteremről, anélkül azonban, hogy a vendégfogadóról és a házról bővebb leírást közöltünk volna. Kiegészítésül álljanak itt a következők.

A Lipót-utcában (ma Váci-utca) már a török hódoltság idejében is állott ház a Hét választó helyén, mely valószínűleg Buda visszafoglalásakor leégett. A leégett háznak telke Buda visszafoglalása után báró Werlein István budai kamarai adminisztrátor tulajdona lett, aki azt még 1692 előtt átengedte Kovács Jánosnének oly kikötéssel, hogy azon három esztendő eltelté előtt köteles házat építeni. Kovácsné e kikötésnek nem tett eleget és részint ezért, részint pedig erkölestelen életmódja miatt, mely a városból való kitiltást is maga után vonta, elvették tőle a telket és 1699-ben 180 forint becsáron Lennerberg János ácsmester szerezte meg.

Lennerberg János nevezetes személyiség volt Pest város életében, mert rövidesen megválasztották bírónak és magyar nemességet is kapott. A nemesség elnyerése után Lennerspergi Lenner Jánosra változtatta nevét, majd felépítette a házat az addig üresen állott telken.

Halála után örökség útján fiára, Tóbiásra szállott az ingatlan, kinek 1738. december 31-én írták nevére. Lenner Tóbiás császári kapitány volt és a városi házhoz két hold szántót, a Rákoson pedig rétet szerzett. Az így megnövekedett vagyont halála után özvegye és gyermekei örökölték. Özvegye Wielander Franciska rövidesen nőül ment Petz Miksához, ki az asszony halála után, 1777. november 22-én a kiskorúak örökösödési jogának épségben tartása mellett eladta az ingatlanokat Heuszler Sebestyénnek és nejeének Magdolnának 30.000 forintért és 50 arany felpénzért.

Heuszler az örökfelvallási jegyzőkönyvben „Ball- und Gastgeber“ foglalkozással jelentette be magát, azonban a ház már az eladáskor a „Zu den sieben Churfürsten“ cégért viselte. Valószínű az, hogy a Hét választó vendégfogadót Lennerberg János még ácsmestersége idején alapította. A polgárjoghoz a bormérési jog is hozzátartozott és különben sem volt szokatlan, hogy a pesti ácsmesterek egyben vendégfogadók is voltak. Nyugodtan megállapíthatjuk tehát, hogy a „Hét választófejedelem“ vendégfogadót Lennerberg alapította még a XVIII. század elején.

A vendégfogadó felvirágoztatása azonban Heuszler Sebestyén ér-

¹² Bevilaqua: Az ercsi Eötvös-kápolna. Budapesti Hirlap. 1926. aug. 7.

deme. Okmánynyal nem bizonyítható, de valószínű, hogy Heuszler Sebestyén rokonságban állott Heuszler Györggyel és Lőrincel. Az előbbi a híres „Fehér hajó” vendégfogadónak, az utóbbi pedig a mai Váci- és Régi posta-utcák sarkán állott „Aranyszarvas” vendégfogadónak voltak tulajdonosai ebben az időben. A három Heuszler között Sebestyén volt a legélelmesebb és felismerve a vendégfogadó központi fekvésének jelentőségét, csakhamar hatalmas arányokban felvirágoztatta azt. 1781-ben már kávéházat is nyitott az utcai helyiségekben, míg a táncterem, amint tudjuk, már jóval előbb számottevő nevezetessége volt Pest városának.

Kövessük tovább a ház történetét. Heuszler 1800-ban megvált az ingatlantól és 50.000 forintért eladta Nákó Kristófnak. Nákó Kristóf halála után fia, Sándor örökölte, ki grófi rangra emelkedett. Nákó Sándor gróf 1836-ban megvásárolta a szomszédos ingatlant 80.000 forintért és felbecsültette a Hét választó telkét és épületét. A becslési jegyzőkönyv szerint a 339 négyszögölnyi terület 70.360 forintot, az épület pedig 155.110 forintot ért. Erre azért volt szüksége, mert ideiglenesen meg akarta szüntetni a vendégfogadót és a tánctermet is, a két házat pedig egyesíteni kívánta úgy, hogy helyükbe egy háromemeletes átjáró bérházat építsen. Tervét meg is valósította. 1848-ban az újonnan épült ház örökség útján fiára, gróf Nákó Kálmánra szállott.

Az új tulajdonos visszatért vagyonszerző ősének tradícióihoz és 1862-ben bérbeadta a házat Förster Jánosnak. Egyben megengedte azt is, hogy Förster a bérházat szállodai célokra átalakíthassa. Förster élt az engedelemmel és „Nemzeti” szálloda céggel rövidesen megnyitotta az új üzletet. Förster bérlete tizenkét esztendőre szólt, évi 30.000 forint bérért. A bérleti idő leteltével Mayer Ferenc és neje sz. Peikert Mária bérletébe jutott a

szálloda hat esztendőre, 1876-tól 1882-ig. Időközben a gróf eladta a házat a Magyar Jelzálog- és Hitelbanknak 470.000 forintért és a bank 1902-ben végleg megszüntette a „Nemzeti” szállodát.

Így alakult tehát az ingatlan története a török hódoltság megszűntétől napjainkig. Sok nevezetes esemény játszódott le a régi és az új épület falai között, melyekből egyet-kettőt megemlékezésül nem lesz érdemtelen felemlíteni.

A Heuszler által átalakított és berendezett táncterem a nemesség és az előkelő városi polgárság kedvelt bálkozó helye volt mindaddig, míg a német színházhoz épített „Redout” el nem készült. A táncteremben 1000 ember is kényelmesen megfér és oly pazar berendezésű volt, hogy az idegeneknek büszkén mutogatták, mint a város egyik nevezetességét. 1803-ban, január hó 26-án József nádor is itt bálózott. A főherceg reggel 3 óráig maradt a kellemes helyiségben és jól mulatott, de nemcsak a bálon, hanem azon is, hogy a kíséretében haladó gróf Nádasdy pénztárcáját 40 forinttal, gróf Gyulay Béla tárcáját pedig 300 forinttal együtt ellopták az élelmes tolvajok.

1825-ben és a következő esztendőben különösen mozgalmas volt a táncterem élete. A polgárság által rendezett bálokat a nemes ifjúság, a jurátusok nap-nap után megzavarták, sőt a bálzókat a teremből ki is kergették, ha nem akartak csárdást táncolni. Wesselényi báró ellen is rendeztek itt tüntetést, mikor az a bécsi udvar által a magyar színészet előretörésének ellensúlyozásaként Pestre küldötte Hagn Charlotte müncheni táncosnót. A pesti nőegylet által rendezett estélyen kellett a művésznőnek szerepelni és Wesselényi kísérte a Hét választó termébe. A kapu alatt a jurátusok provokálták és másnap a tüntetők vezérével párbaft vívott.

A földszinten elhelyezett kávéház berendezése vetélkedett a hí-

res Kemnitzer-kávéház pompájával. Kül- és belföldi lapjai miatt a nemesi osztály férfivilágának és a polgárság előkelő részének legkedveltebb gyülekezőhelye volt. 1835-ben az udvarát üvegtetővel szerelték fel és a nyílt vendéglő fölé üveges verandát emeltettek. A nyári időszakban a tánctermet nevezetes látványosságok céljaira adták bérbe: optikai csodákat, külföldi állatseregeteket mutogattak, képkiállításokat rendeztek a díszes teremben, sőt itt volt kiállítva az építendő Lánchíd első modellje is.

A Nemzeti-szálloda élete már nem volt ennyire mozgalmas. Híres emberek laktak szobáiban és számos külföldi kereste fel. Legkimagaslóbb esemény, mely a falaihoz fűződik, a híres király-látogatás, melynek emlékét a jelenlegi Corso mozgóképszínház bejárója felett elhelyezett emléktáblán örökítették meg. 1889. április 1-én I. Ferenc József meglátogatta dr. Haynald Lajos kalocsai bíbornok-érseket. Ennek a látogatásnak emléke él csupán a multból maradandóan, mert a többi már betemette a feledés szürke pora. *Romhányi István.*

A budavári domonkosrendi templom pusztulása.

A budavári domonkosrendi templom alapfalai akkor kerültek napvilágra, mikor a budavári főegyház restaurálása után Schulek Frigyes műépítész a főegyház környékének szépítése céljából a Halászbástyát építette. A Halászbástya alapjainak ásása közben találták meg ugyanis a templom szentélyének alapfalait, amint ezt az Archeológiai Értesítő 1902. évfolyamában (395—404. ll.) Szendrei János dr., s a Magyarországi Műemlékei I. kötetében (148—156. ll.) br. Forster Gyula leírták. A szentélyben talált síremlékek nyomán br. Forster Gyula azon megállapításra jutott, hogy a szentély eredeti betonburkolatát a törökök 30 cm-nyire feltöltötték s erre helyez-

ték a különböző helyekről összehordott sírköveket. Ez a megállapítás alig felel meg a valóságnak, mert a domonkosrendi templomokat tudvalevőleg előszeretettel használták fel a középkorban temetkezési helyekül, tehát a sírköveket nem kellett összehordani. A betonburkolat feltöltését sem a törökök, hanem maguk a domonkosok végezték azon célból, hogy erre fektethessék a síremlékeket. A síremlék viszont nem a temetkezés helyét jelezte, mert bajos lett volna minden egyes temetkezés alkalmával sírt ásni a templomban, hanem a temetkezés céljaira külön kriptá állott rendelkezésre, amint a budai domonkosrendi templomban is 30 csontvázat találtak egy halomban. A sírköveknek a templom padozatán való elhelyezése a firenzei Santa Croce templomban látható analógia szerint azt jelentette, hogy a középkorban ily módon állítottak emléket azoknak, kik a templom kriptájában voltak eltemetve, s ezért volt a templom padozata is úgy megkonstruálva, hogy a betonburkolat fölött földréteg feküdt, s ezen állottak a templom padozatát képező kőcokkák, amelyek esetről-esetre könnyen kicserélhetőek voltak síremlékekkel.

A budavári domonkosrendi templom megmaradt tornyának restaurálása alkalmából Lux Kálmán dr. írt a templomról a Magyar Mérnök és Építészegylet közlönyének 1925. évfolyamába (45—51. ll.), a templom történetét illető megállapításai azonban több ponton nem állják ki a kritikát. Így mindenekelőtt azt mondja Lux Kálmán, hogy a budavári domonkosrendi kolostor s templom a XIII. század elején keletkezett, ami már azért is lehetetlen, mert a budai várhegyet 1241-ig nem lakták, tehát a domonkosok nem építhettek ott már azért sem, mert nem lakatlan helyeken, hanem népes városokban telepedtek meg, ahol rendjük hivatását, a prédikálást és a gyónítást eredményesen gyakorolhatták. Volt azonban ebben az időben már domonkosrendi ko-

lostor és templom a virágzó és népes Pesten, ahova a városba özönlő győztes tatár hordák elől menekült a lakosság, s ahol a domonkosrendi Bánfi Buzád is vértanúhalált halt. Mikor azonban a tatárjárás után a lakosság a királyi vár védelme alatt a budai várhegyen telepedett meg, a domonkosrendiek is ott alapították meg kezdetben mindenestre szerény kolostorukat, ahol aztán 1254-ben tartományfőnökválasztó-káptalant is tarthattak.

Az 1686. évi visszafoglalás után, Lux Kálmán szerint a jezsuiták „eltakarították a bizonytalán összedőlt templom romjait“, s annak helyén kertet rendeztek be. Ez utóbbi megállapítást is meg kell cáfolnunk, mert a jezsuiták nem romokat, hanem ép és használató falakat találtak, amelyeket azonban, sajnos, lehordattak. Akármennyire el is hanyagolták, s meg is szentségtelenítették a török hódítók a budavári régi domonkosrendi templomot, az mégis kétségtelen, hogy 1686 után is állottak a falai, sőt olyan jó állapotban voltak, hogy a budai tanács ezeknek a falaknak a felhasználásával akarta plébániatemplomát kiépíteni. A jezsuiták ugyanis I. Lipót király 1696 október 10-én kelt adománylevelében a budavári főtemplomot kollégiumi templomképen kapták meg, s a plébániai teendőket csupán átmenetileg végezték ebben a templomban. 1700 február 5-én megkapták ugyan a plébániai jogosítványokat is, de az 1703. évi kiváltságlevél megszerzése után a budai tanács ezt a jogosítványt állandóan vitatta, s kegyúri joga alapján maga akart plébániatemplomot állítani a régi domonkosrendi templom felhasználásával. Amíg azonban a budai tanács azon fáradozott, hogy a régi domonkosrendi templom tulajdonába jusson, a jezsuiták cselekedtek, egyszerűen lebontatták a templomfalakat, s ezzel lehetetlenné tették a budai tanács számára a terve megvalósítását, mert azt jól tudták, hogy új templom építésére a budai tanácsnak nincs pénze.

Hasztalan tiltakozott a jezsuiták előtt a budai tanács a domonkosrendi templom lebontása ellen, hasztalan követelte tőlük a bontási munkálatok abbahagyását: a jezsuiták nem vették számba a tiltakozást, s végrehajtották tervüket, ami egyszersmind a főváros egyik értékes középkori műemlékének pusztulását is jelentette.

Az előadottak igazolásául hivatkozunk a budai tanács 1708 március 15-én összeállított sérelmeire, melyeket a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó követei számára szerkesztett. (Abligations-Akten.) E sérelmek két szerkezetben maradtak reánk, s mindkettőben megtalálható a jezsuiták elleni panasz. Az első szerkezetben a 30. pont alatt található a régi domonkosrendi templom lebontására vonatkozó panasz azzal, hogy ezt a templomot plébániatemplom céljaira szánták. (Fangen die Herren Patres Jesuitae nescientes qua autoritate diejenige hohe Mauer an der Kirchen neben dem Provianthaus abzubrechen an, indem doch solch oede Kirchen zur Pfarrkirchen gemeinet und schon würeklich darumben angerueffen worden.) A másik szerkezetben a 21. pont alatt található a jezsuiták elleni panasz azzal, hogy hasztalan tiltakozott a lebontás ellen a tanács, a jezsuiták tovább is bontatták a falakat. (Uneracht aus Befehl des Magistrats durch Herrn Keppeler schon zweymahl protestiert lassen worden, die Herren Patres Jesuiter an der oeden Kirchen neben dem Provianthaus in Abbrechung der Hauptmauer innen zu halten, nichts destoweniger dato fortgefahren werde.)

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a ma is álló kollégiumi épület falába sok építőanyag kerülhetett a régi domonkosrendi templomból, s ha ez az épület valamikor lebontásra kerül, még sok műértékű maradványra fogunk találni.

Gárdonyi.

A budavári Szent Miklós-torony.

A várbeli régi pénzügyminiszterium északi részénél hatalmas csonkatorony áll, mely a török hódoltság előtti időben virágzott domonkosrendiek Szent Miklósról elnevezett és idők folyamán teljesen elpusztult konventjének templomtornya. E becses műemléknek, mely a magyar nemzet évszázados küzdelmeinek tanuja volt, történetét az alábbiakban ismertetjük.

A budai domonkosrendi templom és székház építésének időpontját hiteles adatokkal alátámasztani nem lehet, bár a legnagyobb valószínűség szerint a XIII. század második felében keletkezhetett. A mai csonkatorony azonban később, Mátyás király uralkodása alatt épült, amint ezt a torony építészeti stílusa mutatja.

A domonkosok kolostora Mátyás király idejében érte el virágzásának legmagasabb fokát, mert a rend tudós fiai bejárva a külföldet, hazahozták a szépet és nemeset, itthon pedig apostolaivá lettek a tudománynak és művészeteknek. Ezért Mátyás király különös pártfogásába vette őket és bizonyára ennek tulajdonítható, hogy a nagy király a most is fennálló hatalmas kőtoronyot építtette a rend templomához, mely egyúttal hirdetője a Mátyás király-korabeli jellegzetes építési stílusnak.

A mai csonkatorony falainak szélessége 11, magassága pedig 22 méter, ami e nagy méretek figyelembevételével mellett jelentős építményt képvisel. Az elpusztult templom méreteit az 1916. évi ásátások alapján dr. Foerk Ernő állapította meg: a templom hosszúsága 62 méter, szélessége pedig 13 méter volt. Ha ezeket a méreteket összehasonlítjuk a csonkatorony méreteivel, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a csonkatorony 22 méter magassága nem aránylik a templom 62 méter hosszúságához, mert a középkori templomépítkezéseket tekintetbe véve, a templom hosszúsága általában a torony magasságával

volt egyenlő. Természetesen e magasságba bele kell venni a torony-süveget is, amely a XV. századbéli karesu templomtornyoknak rendszerint a fél magasságát tette ki. A toronysüveg architektúrájáról azonban semmiféle pozitív adat nem maradt ránk, úgyhogy ennek eredeti alakját megállapítani lehetetlen.

Az utolsó évszázadok alatt a csonkatorony külseje nem sokat változhatott, mert Buda visszafoglalása után a jezsuiták kollégiumához tartozott, akik nem alakítottak rajta semmit. Néhány ablakbefalazástól eltekintve tehát a csonkatorony eredeti alakjában maradt fenn. Szembetűnő jelenség a csonkatorony keleti homlokzata, ahol a régi csigalépcső töredezett lépcsőfokai még ma is láthatók. E csigalépcső vezetett fel az úgynevezett toronyszobába, hol a tudományos búvárkodásba elmerülő szerzeteseket Mátyás király gyakran meglátogatta és ő maga is hosszasan tartózkodott itt.

A hatalmas és virágzó domonkoskonventből és templomból tehát csak a csonkatorony maradt meg, amelyet hosszú időn át a feledés homálya borított. Az Országos Műemlékek Bizottsága azonban legújában kijavíttatta és helyreállította dr. Lux Kálmán tervei alapján, aki ez alkalommal a Szent Miklós-torony történetét is megírta. A székesfőváros tanácsát pedig nagy elismerés illeti meg azért, mert a restaurált Szent Miklós-toronyt műértékéhez méltó keretbe helyezte a szomszédos épület stílszerű kiképzése által.

Rokken Ferenc.

A pesti Dunafürdők történetéhez.

A pesti Dunafürdők multjára vonatkozó ismereteink eddig csak a múlt század tizes éveinek végéig nyúlnak vissza. Levéltári és nyomtatott emlékek hiányában e kérdés megismerését csak nagyon kis mértékben vihetjük előre, de az alábbiakból kétségtelen, hogy Pesten már legalább a XVIII. század nyole-

vanás éveiben is volt nyilvános Dunafürdő.

A Pesten hetenkint háromszor megjelenő „*Der neue Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staats-sachen*“ 1789 július 18-tól több ízben közöl hirdetést, amely szerint a piaristák épülete mögötti Dunaparton álló fürdő ismét a közönség rendelkezésére áll. A hirdetés szövege utal elsősorban arra, hogy a Dunafürdő haszna a közönség előtt közismert; a magát meg nem nevező idej új bérlő ez alkalommal csupán arra a bejelentésre szorítkozik, hogy a fürdő, miként az előző évben, az idén is megnyílt és a régi árak továbbra is érvényben maradnak.

E hirdetésből, sajnos, nem tűnik ki a fürdő tulajdonosa és a bérlő személye, azonban minden valószínűség szerint a bérlő nem a fürdőre, hanem a Dunapartra vonatkozott, amelyet a város engedett át a fürdőtulajdonosnak. (*Mayer György* 1829-ben ugyanott felállított fürdőjéért évi 20 frtot fizetett partbérlet címén.) Noha a barokk és rokokó-kor városi polgárságának nem volt szokása a nyilvános fürdőzés, e hirdetésből megállapítható, hogy még sem volt egészen elszigetelt jelenség.

Ami a XIX. századi első pesti Dunafürdőket illeti, ezeknek történetét *Várnai Sándor* (Vas. Ujs. 1906. évf. 31. sz.) és *Siklóssy László* (A magyar sport ezer éve, I. k., 239. l. és II. k., 317—329. l.) dolgozták fel. Bár nem valószínű, hogy az említett 1789. év után közel harminc évig teljesen szünetelt volna a Dunafürdő intézménye, mégis az utána következő első adatunk az 1817. évre utal, amikor Budán a katonai parancsnokság bécsi mintára katonai uszodát létesített. Később ezt Pestre helyezték át és mivel a polgárság részéről is tömeges volt az uszoda iránti érdeklődés, a parancsnokság a hajóhídnál új, tisztán polgári uszodát is állított fel, egyelőre szerény keretek között, csupán négy kabinnal. Itt azután 10 kr-ért mindenki megfürödhetett, a katonaság

pedig a városnak a partbérlet címén évi egy aranyat fizetett.

A nagy meleg idején túlzásfolt uszodán 1829-ben Mayer György tethős hajósmester segített, akinek kérelmére a pesti tanács megengedte, hogy a piaristák rendháza előtti parton fürdőt állítson fel. Ez az első Mayer-fürdő a későbbi Lánc-híd-építkezés felett, a Szalai-házzal szemben állott. A fürdő árai elég szerények voltak: egy külön fürdő személyenként 8 kr-t, két személy részére 12 kr-t, családi fürdőért pedig — elkülönített medencében — egy személy 24 kr-t, 6 személy 1 frt 20 kr-t fizetett. Bérlet személyenként egy hónapra 2 frt 30 kr volt.

A katonai fürdő, mely egyszersmind uszóiskola is volt, és a polgári fürdő közötti versengés arra készítette a leleményes *Mayert*, hogy intézményét polgári úszóiskolává fejlessze. Ezért 1834-ben a pesti előkelőségek aláírásával ellátott memorandummal fordult a tanácshoz, amelyben a horgonyzó állomás helyére, a volt Hacker-féle ácstelep, ekkor már Varga-ház előtt felállítandó polgári úszóiskola engedélyezését kérte. Ez az első modern értelemben vett uszoda gyalult gerendákon épült és láncokkal, horgonyokkal, cölöpökhöz erősített kötelekkel volt védve a víz sodra ellen. A víztükör két oldalát erős hálók fogták körül; zárt kabinok voltak benne egy vagy több személyre s reggeltől estig a fürdőben egyenruhás biztos, a bejáratnál pedig darabont őrködött a rend felett.

Hogy Pestnek már több uszodára is szüksége volt, mutatja az a körülmény, hogy 1839-ben a katonai uszodában a tanulásra jelentkezők száma 700 polgári személyre szaporodott.

Mayernek a katonai uszodán kívül csakhamar akadt polgári versenytársa is *Ullmann Frigyes* személyében, aki közvetlenül a Mayer-féle uszoda alatt rendezkedett be. *Ullmann* már 1840-ben eladta uszodáját *Kammermayer Antalnak*, aki azt *Polák Lipót és fia* társaságában

4120 frtért vette meg. Ugyanekkor kelt életre egy másik vállalkozás is: a *Depini-testvérek* Dunafürdője, amely a görög templom közelében, a Staffenberger-házzal szemközt nyílt meg és úszómedencén kívül 12 külön fürdővel és 2 nagy társasfürdővel rendelkezett.

Pesten ekkor már valósággal tódultak az uszodákba és a fennmaradt képek és leírások tanúsága szerint a modern úszósportnak is hódoltak.

Kelényi.

A pesti Szent Háromság-szobor.

A török hódoltság megszűnése után újjáéledő Pest városát, de kiváltképen annak lakosságát ismételt elemi csapások érték, amelyek a csekélyszámú polgárságot küzdelemteljes jövő elé állították. Ezek közül talán az 1691. évi pestisjárvány volt a legsúlyosabb, melynek pusztításával szemben tehetetlenek voltak úgyannyira, hogy az undok betegség félelmétől megdermedve csak mély vallásosságukban leltek vigasztalást. Hogy a jövőre megszabaduljon a város e rettenetes veszedelemtől, a polgárság erős hittel fogadalmat tett, hogy a járvány megszűnésekor emléket fog állítani Isten dicsőségére, ahova elzarándokolva segítséget kérhessenek. Ez a fogadalom tette le az alapját Pest városa első és a Szent Háromságot ábrázoló szobrának, melyet azután a polgárság áldozatkészsége rövid egy esztendő leforgása alatt valósított meg.

Az 1691. októberében megindított általános gyűjtés oly tekintélyes összeget eredményezett, hogy azonnal hozzákezdhettek a fogadalmi Szent Háromság-szobor megépítéséhez és felállításához, mert egyrészt a vagyonosabb polgárok igyekeztek pénzbeli adományaikat eljuttatni Putanitz János akkori pestvárosi plébánoshoz, másrészt pedig a szegényebbek szolgálataikat ajánlották fel a szükséges munkák végzésére. Természetesen, ennek a mindenki részéről megnyilvánuló ügybuzgóságnak lett az eredménye, hogy 1692. júniusában már a Szent Háromság-

szobor készen állott a hetivásár-terén (in der Mitte des Wochenmarktplatzes steht die Statue der allerheiligsten Dreyfaltigkeit) és ugyanezen hónap 15-én Putanitz János plébános vallásos ünnepségek között fel is szentelte. A pestvárosi tanács pedig a szobor felállításának emlékét így örökítette meg: „Anno salutis 1692 sub reverendissimo domino Joanne Putanitz primo quidem canonico Strigoniensi, dein vero praeposito Budensi et perillustri domino Jacobo Proberger giudice hujate mense junio et civitatis syndico perillustri Domino Joanne Antonio Mosel post conceptum contra pestem votum, quae 1691 grassabatur in hac civitate, erecta est statua sanctissimae Trinitatis in foro et quidem ex votivis et aliunde congregatis pecuniis. (Pestvárosi levéltár. Rel. a. m. 4066.)

Kayser Sebestyén sóhivatali tisztviselő kezdeményezésére 1713-ban Szent Háromság-társaság is alakult, melynek célja elsősorban a szobor fenntartására pénzadományok gyűjtése volt, azután pedig a Szent Háromság kultuszának minél jobban való kiterjesztése. A társaság 1732-ig működött, amikor is a mondott cél megvalósításán kívül misealapítványt is tettek, a pestvárosi plébániatemplom számára pedig egy ezüst szentségtartót csináltattak (eine silberne Monstranzen machen lassen). (Vál. Polg. iratok, 1703.)

1716-ban Lenner János városbíró és Mosel Antal városi ügyvivő azt a tervet vetették fel, hogy az egyszerű kőből készült szobor helyett díszesebb kivitelű Szent Háromság-szobrot készíttessenek, illetve a meglevő szobrot alakíttassák át úgy, hogy szebb külsejével méltó dísze legyen Pest városának. A költségek előteremtésére pedig azt javasolták, hogy a Szent Háromság-társaság tagjaival egyetértőleg indítsanak nagyarányú gyűjtést a polgárság között. A nemes eszmét a városi tanács is felkarolta és anyagi támogatásával nagyban hozzájárult ahhoz,

hogy a terv megvalósulhatott. 1716. évtől kezdődőleg ugyanis a befolyó büntetéspénzeket (Strafgelder) a Szent Háromság-szobor céljaira átengedte. A munkához még 1716-ban hozzá is kezdtek. A régi oszlopot lebontották és csak az alapzatot hagyták meg, amire aztán az új, díszes és mellékszobrokban gazdag Szent Háromság-szobrot állították. A munkálatokat azonban csak 1723-ban fejezték be, amikor a még összegyűlt 794 frt. adományból a szobrot kidíszítették, amiáltal szép és tetszetős formát kapott (...wurde die Statue verziert, die Strahlen von Kupfer gemacht und gut vergoldet). (Rel. am. 4066.)

Az 1735. évben, majd pedig 1743-ban kisebb-nagyobb javításokat kellett végezni a szobron. Különösen Szent Sebestyént és a négy angyalt ábrázoló mellékszobrok olyan rongáltak voltak, hogy a pestvárosi tanács 1743. március 15-i ülésében elhatározta azok helyreállítását és a költségek fedezésére 70 forintot szavazott meg. Később a Szent Háromság-szobor méltó keretet is kapott, mert 1747-ben a városi tanács a körülötte levő teret szabályoztatta és Szent Háromság-térnek nevezte el.

A pestvárosi polgárság lelkében azonban mindjobban megérlelődött az a gondolat, hogy a szobor helyett szebb és művészi értékben is magasab színvonalon álló Szent Háromság-szobrot emeltek. A terv megvalósítása hosszú évtizedeken át húzódtott, mert a szükséges összeget nem tudták előteremteni. Végre 1808-ban, mikor már elegendő pénz állott rendelkezésre, ismét napirendre került a szobor terve. Különösen siettette ezt a régi szobor elhanyagolt állapota, mert a Szépitő Bizottmány ennek lebontását kérte a városi tanácstól. A választott polgárság jóváhagyása után 1809 tavaszán a pestvárosi tanács lebontatta a szobrot azon kikötéssel, hogy az új Szent Háromság-szobrot minél előbb fel kell állítani. A rendelkezésre álló 4483 frt. 20 kr.-t kitevő összeg azon-

ban kevés volt ahhoz, hogy a polgárság kívánságának megfelelő szobrot emeltethessenek. De nemcsak a pénz hiánya késleltette a terv kivitelét, hanem a szobor elhelyezésének kérdése is. A pestvárosi tanács ugyanis a városháza előtt, a választott polgárság pedig a régi helyére akarta felállítani a szobrot. Ez utóbbi akadály annyira késleltette az ügyet, hogy 1819-ig nem tudták megoldani. Közös megállapodással egy négytagú bizottságot küldtek ki, mely azt javasolta, hogy a Városház-téren építsék fel a szobrot. A kiküldött bizottság egyidejűleg pályázatot is hirdetett és a beérkezett tervek közül Schmelzer József szobrászét ajánlotta a tanácsnak elfogadásra. Ezután a városi tanács 1819. december 19-én átiratot küldött a Szépitő Bizottmányhoz, melyben a bemutatott tervezetek jóváhagyását kérte. A Szépitő Bizottmány 1820. március 11-én kelt határozatában a szobor elhelyezésének kérdését úgy oldotta meg, hogy nem a Városház-térre, hanem a Sebestyén-térre engedélyezte annak felállítását azon kikötéssel, hogy a téren levő Szent Sebestyén szobrával egyesítve építtessék fel. (...dagegen der Vorschlag des Pesther Stadt-Magistrats diese Statue auf dem Sebastiani-Platz aufzustellen und damit die Bildsäule des heiligen Sebastians zu vereinigen hierorts genehmiget werde.) (Rel. a. m. 4066.)

Az így jóváhagyott terv kivitelére azonban nem került sor, mert egyrészt a Szépitő Bizottmány a Sebestyén-tér rendezése következtében ismét akadályokat gördített a megvalósítás elé, másrészt pedig a tanácsnak csak 6000 frt-ja volt a költségek fedezésére, Schmelzer József elfogadott ajánlata pedig 10.100 frt-ot tett ki. Egészen 1832-ig húzódtott el az ügy, mikor a pestvárosi tanács belátva, hogy a Szent Háromság-szobor felállításának terve nem vihető keresztül, végleg elejtette annak megvalósítását.

Rokken Ferenc.

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI:

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MŰZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

2. KÖTET // BUDAPEST, 1929. FEBRUÁR HÓ // 1. FÜZET
M E G J E L E N I K É V E N T E K É T S Z E R
A H I S T O R I A M E L L É K L E T E

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Oldal
<i>Banner János dr.:</i> Volt-e az Árpád-korban Szegeden pénzverde	3
<i>Pogrányi-Nagy Félix dr.:</i> Emlékezzünk meg régi várainkról. (Folytatás)	13
<i>H. K.:</i> 1849. A szabadságharc nevezetesebb eseményei	29
—: Soóvári Soós Elemér †	32

KÉPEK:

Omodévár 14. — A gönci templomvár, a „cseh házak“ és a páloskolostor romjai 19. — Károli Gáspár prédikátor szobra a gönci ref. templom udvarán.

Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében engedjük meg.

Volt-e Szegeden az Árpád-korban pénzverde?

Mióta Reizner János, a szegedi Somogyi-könyvtár és városi múzeum első igazgatója hatalmas monográfiáját¹ megírta, s a munkát dr. Czimer Károly erős kritikai megjegyzésekkel ismertette,² a többi vitás kérdésekkel együtt a szegedi pénzverde kérdése is állandóan foglalkoztatta azokat, akik a város történetének egyes részeivel foglalkoztak.

E sorok írója Szeged települése című dolgozatában³ is érinti a kérdést s a királyi kamara létesítésével kapcsolatban említi a „később tényleg valóra vált pénzverde létesítésének gondolatát“. Természetesen ezt, mint a sóválságból és pénzbevéltásból itt összegyűlt ezüst legcélszerűbb felhasználásmódjának következményeként kialakult s a földrajzi fekvéssel könnyen magyarázható gazdasági szükségszerűséget értette s már itt Hóman Bálint dr.-nak a XIV. századra vonatkozó adatára támaszkodott.

Hóman nem helytörténeti, hanem általános pénztörténeti szempontból foglalkozik a kérdéssel, amikor megállapítja, hogy „... valószínűleg Szegeden is volt pénzverőkamara, mert 1332—1340 közt *szegedi kis dénárok említetnek*“. Ezt a megállapítását később megjelent munkájában is fenntartja.⁴

Balogh Albin is többször említi a szegedi pénzverdét: Adalék a magyar pénztörténethez I. Károly idején című munkájában.⁵

Dr. Schulek Alfréd is foglalkozik a kérdéssel, abban a terjedelmes dolgozatban, amely a „Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük“ címen jelent meg⁶ s Károly Róbert pénzverését tárgyalja.

Legújabban Lugosi Döme dr. is szól a kérdéshez, aki Dugonicsnak Pray György kéziratára támaszkodó adata és a szegedi városi múzeumban lemért Árpád-házi dénárok alapján azt következteti, hogy Szegeden „*már Róbert Károly előtt is volt pénzverde*.“ Később megállapítja, hogy: „*ezt a vitás kérdést nemcsak a „Pray Codex“ (?), hanem a városi múzeum éremletei is eldöntötték*“,⁷ hogy ezt a megállapítását mire építi fel, arról még lejjebb lesz szó.

¹ Szeged története. I—IV. kt. 1899.

² Szeged monográfiája. Budapesti Szemle 1901. 292. és 293. sz. Megjelent külön is.

³ Föld és Ember V. évf. 18—38. ll.

⁴ Hóman: Magyar pénztörténet. 460 l. 1. jegyzet és A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 197—199. ll. (Ezután K. R.)

⁵ Pannonháalmi főapátsági főiskola Évkönyve 1914—15. 108—160. ll.

⁶ Numizmatikai Közöny. 1926. 138—195. ll. Megjelent 1928-ban.

⁷ Dugonics András szegedi monográfiája. 1929. 11. és 26. l.

A kérdésnek, mint látható, elég nagy irodalma van. Mivel azonban, mint a legújabb hozzászólásból tüzetes tanulmányozás után is látszik, a kérdés véglegesen eldöntve nincs, néhány megjegyzéssel szeretnék annak tisztázásához hozzájárulni. Hogy azonban ezt megtehessem, kénytelen vagyok úgy az irodalmi és forrásanyaggal, mint a városi múzeum vonatkozó éremtári anyagával és leltári feljegyzéseivel behatóan foglalkozni.

Reizner⁸ megállapításai két korra vonatkoznak: Az egyikre vonatkozó adat szerint: „a szegedi pénzverdét az 1332. évi pápai tizedlajstromok többször emlegetik, s ezekből nyilvánvaló, hogy a szegedi pénzverde az ország más részében dívó pénzektől eltérő nagyságú és súlyú pénzeket vert. Tehát létezett egy különleges szegedi pénzláb“.

Ezekkel a megállapításokkal szemben Czimer⁹ hangoztatja, hogy: „Az sem felel meg a valóságnak, hogy a szegedi pénzverdét 1332. évi pápai tizedlajstromok többször említik és ezen tizedjegyzékekből tévesen olvassa azt ki a szerző, hogy az állítólagos szegedi pénzverde az ország más részében dívó pénzektől eltérő nagyságú és súlyú pénzeket vert, mert a mohácsi vész előtti pénzverdéket jobbára ismerjük, de ezek között a szegedi pénzverde nem fordul elő, miután nem létezett. De a pápai tizedjegyzékben sem fordul elő, mert a tizedjegyzék ezen kitételei: Item IV. marcas, cum pondere parve monete Chegediensis...“ és „Item II. marcas, cum fertone, in pondere monete Chegediensis...“ ...nem azt jelenti, hogy a pénzérmekek (monetae) Szegeden készültek, hanem azt fejezi ki, hogy a márkát a szegedi pénz-súly szerint mérték... Szóval Szegeden csak kir. kamarai pénzváltó hivatal állott, de külön pénzverdét sohasem állítottak“.

Hóman első munkája külön fejezetet szentel a középkori magyar márkáknak,¹⁰ a XV—XIX. századi magyar súlymértékeknek¹¹ és táblázatban foglalja össze a Magyarországon 1000—1874-ig használatos súlymértékeket,¹² de egyikben sem emlékezik meg a szegedi pénzsúlyról. Csak a pénzverés és pénzváltás adminisztrációjáról szóló részben,¹³ jegyzetben emlékezik meg Szegedről, mint ahol *valószínűleg* volt pénzverőkamara. Későbbi munkájában az Anjoukori pénzverőhelyekről szólva négy Árpádkori kamarát említ: a *budai, esztergomi, szerémi és csanádegyházmegyei (szegedi?)* kamarákat, amelyekhez később a *körmöcbányai, szomolnokbányai, szatmári, nagyváradi és pécsi* járultak. Mellettük a régi kamarák is tovább működtek. „A csanádegyházmegyei miután, *úgy látszik rövidebb ideig Szegeden működött, Lippán*“.¹⁴

Szegedre vonatkozó feltevését éppen úgy mint Reizner a Monumenta Vaticana¹⁵ adataira építi fel, amelyeket Czimer is említ a fenti

⁸ I. m. 34—35. ll.

⁹ I. m. Külön kiadás 21—22. ll.

¹⁰ I. m. V. fejezet 90—109. ll.

¹¹ Ugyanott VI. fejezet 110—121. ll.

¹² Ugyanott VII. fejezet 122—123. ll.

¹³ Ugyanott XIII. fejezet 460. l.

¹⁴ K. R. 197—198. ll.

¹⁵ I. m. 114—115. l. és 1. jegyzet.

idézetben. Hogy a Czimer-féle értelmezéssel szemben az adatokból a szegedi pénzverőre következett, azzal magyarázható, hogy a Mon. Vaticana még egy másik adatára is hivatkozik, amelyet lapszám szerint idéz ugyan, de szövegét nem közli. Ez a szöveg pedig így szól: „Primo dominus Dominicus prepositus Sancti Irenos ac subcollector solvit et assignavit pecuniis per eundem recollectis in recollectione sua VII. marcas *monete* Czegediensis.¹⁶ Az adat 1338—1342 közti időre vonatkozik s mint a szövegből látszik, nem pénzsúlyról, hanem határozottan pénzről szól. Ezt az adatot nem ismerte Reizner, mert ha ismerte volna, kétségtelenül felhasználta volna állításának bizonyítására, Reizner állítását azonban, amely az ország többi részében vert pénzek nagyságától és súlyától eltérő pénzekre és a szegedi pénzlábra vonatkozik, Hóman idézett fejezeteiben újabb kutatásai alapján nem erősíti meg, mert a Monumenta Vaticana csak említi a pénzsúlyt, de számszerű adatokat nem közöl. Pedig ez az állítás egy későbbi tévedésnek is kiinduló pontja lett.

Balogh Albin megállapítja, hogy: „A Délvidék számára talán Szegeden volt a kamara“, de a jegyzetben hozzáteszi: „Szegeden mindenesetre volt pénzverő, mert a moneta Chegediensiéről sokszor történik említés. Bár lehet, hogy Lippán volt a kamara, Thallóczy pénzverőhelynek ezt nevezi“.¹⁷ (Thallóczy: A kamara haszna története c. munkájának idézett lapján azonban erről nincs szó. Csak felsorolja az általa ismert pénzverőhelyeket s ezek között a szegedit és lippait is említi.¹⁸ Egy másik helyen a Monumenta Vaticana alapján megállapítja, hogy a „szegedi és szerémi márkára 60 garast számítottak“.

Schulek magáévá teszi Hómannak a szegedi pénzverő Lippára vándorlásának gondolatát s „szeged-lippai kamara“ területéről beszél. A szegedi pénzverő létezése szempontjából legfontosabb megállapítása az, hogy „Szegeden azonban valószínűleg csak 1327-ig vertek pénzt, mert 1328-ból már lippai (L-I) jegyű banalis cratiatus ismeretes; úgy képelem, hogy e „parva moneta Chegediensiis, a 32—41. sz. kiverését még folytathatták a pénzverőnek Lippára költözése után is és pedig nagy mértékben“.¹⁹ (Thallóczynak Balogh Albin által tévesen értelmezett adatát ő is említi).²⁰

Schulek kronológiai megállapítása rendkívül fontos, mert már olyan időben beszél a lippai pénzverőről, amikor még a szegedi pénzverőre vonatkozólag egyetlen okleveles adatunk nincs, hiszen a szegedi pénzekről először 1332-ben van említés. Nincs tehát semmi határozott bizonyíték arra, hogy a lippai pénzverő működésének megkezdése előtt Szegeden működött volna. A Hómannál fentebb említett pénzverő kamarák ispánjai között valamennyi kamaráét megtaláljuk, egyedül a szegedié hiányzik, lippai azonban van.²¹

Az Anjou-kori pénzverőről tehát többet ma sem tudunk, mint

¹⁶ Ugyanott 415. l.

¹⁷ I. m. 114—115. l. és 1 jegyzet.

¹⁸ Thallóczy: i. m. 64. l.

¹⁹ N. K. 177—179. ll.

²⁰ Ugyanott 179. l.

²¹ K. R. 273—278. ll.

amit Hóman is előbb a „*valószínűleg*“, később az „*úgy látszik*“ kifejezésekkel megfontoltan leszögez.

Hogy állunk hát az Árpádkori pénzverdével? Reizner²² a következőket írja: „A szegedi kamara pénzveréseit különben még az Árpádházi királyok idejére kell visszavezetnünk, mert II. Endre királynak 1221-ben kelt azon rendelete, hogy a Csanád megyében vert pénz tizedrésze az esztergomi érseket illeti, a szegedi pénzverdére vonatkozik, miután Csanád megyében hogy pénzverőhely lett volna — eddig ismeretlen“.

Czimer²³ kritikájában ezzel az állítással is szembeszáll s ezeket írja: „II. Endre király 1231. (tévesen 1221 helyett) évi oklevelének azon rendelkezése, hogy a Csanád megyében vert pénz tizedrésze az esztergomi érseket illette, szintén nem bizonyíték a szegedi pénzverde létezésére, mert akkor az oklevél nem a csanádi veretésű, hanem a Szegeden vert pénzt említené“.

Reizner az eredeti oklevelet természetesen nem láthatta s mint jegyzetéből kitűnik, a Fejér: Codex Diplomaticus III. I. 347. lapján közölt másolatot használta, de félreértette. Czimer valószínűleg nem ismerte az oklevél szövegét s csak Reizner gondolatmenetét kritizálja; mert ha az oklevél szövegét elolvasta volna, azonnal észrevehette volna azt, ami Hómannak is²⁴ feltűnt, hogy az oklevélben a vonatkozó rész így hangzik: „*quae cuditur in Cenadiensi Diocesi*“, ami tudvalevőleg nem *Csanád megyét*, hanem *csanádi egyházmegyét* jelent s így aránytalanul nagyobb területről van szó. Olyan területről, amelyen a XIV. században már ismerünk pénzverőhelyet, illetőleg kamaragrófot. Lippára gondolok, amelynek kamargrófját Kovachich is említi: „*Comesque Camerarum Regalium de Lippa et salium Transsylv*“.²⁵ Ha a már említett pápai tizedlajstrom adata alapján *valószínűnek* tartjuk, hogy a XIV. században volt pénzverde Szegeden, az 1221. évi oklevél alapján az említett Árpádkori pénzverdét Szegeden csak úgy kereshetjük, ha Hóman gondolatmenetét elfogadjuk: „a csanádi egyházmegyei — miután úgy látszik rövidebb ideig Szegeden működött — Lippán“ folytatta működését.²⁶

Az 1221. évi oklevél valóban nagyon fontos a magyar pénztörténetben, mert az is bizonyítja, hogy a XIII. század elejéig egységes pénzverés megszűnik s megtörténik „az első lépés a királyi pénzverés decentralizációja, a későbbi kamarák felállítása felé“.²⁷ Hóman okleveles és érem-typológiai bizonyítékokból állapította meg, hogy „Magyarországon 1221 előtt csak egyféle királyi pénz volt, tehát csak egy királyi pénzverőház működhetett,²⁸ amely a XII. században *valószínűleg*, a XIII. században kétségtelenül Esztergomban volt. A XIII. században a főpénzverőhely Esztergomban volt“²⁹ de a már

²² I. m. I. 35. l.

²³ I. m. 22. l.

²⁴ I. m. 458. l.

²⁵ Formulae XV. l. Lásd még Hóman: K. R. 198. l. 3. jegyzet és 277. l.

²⁶ Ugyanott 198. l.

²⁷ Hóman: Pénztörténet 458. l.

²⁸ I. m. 457. l.

²⁹ Ugyanott.

említett csanádegyházmegyei pénzverőhelyen kívül, a szerémi, budai kamarákról is beszélnek forrásaink.³⁰ A szegedi „érmekről“ azonban okleveles bizonyítékunk csak a XIV. századból van.

Lugosi, akinek az Árpádházi királyok érmeiről szóló kétkötetes kéziratot munkáját őrzi a Somogyi könyvtár, Hóman megállapításait kétségbevonja, amikor kétkedését egy zárjeles közbevetésben leszögezve ekkép ír: „az aranybulla idejéig az országnak főpénzverdeje (*ha ugyan volt másutt is verde*) az esztergomi volt“.³¹

Ez a megállapítás annyival is inkább meglepő, mert Hóman állításait a jegyzetekben mindenütt pontosan idézett forrásanyag támogatja s Lugosi munkáját még abban az időben írta, amikor a városi múzeum éremtárának őre volt s a gyűjtemény anyagát — mint munkájában is említi — pontosan le is mérte. Most megjelent munkájában pedig éppen ezeket a méréseket tekinti perdöntőnek a szegedi pénzverde létezése tekintetében.

Lugosi most megjelent és fentebb idézett munkájában Dugonics ama feljegyzéséből indul ki, amelyet egyik *Analecta*-kötetben talált:³² „Pro anno 1330. Regnante Carolo Roberto fuit Szegedini Domus monetaria. Testatur hoc manuscriptum opus Georgio Pray relatum Tom. 2. Hierarch. Hung. p. 24.“ A feljegyzéshez fűzött jegyzetében idézi Reizner és Hóman fentebb közölt s a XIV. sz.-ra vonatkozó megállapításait s itt hivatkozik az általa lemért Árpádházkorabeli leletre, „amelyben levő dénárok súlyra és alakra nagy eltérést mutatnak az ország egyéb leleteitől“. Erre alapítja gondolatát s így ír: „Ezekből azt következtetem, hogy Szegeden már Róbert Károly előtt is volt pénzverde. Hivatkozik arra, hogy „Reizner és Hóman egyébként a Pray *codextól* függetlenül állapították meg a fentieket“. Megemlíti Czimernek Reiznerrel való vitáját, idézve az ő megállapításait, végül kijelenti, hogy: „ezt a kérdést azonban nemcsak a Pray *codex*, hanem a városi múzeum éremleletei is eldöntötték“.

Mint ebből is látható, Lugosi bizonyítéka kettős: egyik oldalon a Dugonics feljegyzéseiben talált Pray idézet; másik oldalon a szegedi múzeum érmei. De van-e a két bizonyítéknak annyi értéke, mint egy bármilyen sovány oklevéladatnak?

Nézzük először a Dugonics adatait.

Dugonics szerint: „Testatur hoc *manuscriptum* opus a Georgio Pray relatum Tom. 2. . . .“ stb. van a szövegben, amit Lugosi a magyar szövegben helyesen így ad vissza: „Bizonyítja ezt Pray *kéziratának* 2. kötete . . .“ stb. A jegyzetben azonban kétszer is *Pray-codexet* ír, amit hajlandók vagyunk tollhibának minősíteni, dacára annak, hogy később, az adatok méltatásánál is következetesen *codexről* beszél. E részben³³ ezeket írja: „A legérdekesebb azonban az, hogy a szegedi monográfiákkal foglalkozók a *Pray-kodex* szegedi vonatkozásait nem ismerték“.

Ez az állítás igaz. De nem is ismerhették, mert a Pray-codexnek

³⁰ I. m. 458—59. ll.

³¹ II. kt. 18. (számozatlan) oldal.

³² Dugonics András szegedi monográfiája. 11. l.

³³ I. m. 26. l.

nincs is szegedi vonatkozása, lévén az a XIII. század elejéről származó latin kézirat, amely a kisebb pozsonyi krónikán kívül miscellányvet, naptárt és lekottázott énekeket foglal magában s legnagyobb jelentősége abban van, hogy első összefüggő nyelvemlékünk, a halotti beszéd is ebben található.

Ha ebben szegedi vonatkozások volnának, méltán érdemelnének a monografusok akár szemrehányást is, mert annak kétségtelenül nagyobb bizonyítóereje volna — már egykorúsága miatt is a szegedi pénzverdét illetően, mint a *XVIII. századból származó hátramaradt kéziratoknak*. Ez tehát éppen olyan bizonyítási kísérlet, mint Gálócsy Zoltánné³⁴ volt, aki XIII. századi adatokkal igyekezett az esztergomi pénzverdének XI. századi fennállását igazolni, pedig ott csak két század volt a korkülönbség, itt pedig legalább négy. *Pray adatai tehát csak abban az esetben volnának jók a bizonyításra, ha olyan egykorú oklevelekre hivatkozna, amelyeket ő még látott, de azóta elpusztultak.*

A codex és kézirat összetévesztése (amit természetesen egy pillanattig sem tartunk szándékosnak) itt valóban veszedelmes, mert könnyen megtévesztésre ad alkalmat. A felületesen olvasót pedig, amennyiben már hallott valamit a szóbanforgó codexről, könnyen meggyőzheti az állítás helyességéről, mert a codex éppen úgy Árpád-kori, mint a bebizonyítottnak vett szegedi pénzverde.

De térjünk vissza Pray munkájára. Vajjon csakugyan nem ismerték-e a monográfusok? És vajjon csakugyan ettől függetlenül állapították-e meg a szegedi pénzverde létezését? Hogy a kéziratot nem használták, az erősen valószínűnek látszik; de ha használták volna se találtak volna benne egyebet, mint amit a Monumenta Vaticana magában foglal s amit Czimer bírálatánál fentebb szöszertint idéztünk.

De nem is kellett a kéziratot használni, mert nyomtatásban is megjelent a munka.³⁵ Hogy Dugonics a kéziratot idézi, annak az az oka, hogy feljegyzéseit 1775-ben kezdi s Pray könyvének a Szegedre vonatkozó adatokat tartalmazó második része 1779-ben jelent meg. Dugonicsnak azonban, mint nagyszombati tanárnak, alkalma volt a nem sokkal előbb Nagyszombatban tanító Praynak kéziratából is, még a megjelenés előtt, jegyzeteket csinálni. Talán nem is egészen azért, hogy Szeged történetét megírja, hanem csupán szülővárosa multja iránt való érdeklődésből. Hiszen 1775-től 1818-ban bekövetkezett haláláig bőven lett volna ideje a munka megírására, amit bizonyára nem a jegyzeteiben lévő addig megjelent munkák, hanem oklevelek alapján írt volna meg.

Nézzük már most a városi múzeum éremtári anyagát.

Hogy a Lugosinál határozottan meg nem jelölt Árpád-kori érmeiket, közölt leírása alapján, áttekinthessük, ismernünk kell az éremtár vonatkozó anyagát s az egész éremtár keletkezését. Csak a keletkezés

³⁴ Hóman i. m. 457. év N. K. 1906. 92. stb. 1.

³⁵ Pray: Specimen Hierarchiae Hungaricae... Posonii et Cassoviae 1779. *Somogyi Könyvtár G. e. 2117. szám.*

története vezethet rá bennünket arra a szűkebb csoportra, amelyet bizonyítékul használ fel állításának igazolására.

Az éremtárban összesen 702 Árpádkori érem van. Ebből 155 drb 1885-ben a Lászy-féle gyűjteményből került a múzeumba. Lászy színikazgató volt, aki az egész országot bejárva gyűjtögette össze érmeit s mégcsak a lelőhelyeket sem jegyezte fel. A gyűjteményt Reizner leltározta s mivel a lelőhelyekkel nem volt tisztában, nem is írt be egyetlen egyet sem.

A Reizner-gyűjteménnyel 143 Árpádkori érem gyarapította a múzeum anyagát. Reizner a leltárban hosszasan írja le gyűjteménye keletkezését. Már tanuló korában gyűjtött s mint írja, gyűjteményét különböző leletekből gazdagította. A 70-es évek felé Szuk Lipót fővárosi zenetanártól és az Egger testvérektől vásárolt érmeket, de lelőhelyek megjelölése nélkül. Az tehát csak föltevés, hogy gyűjteményében leginkább csak alföldi leletek voltak.³⁶ Ha lettek volna, a Reizner szakértelme és pontossága mellett, bizonyosan fel is lennének jegyezve.

1890-ben Abelesz Józseftől vett a múzeum érmeket, amelyek közt 68 Árpádkori volt. Lelőhelye ezeknek sincs feltüntetve. 1891-ben Szuk Lipóttól újabb 8 drb került a gyűjteménybe, de lelőhely nélkül. 1902-ben Kovács Ede kolozsvári gyűjtőtől 91 drb került a gyűjteménybe csereként, szintén lelőhely nélkül. Ezeken kívül 1888—1919 közt különböző adományokból 44 Árpádkori érmet szerzett a múzeum, valamennyit ismeretlen lelőhellyel.

Az előbb kimutatott 702 éremből tehát 509 olyan, amelyről semmiféle pozitív lelőhelyet kimutatni nem lehet. Marad tehát 193 érem, amelyek lelőhelye a leltárban fel van tüntetve. Ezek között a legnagyobb a 8 drbot számláló orosz-lamosi lelet; a többi egy-két, legfeljebb három darabból áll s még azok is más-más uralkodó érmeit tartalmaznak s csak kisebb részük származik a mai Szeged határából. (1884. 117. Szlavóniai dénár. Rupp. V. 137. Szatymaz; 1890. 48. IV. Béla. Szlavóniai dénár. W. XVI. 35; 49. IV. István rézérme (tévesen IV. Béla.) Nagy István pusztá; 1895. 38. IV. István (tévesen IV. Béla) rézérme; 39. Imre dénára. Rupp. V. 132; 49. V. István; 50. Károly Róbert szlavóniai dénarai. Csorva; 1897. 2. Salamon dénára. Rupp. I. Balástya; 1901. 7. IV. István (tévesen IV. Béla) rézérme. Bilicsi erdő; 1904. 149. IV. Béla szlavóniai dénára. Rupp. XIX. 10. Alsóvárosi fekete földek; 1906. IV. István rézérme. Csöngöle.) Egyetlen egy lelet van, amelyben 138 drb árpádházi érem van, valamennyi egy uralkodótól: III. Bélától.

Ez az egyedüli — már számánál fogva is — *komoly lelet*, amelyre esetleg következtetést is lehetne felépíteni, *de ez nem szegedi*, hanem hatrongyosi (Sándorfalva), ami, úgy látszik, elkerülte Lugosi figyelmét.

Csak ez a lelet lehet az, amelyre Lugosi következő megállapításai alkalmazhatók: „A vitás kérdést azonban eldöntöttnek tekintetjük azokkal a leletbizonyítékokkal, amelyek a szegedi városi

³⁶ Tömörkény—Harsányi: A szegedi múzeumba került régipénzleletek. N. K. 1912. 8. 1.

múzeum éremtárában találhatók. E dénárok a rendes méreten túl jóval nagyobbak. Az éremképet magában foglaló poncoltgyűrűn túl 2—3, sőt 5—6 milliméteres veretlen gyűrűsávok találhatók, melyek a pénzverési technikával szoros összefüggésben állottak. Ugyanis e szegélygyűrűket levagdosták s ezzel adták meg a dénárok kellő alakját és súlyát. A szegélygyűrűkkel a dénárok súlya sokszor kétszerezése, sőt azon túl is emelkedik, úgyhogy a dénárok darabforgalmát igen bizonytalanná tette volna az átlagsúly be nem tartása. E veretek, amik rendkívül ritkaságok, mindannyian kopásnélküli példányok. A múzeum e példányai a szegedi pénzverde kész, de forgalom számára elő nem készített vereteinek kell tekinteni³⁷.

A Szeged területén talált leletek, mint láttuk, olyan kevés érmet foglalnak magukban, hogy azokról bajos volna megállapítani, hogy „súlyra és alakra nagy eltérést mutatnak az ország egyéb leleteitől”. Az az egy-két darab, — amelyek közt csak egy V. István-féle dénár és három IV. Béla-féle szlavóniai dénár van az 1221 utáni időkből — még ha egy leletből való is, nem sokat jelent. Megfigyeléseket csak nagytömegű leleteknél lehet tenni s következtetések is csak azokból vonhatók. A hatrongyosi leletnél pedig — bár törvények megállapítására a magunk részéről ezt se tartjuk elegendőnek — nagyobb lelete nincs a szegedi múzeumnak.

Ez a lelet az irodalomban is ismert. Először Reizner ismertette³⁸

³⁸ Arch. Ért. XVIII. 81. l.

az Archeológiai Értesítőben: Éremlelet *Sövényházán* címen, később Tömörkény István és Harsányi Pál dr. a Numizmatikai Közönyben³⁹ megjelent: A szegedi múzeumba került régi pénzleletekről

³⁹ N. K. 1912. 10. l.

szóló cikk, *Hatrongyosi part*-ról került lelet leírásakor. Ennek a két helynévnek említése következtében került be Hóman⁴⁰ táblázatába

⁴⁰ I. m. 254. l.

mint két lelet. A sövényházi lelet pontosan 138 darabnak van jelezve, míg a hatrongyosinak *csak típusai* vannak jelezve, de darabszáma nincs feltüntetve, minthogy a Tömörkény-féle leírásból nem lehet megállapítani, hogy egy darabról, vagy több darabról van-e szó? A kettőnek vélt lelet azonban egy. Az éremtári régi leltárban e lelet Árpádkori része 1897. évi 12—17. számok alatt van elkönyvelve.

A leletben a következő Árpádkori érmek vannak:

12. sz. C. N. H. I. 279.	39 drb.
13. sz. C. N. H. I. 279.	31 drb
14. sz. C. N. H. I. 280.	25 drb
15. sz. C. N. H. I. 279.	1 drb
16. sz. C. N. H. I. 271.	10 drb
17. sz. C. N. H. I. 272—73.	32 drb

Összesen: 138 drb

Ezek között olyan, amelynek pereme szélesebb mint az érem rajza, csak a C. N. H. 279, amelyből a leltár szerint 71, valóban azon-

³⁷ I. m. 26. l.

ban csak 69 drb van. Így tehát csak ez a 69 drb használható a bizonyításra.

A C. N. H. 279. sz. éremből Hóman⁴¹ 11 drb méretét közli 0·1992 gr átlagsúllyal. Az általa ismert legnehezebb darab 0·28, a legkönnyebb 1·16 gr. Ebből az anyagból 5 drb a Zágrábi Nemzeti Múzeumban, 2 drb az Erdélyi Múzeumban, 2 drb a zirci apátság gyűjteményében, 2 pedig a pozsonyi Simkó-gyűjteményben van. Nem egészen érdektelen, hogy az első 0·16—0·225, a második 0·172—0·175, a harmadik 0·17—0·225, a negyedik 0·19—0·28 gr közt van, tehát a mindenestre nagyon különböző helyekről származó anyag méretei már akkor is erősen eltérnek egymástól, ha egy lelőhelyről valók.

A szegedi múzeum 69 érme a következő méreteket mutatja:

1 drb 0·09; 1 drb 0·10; 2 drb 0·11; 3 drb 0·12; 3 drb 0·13; 5 drb 0·14; 8 drb 0·15; 9 drb 0·16; 7 drb 0·17; 2 drb 0·18; 9 drb 0·19; 5 drb 0·20; 3 drb 0·21; 3 drb 0·22; 2 drb 0·23; 2 drb 0·24; 2 drb 0·25; 2 drb 0·28 gr. Összsúly 11·91 gr. Átlagsúly 0·173.⁴²

Mint a méretekből is látszik, vannak ugyan eltérő súlyú példányok, de az egész lelet nagyjában megegyezik az ország más helyein talált érmek 0·16—0·28 gr közé eső súlyával. A 0·16-nál könnyebb érmek közül a 0·9—0·11 közé esők nem jöhetnek figyelembe, mert törött példányok. Maradna tehát az a 19 drb, amelynek súlya 0·12—0·16 gr közt lévén, valóban kisebb a többi hazai leleteknél. Mivel azonban az egész lelet egy edényben volt s így egységes eredete kétségtelen, ezek az érmek sem bizonyítanak s nem lehet őket a verdehely szempontjából elkülöníteni.

Pedig hogy csak ez az éremesoport lehetne itt alkalmas a bizonyításra, az Hóman egyik jegyzetéből is kitűnik. „Csupán III. Béla lemezpénzei mutatnak más pénzverő helyre...“⁴³

De még más baj is van. A hatrongyosi lelet, mint az, úgy az éremtári naplóból, mint Reizner és Tömörkény ismertetéseiből is kitűnik, nemcsak Árpádkori érmekeket tartalmazott, hanem Anjou-korit is. A 138 Árpádkori érmen kívül 2 Károly Róbert garas, 46 Nagy Lajos-féle széles garas, 1 szlavóniai és 41 szerb érme volt a leletben. A szerb érmek közül a legrégibb Stepán Dragutin (1272—1316), a legfiatalabb Stepán Dusán (1346—55) érmei közül való. Világos tehát, hogy a *kincs Nagy Lajos korában kerülhetett a földre s így nem lehet a leletben lévő III. Béla-féle érmekeket forgalomba nem került példányoknak tekinteni*. Természetesen még kevésbé lehet őket a „szegedi pénzverde kész, de a forgalom számára még elő nem készített“ vereiteinek tekinteni.

Nincs tehát még eldöntve a kérdés, s ha a XIV. században működő szegedi pénzverde létezését még csak *valószínűnek* tartjuk, korábbi, árpádkori pénzverőről csak az 1221. évi oklevél Hóman-féle értelmezése alapján lehetne szó.

De a csanádi egyházmegyéhez tartozott-e Szeged ebben az idő-

⁴¹ I. m. 258. és 634. ll.

⁴² Dr. Bálint Alajos egyet. gyakornok felügyeletem alatt készített mérései.

⁴³ I. m. 457. l. 3. jegyzet.

ben? Ortvay szerint⁴⁴ nem. Csak 1514 után, mert addig a kalocsai egyházmegye egyik főesperességének volt a székhelye, amit a pápai tizedjegyzékek fentebb említett adatai is bizonyítanak.⁴⁵

Ha csakugyan Szeged lett volna a csanádi egyházmegye területén működő pénzverő székhelye, működéséről 1221 előtt nincs adatunk. A pápai tizedlajstromok pedig csak 1332—38 közti időben szolgáltatnak néhány adatot a szegedi pénzekre vonatkozólag; 1344-ből pedig a lippai kamaráról beszélnek a források,⁴⁶ ahol azonban Schulek megállapítása szerint⁴⁷ már 1328-ban vertek érmeket.

Sok adatra volna tehát még szükség. Hogy milyen adatok fogják a kérdést véglegesen eldönteni, azt valóban nem tudhatjuk, de a szegedi múzeum jelenlegi anyaga e célra nem fog adatokat szolgáltatni.⁴⁸

Banner János dr.

⁴⁴ Magyarország egyházi föld leírása a XIV. században I. 339. l. 1514 körül a csanádi püspökség ideiglenes székhelye volt s ekkor került joghatósága alá.

⁴⁵ Kropf: A magyarországi pápai adószedők számadásai a XIII. és XIV. században. Gazdaságtörténeti Szemle 1901. 244—245. és 251. ll.

⁴⁶ K. R. 198. l. 3 jegyzet.

⁴⁷ I. m. 189. l.

⁴⁸ Ez a dolgozat már nyomdára készen állott, amikor dr. Czimer Károly Lugosi dolgozatával kapcsolatban egyedül a pisetum jogra támaszkodva és régi álláspontján megmaradva, tagadja a szegedi pénzverde létezését. Bohdaneczky Imre e dolgozat szellemének megfelelően szól a kérdéshez. Lugosi pedig a szegedi múzeum brakteatjaira támaszkodva határozottan állítja, hogy volt pénzverde. Ugyanarra a leletre támaszkodik, amire a jelen dolgozat, de újabb tévedésbe esik, amikor a leletet a szegedi várbontásból származónak mondja s még az érme lenyírt széléit is a városi múzeum éremtárában lévőeknek állítja. A várbontás alkalmával mindössze egy IV. István-féle rézérem került elő, levágott éremszélek pedig egyáltalán nincsenek a gyűjteményben.

Emlékezzünk meg régi várainkról...

(Második közlemény: Abauj-Torna vármegye folytatása.)*

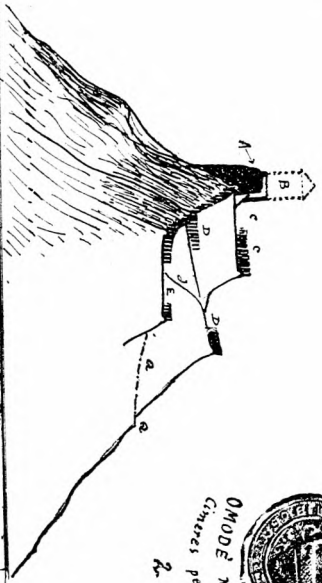
Omodévár (Amadévár, más néven Göncvár).

A vár, mely az Aba nembeli Omodé (= Amadé, Amadeus) comes, később nádorról kapta nevét, Gönc mezővárostól (vasúti állomás) keletre, az Eperjes-Tokaji-hegylánc festői hegyei között a Borsó-hegy egyik északi nyúlványán fekszik. Göncön a Dobogóhegy felé vonul az ú. n. „Herceg-utca“, melyen a hagyomány szerint annak idején az Omodé-fiak jártak a városba. Ha az ennek folytatását képező dülőúton tovább haladunk, felkapaszkodunk a Dobogóhegyre, áthaladunk annak platóján az örökké vízzel telt gödör (állítólag elhagyott bányaakna) mellett, a túloldalon leereszkedünk, keresztezzük a mögötte levő mély, észak felé nyíló völgyet (Kispatak völgye), majd a várhegyre kezdünk kapaszkodni, a még ma is használatos régi várúton. Ez út mellett, a hegy lábánál, forrás fakad: innen nyerhették a várbeliek vizüket. A várút a várhegynek dél felé (a Borsó-hegy zöme) eső nyergére vezet, majd itt balfelé, északnak, egyenesen a vár felé fordul. Kb. 2½ órai kellemes járás után a várhegy tetején, annak sziklacsúcsán vagyunk (kb. 8 km-nyi út). (Fekvését lásd az I. ábrán.)

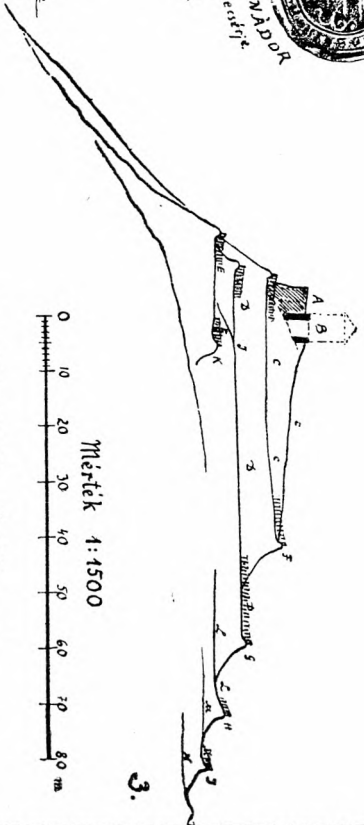
A várhegy legmagasabb pontját képező szikla teteje kb. négy-öt négyzetméternyi terrasszá van alakítva (lefaragva). E helyről (lásd I. ábra „A“) legjobb a kilátás keletre az Eperjes-Tokaji hegyeken át a zempléni síkságra, északra a Hernád-völgyön Kassára, a Tarca völgyén Nagysárosra, a két Strázsára, Kapira, Sóvárara, Bodonyvárara és az eperjesi medencére. Nyugat felé ellátni a Kanyapta völgyén Tornára. E sziklaplatóhoz csatlakozik dél felé a vár öregtornya (u. ott „B“) négyzetalakú alaprajzzal (kb. 5×5 m). A terméskőből épült falazata helyenkint még 3 m magas. A sziklát és öregtornyot tojásdad sánc veszi körül, ez alkotja a belső várat (C), melybe az egyik bejárat dél felől (F) vezet, a várhegy egyetlen meredélyes gerince felől (P). E bejárat három nyakárok (L, M, N) és két félkörű sánc erősíti (H, I). A belső várat dél és nyugat felől sánckerítette tágas alsó udvar (D) veszi körül. Kelet felé a várhegy meredéken esik alá. Északnyugat felé az alsó udvar sáncához egy barbakszerű kerek elősánc (E) csatlakozik. Ezen keresztül vezetett a másik bejárat (Q-K-J). A vár egész területe előerődítéseivel együtt kb. 250 m hosszú, pontosan észak-déli irányban húzódó ellipszis. (Soós szerint kb. 100 lépés hosszú, 60—70 lépés széles.) A vár észak-, kelet- és nyugatról rohammentes, csak a Borsóhegy felőli hegynyereg felől támadható meg, itt pedig a külső udvaron kívül kétszeres elősánc és hármas nyakárok védi.

* E cikk első része lapunk 1928. évi 7—8. számában jelent meg.

OMODÉVÁR
~ ÉSZAKRŐL.

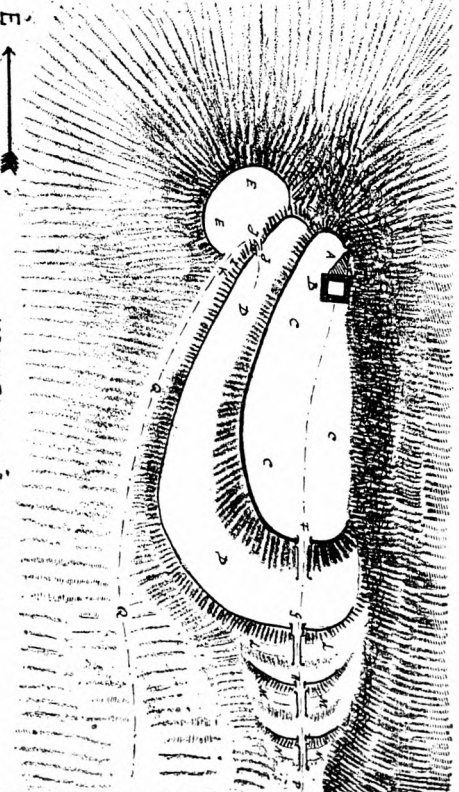
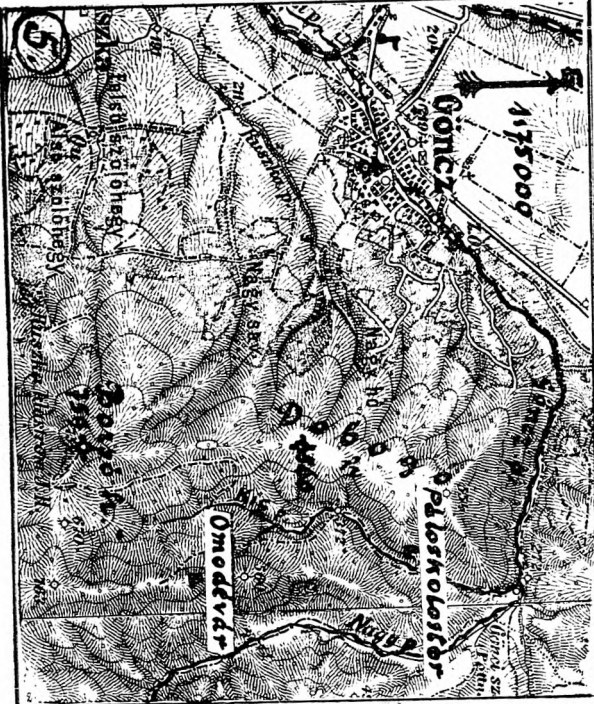

OMODÉVÁR NYUGATRŐL.

Mérték 1:1500

NAGYPATAK VÖLGYE

KISPATAK VÖLGYE

1. ábra. Omodévár.

Gönc helységet már 1219-ből való okmányok említik, még pedig mint a királyné németjeinek főtelepét. Ekkor Zsujtával együtt szerepel.² — V. István ifjabb király 1262-ben Göncöt Aladárnak, a királyné tárnokmesterének adományozza.³

A várat valószínűleg az Aba-nembeli Omodé (= Amadé) nádor, Dávid comes fia, építtette a XIII. század utolsó évtizedeiben, Gönc-től keletre, a Gönc és Fony között tornyosuló meredek sziklán, a Dobogó- és Borsoshegyek között, a Gönc-patak forrásánál.

IV. László gyöngye kormánya alatt a főurak hatalma szerfelett megnövekedett, ami elkapatta őket. Abaújvármegye közbiztonságát az időben az ország első főtisztje, az Aba-nembeli Finta nádor veszélyeztette, ki Szalánc várából való kirohanásaival állandó rettegésben tartotta a megye lakosságát. Finta nádor, Szalánc várának ura már V. István halála után a kiskorú Kún Lászlót trónjától meg akarta fosztani s a cseh Ottokárt (kit egy évtized múlva IV. László magyar hadainak segítségével Habsburgi Rudolf vert tönkre) Magyarország királyává választani. Amint IV. László Fülöp pápai követet elfogatta, Finta nádor a királyt, midőn egy kún nőnél mulatozott, elfogta s Lóránt erdélyi vajda őrizetére bízta. László király 1281-ben kiszabadulván a fogságból, Finta helyébe Németújvári Ivánt emelte a nádori méltóságba, majd az Aba-nemzetséghez tartozó nádor megfékezésére 1281 közepe táján személyesen indult a Felvidékre és miután Várgedét (Gömörben) és Szaláncot elfoglalta, Gönc, vagyis Omodévár ellen indult, mely vár hasonlóképen az Aba-nemzetség kezén volt. Ezen ostrom közben esett el Kún László közelében Leszteméri László testvére, Péter.⁴ Az ostrom, úgy látszik, Omodévár bevételével végződött. 1283-ban László király Göncön (a helységben, vagy a várban?) időzik és eladományozza Palugia földjét.⁵ 1288 szeptember 1-e előtt a király Gönc várát ostromolja.⁶ 1300-ban Lokietek Ulászló lengyel királyt trónjáról elűzte Vencel cseh király (kinek fia III. Endre halála után mint magyar trónkövetelő lépett fel). A száműzött király hosszú bujdosásában Omodé nádorhoz eljutott, ki e várban vendégszeretően fogadta, illő fénnel vette körül. Itt maradt Ulászló 1306-ig.⁷

A jó viszony Omodé és Ulászló között tovább is tartott: 1306-ban, Vencel cseh király halála után Omodé saját csapataival kísérte vissza Ulászlót Lengyelországba.⁸ Omodéé, akkor szepesi comesé 1307-ben is Gönc (a vár, vagy a helység?).⁹ 1311-ben ismét e várban fogadja Omodé nádor Lokietek Ulászlót, aztán saját bandériumaival segíti országát visszafoglalni.¹⁰

Az Árpád-ház kihaltát követő huzamosabb ideig tartó trónversengés következtében beállott zavaros belállapotok alatt pártoskodás és egyes kényúri hajlamokkal bíró főuraknak tág terük nyílt vagyontukat jogtalan foglalásokkal gyarapítani és birtokaikon önkényuralmat gyakorolni.

Omodé nádor abaúji terjedelmes birtokait a szomszéd vármegyékben tett erőszakos foglalásokkal gyarapította. Később Róbert Károly királytól Kassa városát is adományul kapta. Kassának a cseh Vencel mellett történt pártfoglalása, másrészt a Lokietek Ulászló és Omodé

között fennálló barátság lehetett talán az oka, hogy Róbert Károly király a neki nagy szolgálatot tett Omodé nádort jutalmazta meg azzal, hogy Kassát, mely királyi birtok volt, odaajándékozta neki. A nádor maga kérte ezt a kegyet a királytól, nem sejtve, minő végzetes ajándékot kér. Mielőtt még tényleg birtokába vette volna a várost, új adókat és vámot rótt rájuk, a vásárookra jövő kereskedőket pedig kifosztogatta. A lakosokat meggátolta a városi erdő szabad használatában, amit ezelőtt jogosan tehettek. Éreztetni akarta hatalmát, de éppen az ellenkezőt érte el erőszakoskodásával. A lakosok lappangó elégedetlensége csak az alkalomra várt, hogy a nyílt bosszúállás útjára lépjen.

Omodé 1311-ben megjelent Kassán, hogy személyesen vegye birtokába. A polgárok ekkor felzendültek, a nádort több kísérijével együtt megölték, fiai közül pedig Jánost és Dávidot fogságba ejtették. A véres tett megtorlását Róbert Károly helyesebbnek tartotta meg sem kísérteni, sőt maga nyújtott módot a fölingerült város kibékítésére, mert Kassát, melynek fontosságát felismerte, nem dobhatta áldozatul akkor, mikor Csák Máté dacolva állt vele szemben Felső-Magyarországon. Tamás esztergomi érsek és István veszprémi püspök, mint a király küldöttei, megegyeztették a várost Omodé fiaival. Az egyezséget 1311 október 7-én kötötték meg s az Omodé-fiak megfogadták, hogy sem ők, sem ivadékaik nem formálnak jogot Kassa birtokára.

Úgy látszik, az a tény, hogy Károly Róbert király Omodé nádor megöletése után nem nagyon támogatta az Omodé-család bosszúját, sőt Kassát igyekezett kegyelmének jeleivel megszelídíteni, hajthatta a királyhű nádor fiait Csák Máté pártjára.¹¹ 1312 március végén a Csák Máté párthívei s az Omodé-fiak Sárospatakra törve, megindították az ellenségeskedéseket. Ekkor Károly Róbert a tornai csata után április elején megerősítette Kassa őrségét, majd Sáros vár vívására indult, hová 10-én érkezett.

Sáros sikertelen ostroma után Károly Róbert a Szepességre vonulván vissza, Demeter, sárosi várkapitány, az Abák és az Omodé-fiak egyesült seregükkel Kassa felé vonultak. A Gargowi (Görgey) István, szepesi szász comes, és testvérei, Arnold és Jordán comesek, s unokatestvérük, Gargowi Gyula comes csapataival, valamint a Jánoslovagokkal erősödött király, Kassa felszabadítása végett a Hernád-völgyön lefelé haladt. Demeter erős állást foglalt el a Kassai Hegyen, azonban a király a Hernád-völgyön délre vonulva, megkerülte Demeter állását és a Tarca-völgyön felfelé haladva, Rozgony mellett július 12-én csatára kényszerítette. A pártütők döntő vereséget szenvedtek.

Bár a rozgonyi csata megtörte az Omodé-fiak hatalmát, azok mégsem maradtak nyugton. 1317-ben valami birtokbitorlásból kifolyólag újabb fölkelésbe kezdtek. Róbert Károly erre Michk sárosi comest rendelte ki ellenük. Ez kemény kézzel elfojtja a felkelést, a fiúkat legyőzi, váraikat és jószágaikat elfoglalja.¹² A király nem engedhette, hogy a család kezén maradjon az erős Szalánc és Gönc. Az előbbit Drugeth Fülöp főispán, később nádor cserélte el négy sárosmegyei faluért (persze királyi nyomásra). Az Omodék

utódai abban a négy faluban éltek azután, mint szerény köznemesek. (Hedry-, Berthóty-, Sirokay- és Frichy-családok.)¹³ Szalánccal együtt szállt át Drugethre Omodévár is. — Egyes források szerint ekkor a várat lerombolták volna, de ezt tévedésnek tartom.

1320-ban Drugeth Fülöp abaújmegyei főispán Göncön székel.¹⁴ 1327-ben Károly Róbert király Garadna helységet, mely Apród István halála után Drugeth Vilmos szepesi és (aba-) újvári főispán által a gönci (immáron királyi) várhoz csatoltatott — mely vámhely is volt —, nevezett kiskorú fiának, Apród Andrásnak és Péternek visszaadatja.¹⁵ 1330-ban Drugeth Vilmos főispán nagyobb értékű arany és ezüst kincseit itt őrizte.¹⁶

1371-ben a pálosok a várhegy tövében a Kispatak völgyében Gönc mezőváros és Telkibánya között Nagy Lajos király engedélyével megalapítják a gönci pálosrendű kolostort.¹⁷

1371-ben a királynée „Castrum Gunch“.¹⁸ 1384-ben szintén, ekkor a királyné a várnagyhoz parancsot intéz.¹⁹

Lehetséges azonban, hogy az 1371-i és 1384-i adat már Gönc mezővárosra vonatkozik, erre látszik utalni az a körülmény, hogy a vár a királynée, már pedig Gönc valamikor a „királyné németjeinek“ főhelye volt.

Ézután Omodévárnak nyoma vész, úgy látszik a legközelebbi lakott helytől elég távol lévén, elhagyatva rombadőlt.

¹ Források: A. T. 331, 480 ll. — M. M. 70. l. „Pali bácsi“, egy ottani uradalmi vadőr bemondása. — Hunfalvi: M. o. és Erd. képekben. II. 266—267. Soós Elemér kézírata. Henszlmann: M. Biz. 1883. 51. 53. M. Biz. 1884. 58. Arch. Ért. III. 1881. XI. l. (csak említi). Arch. Ért. IV. 1884. 190—194. Csánki: M. fldr. I. 198. — ² Rupp II. 298, Wagner: Analecta, Tomka ltár kézírata. — ³ U. o. — ⁴ Hazai okmt. VI. 330. Hadi krónika. I. 152. — ⁵ Wagner: Analecta. — Tomka kézirat. — ⁶ Karácsonyi I. 24. — ⁷ Budai hadi lexikon. I. 12. — ⁸ U. ott. — ⁹ Soós. — ¹⁰ Wagner: Analecta. — Tomka. — ¹¹ Karácsonyi: A magyar nemzetségek története. I. — ¹² Soós Elemér kézírata. — ¹³ A. T. — ¹⁴ Tomka kézirat. — ¹⁵ Anjoukori okmtár. II. 330. — ¹⁶ Soós Elemér kézírata. — ¹⁷ U. ott. — ¹⁸ Csánki. I. 197. — ¹⁹ L. részletesen alább a közbirtokossági várak c. fejezet végén. — ²⁰ Tomka kézirat.

A gönci pálos-kolostor.¹

Omodévárról visszafelé haladva, amint leérünk a Kispatak völgyébe, nem térünk fel ismét a Dobogó-hegyre, hanem néhány percig a patak mentén haladunk lefelé. Közvetlenül a Kis-patak (a Gönc-patak, hajdan Bánya-patak) bal (nyugati) partján találjuk az 1371-ben Nagy Lajos király által alapított pálos-kolostor romjait. Fölöt-tük emelkedik az Omodévár, amellyel a néphit szerint alagút kötötte össze (lásd a II. ábrán 3.).

Az 1663-ban Bécsben megjelent „Fragmen panis corvi protoemitici“ c. könyv 153. lapján olvasható: „Suscitaverat (Deus optimus) piissimi Regis Ludovici spiritum, ut hoc ipso anno (1371-ben, melyben Gergely pápa a pálosok ügyében egy bullát adott ki) insigne coenobium de Göncz appellatum, in comitatu Abavivariensi, Regiis impensis promovendae gloriae Dei erexerit: quam fundationem litterae Sigismundi, Mariae Reginae, ad annum 1400 ratam habuerunt.“ — A „Synopsis Annalium Eremitarum F. F. Eremitarum Ordinis S. Pauli per Franciscum Orosz Sopronii 1747.“ című könyv

279. lapján ez áll: „Monasterium S. Catharinae de Göncz, in Comitatu Abaujvariensi, anno 1371. a Ludovico I. Hungariae Rege fundatum.“ — Nagy Lajos király azt is megengedte a kolostor alapításakor, hogy a Bánya-patakon (a mai Gönc-patakon) a pálosok malmot állítsanak fel. Utóbbi szabadalmat Mária királyné is megerősíti 1384-ben.² (A. T. tévesen a Bebek-családnak tulajdonítja a kolostor alapítását és azt 1525-re teszi.)

1412-ben Zsigmond király (a jászói premontrei konvent által átírt oklevél szerint) meghagyja Regéc vár parancsnokainak, hogy Szt. Fülöp és Jakab apostolok, a Boldegságos Szűz és Szt. Katalin klastromát, a Szt. Háromság elhagyott klastroma jövedelmeinek élvezetében hagyják meg és az említett klastromokban lakó pálosoktól szolgáltatásokat ne csikarjanak ki.³ A Szt. Katalinról nevezett kolostor a gönci.

1636-ban a zárdát II. Ferdinánd elzalogosítja Rákóczy Pálnak.

1647-ben a gönci római katolikus plébános engedelmével a református katonák Csepekényi György pálosbarátot megtámadták s elfogták, ide s tova hurcolták. Élvtették a Tisza partjára, hol éjjel meztelenül a szunyogok csípéseinek tették ki, végre Füged tájékán megölték.⁴

A hagyomány szerint alagút vezetett a kolostorból az Omodé-várba, és utóbbinak urai, az Omodé-fiak a szerzeteseknek barátai és protektorai lettek volna. Ez annyiból téves, hogy az Omodé-fiak a kolostor alapítása előtt félszázaddal éltek és estek el Omodévár birtokától.

1884-ben már csak a kolostortemplom romjai és a Kis-patak völgyében odavezető kocsíút volt látható, a zárdaépületeket ellepte a csalit. A templom falai tető nélkül a boltozatig fennállottak és megvoltak a boltgerincek kezdetei is, ellenben az azokat támasztó faloszlopok ki voltak szedve, úgy az ablakok, a kapu és a mellékajtó faragott kövei is. A szentély a nyolcszög három oldalával zárul. A szélességében osztatlan hosszháznak három osztálya volt. A nyugati kapu fölötti rózsablaknak csak környezete maradt meg.⁵ A díszítések a XIV. század utolsó negyedének Magyarországon dívó stíljének felelnek meg. A fenti leírás a mai állapotnak is teljesen megfelel.

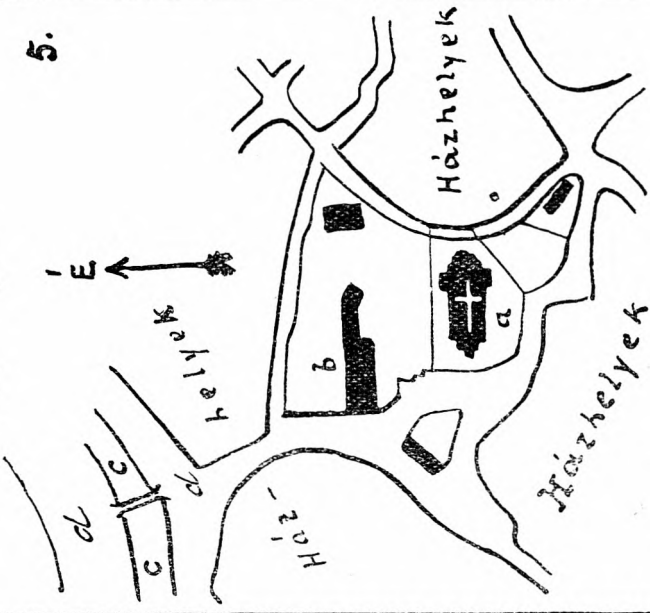
Mellékelem a kolostor romjainak képét,⁶ a szentélyből a kórus felé nézve. A pillérekötegek lábazatai feltűnően hasonlítanak a Szepesvárott levő várkapolna romjainak stílusára. Valószínű, hogy azonos kezek munkája.

A kolostortól a Gönc-patak mentén nagy kerülővel a Dobogó-hegy északi sarka körül térünk vissza Gönc községbe (1 óra).

¹ Források: A Százéves Kassai Egyházmegye (rövidítve az alábbiakban E.) 92. lap. — Henszlmann I.: Arch. Ért. 1884. 190—191. l. — A romokat említi: A. T. 312. l. (A jelen fejezethez mellékelt ábra annak nyomán közölve.) — Adám Iván: Egyházművészeti Lapok. 1883. 73. 101. 142. — Arch. Ért. III. 1881. XI. 1. — Myskovszky Viktor: M. Biz. 1890. (?) 116. — Rupp: M. O. Helyr. T. II. 291—294. — Csánki I. 197. — Magyarország Műemlékei. II. k. — ² Csánki I. 197. — ³ Soós „Regéc“ c. cikkében. — Z ad VII. 309. — A. T. — ⁴ Soós. Wagner Analecta. Tomka kézirat. — ⁵ Fraehde, a kassai dóm restaurálási munkáinak építésvezetője megígérte 1884-ben Henszlmannak, hogy felméri és lerajzolja a romokat. Hogy megtörtént-e, nyomát nem láttam. — ⁶ A. T. 312. l. után.

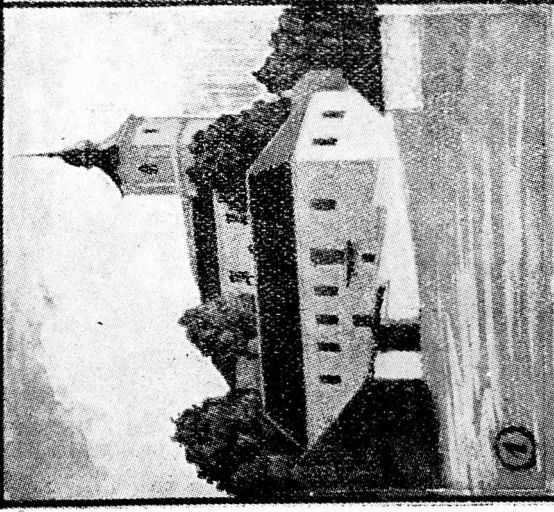
A SÖNCI R. KATH. TEMPLOM helyrajzi rajza

5.

- Mérték kb 1:5500
- a róm. kath. templom
 - b iskola
 - c árkok a fűtőcsőben (d)

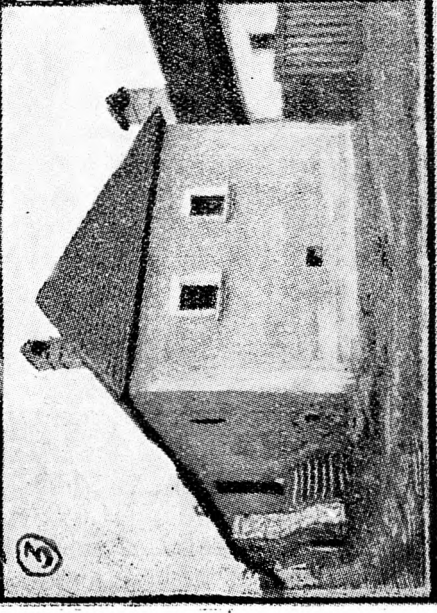
(2)

(1)

(3)

2. ábra. A gönci templomvár, a "szécséi házak" és a pálos kolostor romjai.

Göncvár.¹

E vár kérdése még nincs tisztázva. Mint Omodévár alatt kimutattuk, utóbbi 1318-ig az Aba-nemzetség úgynevezett „Amadé“-ágának birtokában volt, azután „legfelsőbb helyről“ elrendelt csere folytán Drugeth Fülöp kezébe jut. Többet „Omodévár“-ról az okmányokban szó sem esik. Egészen természetes, hogy Omodévárnak az új tulajdonosa, hogy a réginek még emléke is vesszen, — hisz annak családja fegyverrel támadt a királyra — új nevet ad a legközelebbi helységről, melyen az okmányokban előfordulhat azután is, ez volna: „Göncvár“. Nem zárkozhatunk el azonban ama tény elől, hogy, mint ott említettük, 1327-ben, 1371-ben, majd 1384-ben is előfordul Gönc vára, amely kitétel Omodévára és Gönc községre egyaránt applikálható. Sőt Soós Elemér már az 1288-i ostromot sem vonatkoztatja Omodévára, hanem Göncvárára.

Újabb források megnyíltá előtt tehát csak oda konkludálhatunk, hogy Omodévárának 1318-i gazdaváltozása után, a XIV. század folyamán az akkor már tehetős Gönc község részben vagy egészben megerősített, s most a „Göncvár“ név már nem az azelőtti Omodévára, mely a XIV. század vége felé elpusztult, hanem a megerősített Gönc községre vonatkozik.

1219-ben már említés esik a királyné abaújvármegyei birtokain létesült tíz német telepes községről, melyeknek lakóit a „királyné németjei“-nek hívták. E tíz község: Alsó- (ma Hidas-), Közép- (elpusztult) és Felső- (ma Tornyos-) Németi, Perneu (olv. Pernyő, ma Perény), Gunczy (Gönc, még 1469-ben is Künczelsdorf),² Visl és Egyházas-Visl (Vizsoly), Czécze, Dubucya (Dobsza) meg Uruzca (Göncruszka, pedig ez eredetileg rutén telepítés!).³ Ez a tíz község külön kerületet alkotott („Comitatus Visl“,⁴ „Teutonica Regalis“) külön comes-szel. Hogy ez utóbbi milyen viszonyban állt az abaújvári comes-szel, nem tudom. E kerület főhelye előbb Vizsoly, később az azt fejlődésében túlszárnyaló Gönc. Németnevű lakosok Göncön még a XIX. század elején is szép számmal voltak, bár a város még a XVI. század folyamán teljesen elmagyarosodott.

1217-ben János, Achiaman, Villalm és Ornold két zsujtai lakos megöletésével vádoltattak. Ezért az abaújvári udvarbíró (Raynald?) és Csipold, a „királyné hospesé“-nek ítélete folytán János és társai Achiaman gönci és Lőrinc hejcei lakos poroszlók jelenlétében Váradon tüzes vasat vittek és megégték.⁵ Gönc 1262-ig abaújvári vár föld. Ez évben a községet Aladár, a királyné tárnokmestere kapta adományul, több más abaújmegyei községgel együtt.⁶ Egy 1270-i oklevél is említi a községet.

1281-ben — mint Omodévár alatt említettük —, IV. László király Finta nádor ellen hadat vezetvén, a Gönc mögött emelkedő Omodévart megostromolja. Ugyanő két évvel később ismét itt (vagy a várban?) időztében adja adománylevelét a Palugyai-családnak Palugia földre vonatkozólag. — 1288-ban megint ostromolja Omodévart, tehát

valószínűleg Göncön is tartózkodott.⁷ Gönc község 1307-ben az Aba-nembeli Dávid comes fiáé, Omodéé.⁸

Omodévárát 1318-ban Károly Róbert király ostrommal bevétette, s az Aba-nemzetség ellene lázadt tagjait birtokaiktól megfosztja. Szaláncvárat és vele együtt valószínűleg Omodévárát királyi parancsra az Omodé-fiak átengedik Drugeth Fülöp főispán, később nádornak eszerében Hedri, Berthót, Siroka és Fries sárosmegyei falukért.⁹ Úgy látszik, ekkor kerül Gönc község az omodévári uradalomhoz, úgyhogy ezután már nehéz megállapítani, hogy a XIV. század első fele későbbi eseményeinek színhelye a vár-e, vagy a község? A vár ugyan még a XIV. század folyamán elpusztul, úgyhogy lassan már csak a községre vonatkozathatjuk az adatokat. 1320-ban is itt székel Drugeth Fülöp s azután még sokáig Gönc volt Abaúj megye székhelye.¹⁰

1330-ban Drugeth Vilmos főispán nagyobb értékű arany és ezüst kincseit itt (Omodévárban, vagy a községben?) tartotta.

1371-ben és 1384-ben Gönc a királyné vára, melynek parancsnokához rendeletet intéz.¹¹

A XV. század elején Gönc már tekintélyes mezőváros s már ekkor híres borkereskedelméről. A „gönci hordó“ mértékegység lett a Hegyalján és az ország jó részében, — s ma is némileg az. — Gönc 1427-ben a pelsőci Bebek-család birtokában van. Ekkor 191 portája volt.¹² 1448-ban épült a mai katolikus templom (a reformáció után protestáns kézre jutott, az ellenreformáció idején ismét a katolikusokéra, 1714-ben teljesen átalakítva). (Az ev. ref. templom csak 1786-ban épült!)¹³

Zsigmond király idejére tehetjük a király ismert rendelete folytán, mely a városoknak meghagyta, hogy falakkal vegyék magukat körül, hogy Gönc város templomát megerősítette. (Lehetséges azonban, hogy ez már 1384 előtt történt!)

Később (1427 után) Gönc ismét királyi birtok lett.

Gönc város virágkora a XV. és XVI. század. Abaúj vármegye ez időben hol Garadnán, hol Göncön, hol Forrón tartotta gyűléseit, míg végre Göncöt választotta rendes székhelyéül. Az is maradt a XVII. század derekáig.

A hussziták bejövetelükkor a gönci templomvárat is megszállták. Emez idők emlékének tartja az itteni nép (és az irodalom is!)¹⁴ a gönci „cseh házakat“ is, pedig ezeknek az eredete egészen más.

Ezek a házak úgy vannak építve, hogy védhetők, — azonban csak akkor, ha a szomszédok, jobban mondva a lakosság egészében, egymást támogatja. E házak az utca felé eső homlokfalukkal fokont kint lépcsőszerűen kijebb állanak („gestaffelt), úgyhogy egyik ház lakója az oldalsó kis ablakon keresztül nyíllal vagy puskával pásztázza a szomszédja kapuját. (L. a II/2. és II/4. ábrát.) A házak nagyobb része az utca felől „magasföldszint“ építkezésű, úgyhogy abból az irányból nehezen támadhatók meg. A község belsejébe nyomult ellenségnek (martalócoknak) tehát minden házat egyenként kell megostromolnia.

E védekezés jellemző sajátossága, hogy az egyes házbirtokosoknak ragaszkodásán saját házuk megvédéséhez, másrészt a szomszédság összetartásán alapszik. A lakosság túlságosan gyenge ahhoz, hogy a község *egészét* fallal körülvegye és *egészét* védelmezze, másrészt számol azzal, hogy a martalócok kevesen vannak ahhoz, hogy a község egészét rendszeresen körülvegyék és a lakosságot, mely számra nézve nagyobb, körülzárják. Egyenként védik tehát a házakat — s amelyik már nem tartható, annak lakói a ház udvari részén, az udvaron és a kerten át a szomszéd házba vagy tovább menekülhetnek.

Mint említettük, ez a védekezési módszer a kifejlett és szigorúan betartott szomszédsági köteléken („Nachbarschaft“) alapszik. Ezt pedig a német telepések között találjuk meg, így a mai napig az erdélyi szászoknál, ahol házépítés, tűzvész stb. esetében ma is nagy szerepet játszik. Ez már maga is azt bizonyítja, hogy ez az építkezés német eredetű és nem cseh.¹⁵ Ennek abszolút bizonyítékát meg is találjuk — Segesváron, ahol épp olyan elrendezésű házak vannak, mint Göncön.¹⁶ Pedig Segesváron csehek sohasem voltak, ellenben úgy Gönc, mint Segesvár német telepítés. Ez a védelmi rendszer Abaújban másutt is megtalálható: Szepsin, melynek eredeti telepesei a Szepességről jöttek. Szepsitől átvette a szomszéd Somodi magyar lakossága is.

Göncöt még 1469-ben is Künzelsdorfnak hívják.¹⁷

A felkelt kereszties parasztok 1514-ben Bagol Ferenc alatt Gönc mellett táboroztak és innen hívták fel Kassa város tanácsát a csatlakozására.¹⁸

1535-ben Szapolyay János király regéci kapitánya, Horváth Ferenc megtámadta a templomerődöt, de Ostrosithnak, Ferdinánd király kapitányának őrsege visszaverte a támadást.¹⁹

Martinuzzi Fráter György 1537. évi május havában, Tokaj bevétele előtt 18.000 emberrel itt táborozott, innét indult serege Fels Lénárd császári tábornok ellen, hogy utóbbit eperjesi táborában megtámadja.²⁰

Perényi Péter, Serédy Gáspár, Bebek Imre, Balassa és más főurak 1541 szept. 15-én Tokajban tanácskozáván, innen adtak ki egy felhívást, melyben Szent Mihály napjára Göncbe hívták meg az ország összes rendeit, a fennforgó veszély és a haza üdvében hozandó határozatok tárgyában tartandó gyűlésre.²¹

A reformáció, melynek talaját valószínűleg már a huszita csehek előkészítették, hamar meghonosodik Göncön, amely Kálvin tanainak egyik legerősebb vára lesz. A kálvinista vallás terjedésével karöltve járt a magyarosodás. Pár évtized alatt Gönc egészen megmagyarosodott.

Midőn Károli Gáspárt 1560-ban Benczédi Székely István utódjaként az eklézsia első papjának meghívták, már akkor kész, népes magyar egyházra talált, melynek már két lelkészre volt szüksége. A kettős lelkészség 1695-ig állott fenn.

Károli Gáspár, a biblia első magyar fordítója, Göncön volt prédikátor és bibliáját a szomszédos Vizsolyban nyomatta ki.

Abaúj, Gömör, Sáros, Szepes, Torna és Zemplén vármegyék rendei 1552 december 29-én itt Göncön gyűltek össze, hogy a felvidék kulcsává vált Eger és Fülek várának biztosításáról gondoskodjanak. A tanácskozásból kifolyólag Egerbe Bebek György vezérlete alatt 200 lovast küldenek, egyenként 2 frt 20 dénár havi fizetéssel. Bebek késznek nyilatkozott, hogy zsoldjukat szükség esetén a sajátjából előlegezi. Fülekre pedig 100 lovast rendeltek ki, kapitányuknak 50 frt fizetést szavaztak meg. A megyéket is felkérték, hogy Eger, Fülek, Divény és még több vár védelmére bizonyos számú lovasokat tartsanak. Az elszaporodott gyilkosok és gonosztevők megfékezésére pedig minden megye területén törvényszékek tartására adnak ki rendeletet.

Bereg és Ung megyék a gyűlésen meg nem jelenvén, Olesváry György által kértettek fel a gyűlés végzéseinek elfogadására. A végzéseket a király tudomására hozták, egyúttal fel is kérték, hogy a vég helyek megerősítésére ő is tegyen meg minden lehető és eszközölje ki, hogy a lengyelországi rendek is nyujtsanak az országnak segílyt; a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város pedig a magyar országgyűlések által megszavazott adókat fizesse meg.

Wernher György sárosi várnagy és kamarai tanácsos által Grácsa 1553. jan. 17-én felküldött felterjesztésre Ferdinánd király rosszalását fejezte ki azért, hogy a megyék engedelem nélkül tartották meg ezt a gyűlést, mindazonáltal az ország javára szolgáló határozatokat helybenhagyta és megerősítette.²²

1557 novemberében Dersffy István kassai kapitány Tokaj várát rajtaütéssel megtámadta, Németh Ferencet, a várkapitányt a várból kiszorította és bő zsákmánnyal érkezett Göncre, innét tért vissza Kassára.²³ 1560-ban Dobó István kapta Göncöt Telkibányával együtt s hozzá 1032 frtot, kárpótlásul a Szamosújvárcott eltöltött fogságért.²⁴

Ugyanebben az évben Némethi Ferenc tokaji várkapitány éjjeli rajtaütéssel megtámadta gersei Petheő János kassai kapitányt. Serege szétveretvén, Petheő súlyosan sebesülve Göncre vonult vissza.²⁵

Schwendi Lázár, Ferdinánd királynak bázeli eredetű tábornoka 1565-ben János Zsigmond ellen a hadjáratot megindítván, első feladatául Tokaj bevételét tűzte ki. Schwendi Göncön gyűjtötte össze seregét január 31-én; Poppendorf Ferenc szertármestert ostromágyúkkal és egyéb hadiszerekkel ide rendelte. Másnap, február 1-én Balassa Menyhért Perényi Gáborral és az általok toborzott 800 lovasal, 400 gyaloggal és 8 ágyúval csatlakozik. Február 3-án innen indult Schwendi seregének zömével Szántó felé, Tokaj ellen,²⁶ melyet erős ostrom után be is vett.

Gönc város 1584-i rézpecsétnyomóját 1869-ben megtalálták Kassán a világítógázcsőhálózat lerakásánál a régi, elpusztult kassai városháza alapfalai között. A pecsétnyomó átmérője kb. 31 mm átmérőjű. Két szalag között lapidáris betűkből álló körfelirattal: „SIGILLVM. OPPIDI. GÖNTZ. 1584.” A pecsét bal mezején háromfürtű szőlőgerezd.²⁷

Báthory István, Szatmár és Szabolcs megyék ispánja Melith János kassai kamarai elnök kezébe 1588-ban itt teszi le Rudolf királynak a hűségeket.²⁸

Báthory István országbíró 1590-ben vár- és jószágigazgatója, Bácsmegyei Gáspár által óvást emel aziránt, hogy midőn a füzéri várhoz tartozó erdőket használni akarta, ebben Rákóczy Zsigmond regéci emberei által háborgatott, sőt annak emberei panaszos szeptsi jobbágysai által a Hegyalján vásárolt 61 hordó borát is erőszakkal elvették.²⁹

1603-ban Báthory István itteni birtokainak legnagyobb részét Báthory Erzsébetre, Nádasdy Ferencnére hagyta.³⁰

Bocskay István serege Básta által 1604-ben Edelenynél megvertvén, a magyar sereg egy része itt, Göncön gyülekezett össze. November 30-án innét intézi Bocskay felhívását a nemzethez, még december 4-én is itt tartózkodik, mely napon Lőcséhez felhívást intéz, melyben az elpártolástól óvja, egyúttal figyelmezteti Básta esküjének megbízhatatlanságára. Ezért hagyta abba Básta Kassa ostromát és Eperjesre vonult, Bocskay István pedig Kassára bevonult, mely Bástát bebocsátani vonakodott.³¹

1606-ban a gönci vár igazgatója Zegedi Márton.³² Felesége néhai raskai Soós János özvegye, szül. Zentmariay Zsófia. Bocskay kassai 6. rendelete Soós János gyermekei számára Zegedyt rendeli ki gyámul.

1607 decemberében gróf Forgács Zsigmond és Báthory Gábor seregükkel Göncön táboroznak s innét hívják fel Rákóczy Zsigmond fejedelmet, hogy a felkelő hajdú sereg ellen segítséget küldjön.

1613 szeptember 18-án gróf Forgács Zsigmond hadait itt gyűjtötte össze, hogy Báthory Gábor erdélyi fejedelem seregeivel egyesülve, a törökök ellen induljon. Szeptember 20-án török követ érkezik hozzá és figyelmezteti, hogy Erdélyt ne segítse, mert különben a törökök az országgal kötött békét felmondótnak tekintenék, mire Forgács Kassára visszavonult.³³

1623-ban Gönc várának kezelője Dacz Márton.³⁴

1630-ban Rákóczy György részleges felkelő serege itt gyülekezik. A következő évben ugyanitt gyülekeztek a pár lázadók. Vezérük Ambrus mester, ide való nemes ember volt.³⁵

1633-ban az abaújmegyei felkelők a törökök ellen is itt gyülekeznek.

1636-ban Ferdinánd király a pálosok zárdáját Rákóczy Pálnak elzálogosítja. Ugyanez év november havában Drugeth János országkapitány és a felvidéki részek vezére itt gyülekezteti seregét.³⁶

A Gönci várhoz tartozó birtok és Kovácsvágás helység határai 1640-ben végleg megállapíttatnak és 1642-ben ezen vár és a szalánci vár birtokai közti határok megyei bizottság által megállapíttattak.³⁷

1644-ben június 18-án Eszterházy nádor serege itt vonul keresztül Kassa felmentésére.³⁸

A gönci plébános engedelmével Csepekényi György paulinus barátot 1647-ben a református katonák megtámadták, elfogták és ide

s tova hurcolták, a Tisza partjára vitték, hol éjjel meztelenül a szűnyogok csípéseinek tették ki, végre Füged táján megölték.³⁹

A török közelsége és a háborús idők miatt Gönc a megyei gyűlés résztvevőinek nem nyújthatott elég védelmet. 1647-ben, mialatt Kassa I. Rákóczy György hatalmában volt, Abauj megye székhelyét áthelyezte a hatalmasan megerősített Kassára.⁴⁰

Az 1659. évi 39. törvénycikk elrendeli: hogy a Hernád felé fekvő itteni berekben levő, a város által készített árok és földhányások a megye által kiszabandó bírság terhe alatt kijavíttassanak, a török martalócok és más kóborló utonállók kézrekeríthetése végett az említett berken átvezető országút mindkét oldalán a bozót elegendő szélességben kiirtassék.⁴¹

1672-ben Petróczy és Kende Regéc ostromától visszahúzódva, kuruc seregük itt vonult át Enyickére.⁴²

A Schmidt ezredes által 1674-ben, június 21-én Tokajnál szétvert kurucok Gönc városát kirabolták.⁴³

Német katonák fedezete alatt 1678-ban borokat szállítottak Göncről Kassára, ezt a szállítmányt Thököly kurucok megtámadták, a csapatot szétverték és a borokat lefoglalták. Ezen évben Thököly magát Göncöt elfoglalja és innét tatár-lengyel haddal nyugtalanítja Kassát.⁴⁴

1679-ben a kuruc sereg Gönc alatt a német őrség által megverett. Az elfogott kurucok közül sokat megkínoztak, vezéreiket eleven megégették és 140 embert különféle kínzással Kob parancsára kivégezték.⁴⁵

1689-ben a váradi ostromnál júliusban elesett Tunyogi Sámuel vörös kamukából készült zászlaja özvegye által az itteni református templomban kifüggesztetett.⁴⁶

A Tokay Ferenc, Szalontay György és Kabai Márton vezérlete alatt álló fölkelők, miután sikerült nekik az 1697 július 1-re következő éjjelen Tokaj és Sárospatak várakra rajtaütetni, de Rákóczy Ferencet, ki idejekorán Bécsbe távozott, elfogni nem bírták, az ezen várhoz tartozó erdőbe menekülvén, ismét nyugtalanították a vidéket.⁴⁷

1706 okt. 13-án Rabutin serege Kassa ostroma alól visszaveretvén, itt szállt táborba. A várost felprédálta, a lakosok minden szállítóeszközét magával vitte és okt. 15-én Tállya felé elvonult.⁴⁸

1709-ben Göncöt nagy tűzvész teljesen elpusztította.⁴⁹

1710-ben állta az utolsó ostromot Gönc, midőn Viard császári vezér ezt a várat dec. 6-án Rákóczynak bujdosó kurucaitól visszafoglalta. Viard a város alatt maradt téli szállásra.⁵⁰

1761-ben Gönc utoljára gyakorolja pallosjogát, midőn Szücs Mihálynak, ki édesatyja házat felgyújtotta, fejét vétette és testét az úgynevezett Lúd-pázsiton megégette.

Hogy mikor építettek Göncön erődítményeket, nem tudni. Soós szerint már esetleg 1327 előtt, vagy a husziták alatt. Én az indítékot Zsigmond király ismert tendenciájában keresem, hisz ő hagyja meg a városoknak, hogy falakkal vegyék magukat körül. A husziták valószínűleg már készen találták a templomvárat, amely körülbelül úgy

nézhetett ki, mint a Nagydisznód (Heltau) községbeli Erdélyben. Feltűnő a katolikus templom fekvése, magasabb dombon a község felett, körfala részben még a legújabb időkben is erős volt.

Feltűnő a református templom tornya is. Annyira vaskos, hogy aligha épülhetett a templom többi részével együtt 1786-ban. Alakja sokkal inkább a XV. századra utal. Sőt a templom fekvése is sokkal

3. ábra. Károlyi Gáspár prédikátor szobra a gönci ref. templom udvarán.

alkalmasabb a védelemre, mint a katolikus templomé, melynek háta mögött a Dobogó-hegy emelkedik. Sajnos, a református templomra vonatkozólag egyéb adatom nincsen, úgyhogy egyelőre nyitva kell hagynom azt a kérdést, hogy a gönci erődítményekben a református templom tornyának volt-e szerepe.

*

Ami már most azt illeti, hogy mely adatokat kell az Omodévár és Gönc alatt felsoroltakból Omodévárra, és melyeket a gönci templom-

erődre vonatkoztatni, egyelőre az alábbi a nézetem: Omodévár kb. 1280-tól a XIV. sz. derekáig állt fenn. Lehet hogy az 1371-iki és 1384-iki adat is még reá vonatkozik. A XIV. sz. második felében a vár el lesz hagyatva és elpusztul. Miért? Mert a népes és gazdag Gönc mezőváros erősen fejlődik, ellenben mindég földesúri hatalom alatt áll, nevezetesen a királynéé alatt. A tekintélyes mezőváros az itteni királynéi birtokkomplexumnak alkalmasabb „caput bonorum” volt, mint a félreeső Omodévár, — tehát utóbbi olvad tartozékaival a királyné németjeinek területébe. Zsigmond király kívánja a városoknak falakkal való megerősítését, — Gönc megteszi. Így könnyen megeshetett, hogy a királyné rendeletet intéz a Göncön, a lakosság által épített templomvárosban székelő ispánjához, a „Vizsolyi comes” jogutódjához, akitől Gönc mezőváros is függött. Hogy Osztroith, Ferdinánd király kapitánya 1535-ben mint Gönc kapitánya tartózkodik-e Göncön, avagy a hadműveletek során került-e csak oda, egyelőre nem tudom. Az 1606-iki (Szegedi Márton várnagysága) és 1623-iki adat (Dacz Márton, a Gönci vár kezelője) még revizióra szorul, szintügy annak a megállapítása is, vajjon Gönc *vár* vagy *község* határait járják-e be 1640 és 1642-ben.

Soós Elemér honvédezeres az Omodévart és *Gönc királyi várat* egykorú alapításúaknak tartja, szerinte az előbbi 1318-ban leromboltatott, az utóbbi pedig a XVIII. sz. elejéig fennállt.

Fenti nézetem eleddig csak teória, — annak igazolását vagy megdöntését újabb adatok felbukkanásától várom.⁵¹

Dr. Pogrányi-Nagy Félix.

¹ Források: Rupp II. 292. — A. T. „Gönc” alatt 330—331. (A kath. templom között képével.) E. 92. lap. — ² Talán annyira mint Konrádfalva? — ³ Wagner: *Analecta Scepusii*. — Tomka kézirat. — ⁴ L. Pesthynél: Az eltűnt vármegyék. — ⁵ Mint 3. alatt. — ⁶ U. ott. — ⁷ Ez az ostrom Soós szerint a *Gönc községben* épült várat érte volna! — ⁸ Tomka kézirat. — Soós kézírata. — ⁹ L. Omodévár alatt! — ¹⁰ Tomka kézirat. — Soós kézírata. — ¹¹ Csánki I. 197. — ¹² U. ott és Soós kézírata. — ¹³ A. T. — Mihalik J.: *Arch. Ért.* 1897. 342—347. — ¹⁴ M. Biz. 1901. 392. (Köz. biz. jel.) és MM. — A. T. 103. 118. 331. 383. 391. — ¹⁵ A cseh eredetet tagadja: M. Biz. 1907. 291. — ¹⁶ Dr. Sziklay Dezső volt gesesvári járásbíró közlése. — ¹⁷ A. T. és Tomka kézirat. — ¹⁸ Századok, 1872. 433. — ¹⁹ U. ott. — ²⁰ Hadi Krónika II. 23. és Szalay IV. 171. — ²¹ Orsz. gyűl. emlék II. 281. — ²² Orsz. gyűl. emlék III. 387. és Századok 1881. 121. — Hadi krónika II. 54—70. — ²³ Hadi Krón. 76. és Tomka kézirat. — ²⁴ Magyar Tört. Életrajzok XX. 48. és Borovszky: Bars vm. monogr. (Léva vára alatt). — ²⁵ Bud. Lexikon III. 113. és Had. Krón. II. 77. — ²⁶ Hadi Krón. II. 81. és Tört. Tár 1878. 477. — ²⁷ Arch. Ért. 1870. III. 97. — ²⁸ Tomka ltár kézírata. — ²⁹ Korponay: Abaúj vm. monografiája. — ³⁰ Századok, 1890. 135. — ³¹ Századok, 1883. 848. — ³² Borovszky: Abaúj-torna vm. monografiája, 497. — ³³ Történelmi Tár, 1899. 365. — ³⁴ Korponay i. m. — ³⁵ Tört. Tár: 1884. 106., 107. — Soós. — ³⁶ Korponay: Abaúj vm. monogr. — Soós. — ³⁷ U. ott és Tomka ltár kézírata. — Soós. — ³⁸ Hadi Krónika II. 193. — Soós. — ³⁹ *Analecta*. — Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁴⁰ Borovszky: Abaúj-torna vm. monogr. — ⁴¹ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁴² Hadi Krónika II. 231. — Soós. — ⁴³ Hadi Krónika II. 233. — Soós. — ⁴⁴ Hadi Krónika II. 236. — Soós. — ⁴⁵ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁴⁶ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁴⁷ Szirmai: Zemplén megye tört. 275. — Soós. — ⁴⁸ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁴⁹ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁵⁰ Tomka ltár kézírata. — Soós. — ⁵¹ Sajnos, Soós Elemér ezredes úr időközben meghalt, úgyhogy abbéli kívánságom, hogy ő is publikálná ellentétes nézetét, már nem teljesülhet.

1849.

A szabadságharc nevezetesebb eseményei.

Januárus hó.

Január 1.

A magyar csapatok kiürítik Pestet, a kormány Debrecenbe menekül. Húsz fokos hidegben történik a kiürítés. A fegyvertár, ágyúöntő és löszergyár Nagyváradra kerül; a bankóprés Debrecenbe, hová újév reggelén az országgyűlés tagjai is leutaztak. A 2½ millió forint értékű ércalap azonban Pesten maradt. Ládába csomagolják a koronát és jelvényeket, s ezeket *Bonis Samu* koronaőr viszi Debrecenbe. A vonatnál vakmerő bécsi kém környékezi meg s 1 millió forint jutalmat ígér, de a puritán *Bonis* felháborodva utastíja vissza az aljas ajánlatot. A vakmerő idegen pedig — nyomtalanul eltűnik. Minderről *Görgey Artur* későn délután a Honvédelmi Bizottmány azon utasításával értesül, hogy Buda előtt döntő esatát vívjon. Ennek alapján a következő vonat elfoglalására ad utasítást.

1—1 dandár Tétény—Érd (előcsapatai Eresi és Martonvásár felé)—Sóskút (előcsapatai Bia)—Ó-Buda (előőrsei Kovácsi, Szent-Endre, Vörösvár felé) és Krisztinaváros.

Ugyanekkor *Windischgraetz* herceg eszászári serege eléri a Lovasberény—Felsőgalla—Bánhida—Tata-vonalat, a főhadiszállás pedig a komárommegyei Kócs-ot.

Január 2.

Görgey Artur Pestre jön, de itt már csak *Vetter* tábornok, helyettes hadügyminiszter találja, aki kívánságára *Csányi László* kormánybiztos elnöklete alatt haditanácsot

hív egybe, melyben résztvettek még: *Perczel*, *Répássy* és *Gróf Lázár* tábornokok, *Aulich*, *Klapka*, *Kollmann* ezredek, *Bayer* és *Pusztelnik* őrnagyok. E haditanács eljé a Buda előtti döntő esata tervét, s *Görgey* a Duna balpartjára, *Perczelt* pedig a debreceni átköltözés fedezésére rendelé.

Görgey ennek megfelelően elrendeli serege január 3-án megtartandó visszavonulását.

*

Kossuth e nap Szolnokon betegen pihent.

Január 3.

A pesti országgyűlés határozatának (december 31.) megfelelően *Batthyány Lajos* gróf, *Deák Ferenc*, *Majláth Antal* gróf, *Majláth György* országbíró és *Lonovits József* érsek Bicskén felkeresik *Windischgraetz* herceg fővezért, aki azonban őket csakis mint magán-személyeket és *Batthyány* gróf kihagyásával volt hajlandó fogadni.

A fogadásnál, *Majláth György* szavaira vágott közbe: „Unbedingte Unterwerfung...” ez volt az ő feltétele.

Ugyanekkor *Barsi* bicskei plébánost vasraverve hurcolták fogásba.

A küldöttség tagjai éjszakájukat egy szobában töltötték: *Lonovics* érsek karosszékekben, *Batthyány* zsupszalmán, s csak *Deák* és *Majláth*nak jutott 1—1 ágy.

*

A Debrecenbe utazó *Kossuth* e nap Hajdu-Szoboszlón, *Fogthü*

Sámuel birtokosnál pihent, ki őt másnap saját kocsiján vitte be Debrecenbe.

*

A *Görgey* által elrendelt visszavonulás megkezdődvén, ennek fedezésére a Tétényben volt *Zichy-dandár* kapott parancsot, melynek e végből az Érdén lévő *Karger-dandárt* kellett felváltania. A visszavonulást nyomon követő osztrák csapatok a *Zichy-dandárt* ekkor Érd és Tétény között megtámadták s ezen utóvéd harc azzal nyert befejezést, hogy *Görgey* teljes visszavonulást rendelt el, mert értesült, hogy más osztrák csapatok közben Érdnél átkeltek a Dunán.

Ezután az osztrák csapatok *Kistétény—Tétény—Érd—Bia—Páty—Torbágy--Etyek--Bicske* községeket szállták meg.

*

Január 4.

Görgey Artur seregeivel átkel a befagyott Dunán és Vácra megy. Az itt talált kb. 5000 honvéd-ujoncot beosztja seregébe.

Perczel csapataival elhagyja Pestet és Üllő—Vecsésig vonul vissza.

Kossuth megérkezik Debrecenbe s a városházán száll meg. Itt üdvözik *Szoboszlai Pap István* ref. püspök és *Molnár Péter* róm. kath. prépost.

Január 5.

Klapka ezredes — Pest kiürítése után — elhagyja a várost és Szolnok felé vonul.

*

Görgey Artur kiadja híres váci nyilatkozatát a feldunai hadtest álláspontja tárgyában.

*

Windischgraetz herceg déli 1 órakor bevonul Pestre. Zárt üzletek, kihalt város fogadja, a városháza tornyán pedig — fehér zászló. Főhadiszállását a királyi várba helyezi, míg *Jellasich* az Egyetemutcai Károlyi-palotában szállt meg. Itt tisztelni is kívánt a ház úrnőjénél; a grófné azonban nem fogadta. „Beteg vagyok — izente —

de *Jellasich*nak mindig is beteg leszek. Palotámmal rendelkezhet, de velem — nem!“

E nap küldi a herceg Olmützbe fiát, *Alfréd* herceg őrnagyot, aki az uralkodónak szóló jelentést viszi, melyhez mellékeli Pest és Buda városok kulesait.

Január 6.

Görgey seregével elhagyja Vácot és Ipolyság felé vonul.

*

Kossuth kiáltványa Debrecen polgáraihoz.

*

Komáromban *Majthényi István* báró lemond a várparancsnokságról és tábornoki rangjáról. Helyét *Török Ignác* ezredes foglalja el.

Január 7.

A magyar küldöttséget Bicskéről osztrák dsidások kísérik Budára.

Január 8.

Batthyány Lajos gr. elfogatása a Károlyi-palotában.

Ugyanekkor *Pázmándy Dénes*, a képviselőház volt elnöke meghódol *Windischgraetz* herceg előtt Pesten.

Január 9.

Wrba László gr., es. altábornagy, katonai parancsnok, kihirdeti az ostromállapotot.

*

Debrecenben, a ref. főiskola dísztermében első ülését tartja az országgyűlés, *Palóczy László* kor-elnökségével.

Január 10.

A magyar püspöki kar nevének jogtalan felhasználásával pásztorlevélben szólítják fel a népet, engedelmeskedjék a törvényes királynak. Ezzel szemben *Horváth Mihály* csanádi püspök (történetíró) nyilatkozik, hogy ezen iratot nem a püspöki kar készítette.

Január 11.

A felsőtiszai hadtest új parancsnoka, *Klapka* ezredes, Miskolcra érkezik.

Január 12.

Miskolcra *Klapka György* megérkezik a hadtest főhadiszállására, Tokajba.

Január 13.

A debreceni országgyűlés kimondja az önvédelmi harc folytatását.

Január 16.

Mikszáth Kálmán, a „nagy palóc” születik a hontmegyei Szklabonyán.

Január 22.

Klapka felsőtiszai hadtestét *Schlick* es. tábornok megtámadja. E hareban *Báthori Schulz Bódog* honvéddandára *Bodrogkeresztur—Kisfaludot, Bulharyn* dandára *Tarcalt, Gedcon* és *Dessewffy* dandárai Tokajt tartják megszállva. A támadást a honvédek visszaverik és *Schlick* visszavonulni kénytelen. Különösen kiténtek *Zákó* őrnagy (34-ik) zászlóalja a tokaaji hegyet védő *Thworznicki* alezredes a lengyel légióval, *Czakó* huszárszázados és *Rapaich*, a 3. sz. Vilmos-zászlóalj őrnagya.

*

Az ellenséges kézben lévő szolnoki híd visszafoglalására *Perczel* tábornok parancsot kapván, *Kazinczy Lajos* ezredessel Tisza-Beő felől, saját maga pedig a Hertelendy-dandárral Törökszentmiklós felől Szolnokra támad, s kiveri onnan *Ottinger* tábornokot, aki Abonyon át Ceglédig hátrál.

Január 25.

A Ceglédhez visszavonult *Ottinger* tábornokot *Perczel Mór* újból megveri és *Albertiig* üldözteti. Ezután újból visszavonul Abony—Szolnok felé.

Január 26.

A kormány *Dembinszky* tábornokot a Tisza-menti seregek főparancsnokává nevezi ki.

Január 28.

Dembinszky főparancsnok *Perczel* tábornokot visszarendeli Törökszentmiklósról, amiért a hadtest-

parancsnokságról lemond és azt *Répaşy* tábornok veszi át.

Január 29.

A *Klapka* segítségére siető *Dembinszky* eléri Tiszafüredet.

Január 30.

Dembinszky csaptaival Egyeket éri el.

Január 31.

Klapka 30-án hadtestét a Tiszán átvezetve, a következő állást foglalja el: Ujfalu—Eszlár—Rakamaz—Timár—Szaboles—Balsa. E vonalat támadja meg újból *Schlick*, hogy Tokajnál átjárót erőszakoljon ki a Tiszán. A támadást a honvédek visszaverik (34. és 42. honv. zlj.) mire *Schlick* csapatait visszarendeli.

Februárius hó.

Február 1.

Schlick visszavonulása következtében *Klapka* átkel a Tisza jobbpartjára.

Február 4.

Dembinszky első találkozása Rakamazon *Klapkával*.

Február 6.

Dembinszky főhadiszállását Szerenesre helyezi.

Február 8.

Klapka a Hidasnémeti melletti Hernád-hídat megszállva tartó ellenséget az *Idzikowski* őrnagy parancsnoksága alatt álló lengyel légióval megtámadja s ez azt rohammal elfoglalja.

Február 11.

Görgey és *Klapka* Kassáról ideérkeznek. *Dembinski* ide küldött parancsa folytán *Klapka* Miskolcra indult, *Görgey* pedig a visszavonuló *Schlick* üldözését vállalta el.

*

Ujszegednél *Hadik* gr. parancsára *Gombás* százados megtámadja *Theodorovics* szerb csapatait és *Szőregig* nyomja vissza.

Február 12.

Rombauer János festő halála Eperjesen. (Szül. Lőcse, 1782. május 28. Eleinte Bártfafürdőn arképeket festett, míg 1806-ban *Illinski* gr. magával vitte Szent-Pétervárra, honnan csak 1824-ben tért vissza. Nevezetesebb művei: Krisztus feltámadása [Gróf *Bobrinszky*-család tulajdona], *Kazinczy Ferenc* arképe (1824.), A hitetlen Tamás, [Eperjesi ev. egyház.]

Február 13.

Klapka a *Desseffy*-hadosztályal Miskolcra érkezik.

*

Abauj-Szin (Szén) községnél a *Schlick* üldözésére rendelt *Piller*-hadosztály rajtaütéssel megveri *Schlick* utóvéd csapatait.

*

Hadik Gusztáv gróf ezredes, Szöregnél megveri *Theodorovics* szerb csapatait és Deszsig üldözi. E harcokban különösen kitűntek a *Forges* százados vezette *Wasa*- és az *Igmándy* őrnagy vezette 8. honvédtámaszlóalj.

Február 17.

Debrecenben *Petőfi Sándor* lemond tiszti rangjáról.

Február 18.

Desseffy ezredes Szihalomról indulva lovaskülönítményével, meglesi és szétszórja a Kompolt községben elhelyezett Coloredó asztrák vérteseket.

Február 22.

Miskolcon *Görgey* és *Dembinszky* első találkozása.

Február 24.

A Pétervásár (Heves m.) községet megszállva tartó *Schulzig* osztrák tábornok hadosztályát *Máriássy* ezredes megtámadja és felzavarja.

*

Czibakházát *Ottinger* osztrák tábornok megtámadja. E támadást a községet védő *Mesterházy István* huszárőrnagy súlyosan visszaveri.

E harcban osztrák fogságba kerül *Leiningen* gróf, a későbbi honvédtábornok, vértanú, aki kiszabadulását főképen *Talabér* hadnagy, továbbá *Goldner* főhadnagy, *Sehneider* és *Hartmann* őrmester, *Bukay* és *Rös* káplár, *Gorompatics*, *Berger*, *Svilár* és *Kohn* közlegény vitézségének köszönhető.

*

Dembinszky főhadiszállását Maklárról Egerbe helyezi és innen adja ki rendelkezéseit *Windischgraetz* készülöben levő támadásával szemben.

A kápolnai esata.

Február 26—27.

Az osztrák támadás híre úgy *Dembinszkyt*, mint *Görgeyt*, Egerben ebédnél éri. Mindketten azonnal a csatatérre indulnak, és pedig előbbi Kápolnára, utóbbi Kaálra.

Első esatanap.

Jobszárny.

Verpelétnél *Desseffy* hadosztálya, egy különítménnyel *Idzikowski* őrnagy parancsnoksága alatt a siroki átjáró védelmére.

Ez utóbbit este a Pétervásár felől jövő *Schlick* megtámadja, mire Eger felé, Szólátra vonul vissza.

Közép.

Pöltenberg ezredes hadosztálya Al- és Feldebrónél, majd erős harcok után visszavonulva Keresendig.

Máriássy ezredes hadosztálya Tótfalu—Kápolna előtt. Itt folyt le a legelkeseredettebb harc, eldöntetlen eredménnyel. E harcban a Sándor huszárok élén, maga *Máriássy* intéz rohamot, s veri szét *Baselli* őrnagy előretört dsidásait.

Balszárny.

Kompolt és Kaál előtt *Szekulich* hadosztálya, főleg tüzerharc folyt, különösebb eredmény nélkül.

Tartalék.

Schulz hadosztálya Eger- és Bartánál, *Auliché* Maklárnál, *Guyoné*

Mezőkövesdnél. *Kmettyé* Ábrány-nál, míg a visszamaradt *Hertelendyé* Poroszlónál.

Második esatanap.

Jobbszárny.

A Sirok felől előnyomuló *Schlick* erős harcok után elfoglalja Verpelétet. Ezután a két fél lovassága csap össze, melyben az *Ujj* kapitány parancsnoksága alatt álló Koburg huszárszázad összes tisztjeit és legénysége felét veszti el. A gyalogharcban kitűnik különös hősiességével *Földváry Károly* őrnagy, a 14. honv. zászlóalj parancsnoka. Végeredményben e hadosztály Kerecsendre vonul vissza.

Közép.

A támadó osztrák gyalogság elfoglalja Kápolna községet, amelynek visszavételére *Dembinski* személyesen vezet rohamot, mely eredménytelen. E harcban tűnik ki *Mednyánszky Cézár* tábori főlelkész, aki teljes egyházi díszben áll a rohamra induló Zanini-zászlóalj élére. A harcok után a hadosztály Kerecsend felé vonult vissza, mit Guyonnak Mezőkövesdről beérkezett hadosztálya fedezett. Ezután maga is visszavonul Maklár felé.

Ezalatt *Pöltenberg* kisebb harcok után ugyancsak Maklára vonult vissza.

Balszárny.

Korán reggel beérkezik Maklár-ról *Aulich* erősítő hadosztálya és támadólag lép fel az osztrákokkal szemben. A közép visszavonulása azonban őt a támadással felhagyni s a közben vett parancs folytán Füzesabony felé visszavonulni kényszerült.

Az általános visszavonulást — melynek *Dembinszky* parancsa sze-

rint Mezőkövesd irányában kellett összpontosulnia — az időközben Ábránytól Kelecsendig előnyomult *Kmetty* hadosztálya fedezte.

Február 28.

A visszavonuló *Kmetty* utóvédjét Mezőkövesd előtt, az Ostoros palaknál *Gablentz* őrnagy vértesei támadják meg. E támadást a *Görgey Kornél* őrnagy vezette Miklós-huszárok verik vissza, s az ellenséget Szihalomig üldözve, 4 ágyút is zsákmányolnak. H. K.

† Soós Elemér.

Ismét gyásza van lapunknak: elvesztettük egyik leglelkesebb munkatársunkat, a magyar mult egyik legodaadóbb kutatóját, sóvári Soós Elemér ny. ezredest. Főként a magyar váraknak volt rajongó megírója, aki bámulatraméltó szorgalommal kereste az adatokat és építette fel azok alapján a magyar katonai dícsőség egykor sok megpróbáltatáson keresztülment bástyáit.

Elsőrangú volt mint katona és elsőrangú volt mint a mult kutatója. Történetirodalmi munkássága nem láthatott teljes egészében — sajnos — életében napvilágot s így érthető, hogy halálával 2428 magyarországi várra összegyűjtött adata maradt feldolgozatlanul. E mellett rövid idővel ezelőtt fejezte be a „Magyar várak ismerete“ című négykötetes nagy munkáját s mindezek megítélhető képet nyújtanak arról, mily nagyterjedelmű és nagyjelentőségű volt az ő munkálkodása.

Emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni!

„HISTORIA“

A MAGYAR MULT EMLÉKEIVEL ÉS ESEMÉNYEIVEL FOGLALKOZÓ FOLYÓIRAT

Erősíteni a mult iránti szeretet érzését: ez lapunk tulajdonképeni célja. Aki szereti a multat, az támogatni is fogja törekvéseinket, hogy ügyünk szellemi fegyvere megerősödten teljesítse hivatását.

Lapunk, a nyári hónapok kivételével, havonta jelenik meg és a törzslapon kívül jelenleg a következő mellékletekkel bír:

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK, a székesfőváros multjával foglalkozik és *dr. Gárdonyi Albert* székesfővárosi főlevéltáros szerkeszti.

MAGYAR MŰEMLEKÉK, melyben ismertetésre kerülnek hazánk összes műemlékei. Szerkeszti: *dr. Szőnyi Ottó*, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET, a magyar vidék multjával foglalkozik akként, hogy rendszeresen ismerteti hazánk városainak és községeinek történetét a hozzájuk fűződő eseményekkel együtt. Központi szerkesztője: *dr. Lukinich Imre*, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárának igazgatója.

HADIMŰZEUMI LAPOK, a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum hivatalos lapja, mely e múzeum tárgyainak ismertetésével és a hozzája fűződő kérdésekkel foglalkozik. Szerkeszti: *Aggházy Kamil*, a múzeum igazgatója.

Mindezen mellékletek havonta, legalább 64 oldalon, felváltva jelennek meg s ezzel évente közel 700 oldalon oly történelmi irodalmat nyújtanak, mely nemcsak tudományos és hasznos, de kellemes olvasmány is mindazok részére, akik a nemzet multja iránt érdeklődéssel viseltetnek.

További mellékletek előkészítésben.

Mutatványszámot minden érdeklődőnek készséggel küld portómentesen a kiadóhivatal:

BUDAPEST, VI. KER., ANDRÁSSY-UT 20. SZ.

TELEFON: AUTOM. 299-92.

